

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

४९

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

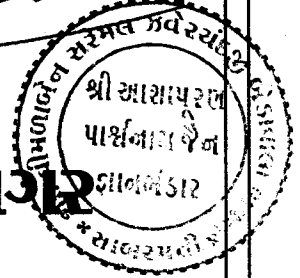
પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-મુશીલ-મુદર્ભસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

અનુયોગદ્વાર

:: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક ::

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ ડા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ

ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ

મૂલ્ય-રૂા-૧૦,૦૦૦

૦ શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ ૦

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી

ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બ્હાઈ સેન્ટર,

ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૪૧** માં છે...

૦ અનુયોગદ્વાર - ચૂલિકાસૂત્ર-૨

—૦— સંપૂર્ણ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

— સાનુવાદ

— સવિવેચન

— x — x — x — x — x — x — x —

—: ટાઈપ સેટીંગ :-

શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
(M) 9824419736

—: મુદ્રક :-

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મં ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશઃ વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મં

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાધત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ ૪૧ ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિકા પૂજ્યા
સાધ્વીશ્રી મલયાશ્રીજીના શિષ્યારત્ના

સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મ.

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની

શ્રાવિકા બહેનો

અમદાવાદ

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુદામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસાગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચરિત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

(૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધમાશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિદર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્ત્રકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. - ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંટિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાદિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંબંધકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો.

૧

— આ સંશોધન કદાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :-

૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :-

૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :-

૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આ ભાગમાં અમે “અનુયોગદ્વાર” નામક આગમને સમાવેલ છે. આ આગમને પ્રાકૃતમાં “અણુઓગદ્વાર” કહે છે, સંસ્કૃતમાં અનુયોગદ્વાર કહે છે. ગુજરાતીમાં અને વ્યવહારમાં પણ આ જ નામ પ્રસિદ્ધ છે. નંદીસૂત્રમાં આગમના નામોલ્લેખમાં “અણુઓગદ્વાર” નામથી જોવા મળે છે. [જુઓ સૂત્ર-૧૩૭]

આ સૂત્રનો નામ પ્રમાણે તો મુખ્ય વિષય “અનુયોગ” થાય, પરંતુ આ આગમમાં આવશ્યક, શ્રુત, સ્કંધ, ઉપક્રમ, આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, સમવતાર, નિક્ષેપ, અનુગમ, નય આદિ વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે.

અનુયોગદ્વાર ઉપર કોઈ નિર્યુક્તિ કે ભાષ્ય રચાયાનો ઉલ્લેખ અમોને પ્રાપ્ત થયેલ નથી. આશરે ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણવાળા આ આગમ ઉપર ચૂંટી રચાયેલ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિફૂત્ વૃત્તિ છે, જે ચૂંટી સાથે ઘણું નૈકટ્ય ધરાવે છે. બીજી વિપુલ પ્રમાણ ધરાવતી વૃત્તિ શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રફૂત્ છે જેમાં પ્રત્યેક વિષયોની વિશદ્દ છણાવટ પૂર્વકની સઘન ચર્ચા છે.

આ સૂત્રને આગમોમાં ચાવીરૂપ સૂત્ર પણ ગણેલ છે, કેમકે પ્રત્યેક આગમની ટીકાઓમાં આરંભે અનુગમ, નિક્ષેપ, નય આદિ દ્વારા અર્થઘટનો કરાય છે, તેનું મૂળ આ સૂત્રમાં જોવા મળે છે. પીસ્તાળીશ આગમોના વર્ગીકરણમાં અંગસૂત્રો, ઉપાંગસૂત્રોની માફક હાલ આને ચૂંટી સૂત્ર રૂપે ઓળખાવાય છે. અંગબાહ્ય એવું આ સૂત્ર હાલ બીજી ચૂંટી રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

અમોએ આગમ-૪૩-સુધી સટીક અનુવાદની પદ્ધતિ જ સ્વીકારેલ હતી, પરંતુ આ સૂત્રનું ગાંભીર્ય જોઈને અમે “સટીક અનુવાદ”ને બદલે તેમાં પ્રવેશવાના દ્વાર સમાન “સાનુવેદ વિવેચન” પદ્ધતિને સ્વીકારી છે. જેમાં મૂળ અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો સૂત્રાર્થ-ભાવાર્થ સ્વરૂપે આપેલ છે અને કોઈ ચોક્કસ ટીકાના અનુવાદને સ્થાને માત્ર બાલાવબોધ કે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ સ્વરૂપ વિવેચન કરેલ છે. સારાંશ એ કે “આગમ પ્રવેશદ્વાર” રૂપે પ્રચાર પામેલા આ આગમના ટીકા સાહિત્યમાં પ્રવેશવા માટે આ સાનુવાદ વિવેચન પણ “પ્રવેશદ્વાર” રૂપ જાણવું. પરંતુ જેઓ સૂત્રના હાર્દને આસ્વાદવા જ ઉત્સુક છે, તેઓએ તો મલ્લધારી હેમચંદ્રીય વૃત્તિ જ જોવી સલાહભરી છે.

૪૫ અનુયોગદ્વાર-ચૂંટી સૂત્ર

સાનુવાદ - વિવેચન

૦ ભૂમિકા ૦

— X — X —

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો આરંભ મંગલિકરૂપે પાંચ જ્ઞાનના નામોલ્લેખથી થાય છે. પછી અભિધેયાદિનો નિર્દેશ કરીને, આવશ્યકના નામાદિ નિક્ષેપો જણાવે છે. આવશ્યકનું સ્વરૂપ વિવિધ રૂપે રજૂ કરી સૂત્રકારશ્રી શ્રુતના ભેદો અને પર્યાય નામો બતાવે છે. ત્યારપછી શ્રુતસ્કંધમાંના બીજા “સ્કંધ” પદને વ્યાખ્યાયીત કરતાં સ્કંધના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

અનુયોગના મુખ્ય ભેદ એવા ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ, નય એ પેટા પ્રકારોને દર્શાવે છે કે જે ઉપક્રમાદિથી પ્રત્યેક આગમોનું વિવેચન પૂર્વ પુરુષોએ કરેલ છે. ઉપક્રમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી સૂત્રકારશ્રી “આનુપૂર્વી” નિરૂપણ કરે છે. જેમાં નેગમ આદિ નય પૂર્વક અર્થપદની, ભંગોત્કીર્તનની ઈત્યાદિ પ્રરૂપણાઓ કરાયેલ છે. એ પ્રમાણે વિવિધ રૂપે આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને, એકનામ બેનામ યાવત્ દર્શનામની પ્રરૂપણા કરવા સાથે તેમાં ઔદયિકાદિ ભાવો, સપ્તસ્વરાદિ જ્ઞાન, વીરરસ આદિ નવે રસો, વિવિધ રીતે નિષ્પન્ન નામો, સમાસનું સ્વરૂપ ઈત્યાદિ કહેલા છે.

ત્યારપછી સૂત્રકાર મહર્ષિ આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં “પ્રમાણ”ના સ્વરૂપને ઘણાં જ વિસ્તારથી રજૂ કરે છે. તેમાં આત્માંગુલ આદિ ત્રણ પ્રકારે અંગુલનું માપ, નારકી આદિની અવગાહના, નારકી આદિની સ્થિતિ, પલ્યોપમ-સાગરોપમનું ગણિત, બદ્ધમુક્ત શરીરાદિને પણ વર્ણવે છે. ત્યારપછી નય નિરૂપણ અને સપ્તભંગીને વર્ણવેલ છે.

ત્યારપછી સ્વસમય આદિ વક્તવ્યતા, નામ આદિ સમવતાર, નામ આદિ નિક્ષેપા, અક્ષીણ, આય, ક્ષપણા, સામાયિક આદિના સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે અને છેલ્લે અનુગમ તથા સાત નયોનું વ્યાખ્યાન છે.

“જો કે અનુયોગ અનેક ગ્રંથ વિષયક સંભવે છે, તો પણ તે પ્રતિશાસ્ત્ર, પ્રતિ અધ્યયન, પ્રતિ ઉદ્દેશ, પ્રતિ વાક્ય, પતિ પદમાં ઉપકારી છે, માટે પહેલાં અનુયોગદ્વારને ધારણ કરવું જોઈએ” – આ પ્રમાણે કહીને શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિજી આ સૂત્રની વ્યાખ્યાનો આરંભ કરે છે.

તેથી આપણે પણ હવે મૂળસૂત્રથી મંગલ કરીએ છીએ—

● સૂત્ર-૧ :-

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે. (૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન
(૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન:પર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન.

● વિવેચન-૧ :-

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું આ પ્રથમ સૂત્ર મંગલાચરણાત્મક છે. જો કે સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર પોતે મંગલ સ્વરૂપ જ છે, તેમ છતાં સૂત્રકારે ત્રણ કારણથી મંગલાચરણ કર્યું છે. (૧) આચાર પરંપરાનું પાલન કરવા, (૨) શાસ્ત્રની નિર્વિદ્ધને સમાપ્તિ કરવા, (૩) શિષ્યોને શાસ્ત્રના વિષયભૂત અર્થજ્ઞાનની દૃઢ પ્રતીતિ કરાવવા.

જ્ઞાન, સર્વ જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાયક, વિદ્યોનું ઉપશામક, કર્મનિર્જરાનું કારણ, નિજાનંદનું દાયક અને આત્મગુણોનું બોધક હોવાથી મંગલરૂપ છે. તેથી સૂત્રકારે પાંચ જ્ઞાનના વર્ણન દ્વારા આ શાસ્ત્રનું મંગલાચરણ કર્યું છે.

‘જ્ઞાન’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ :-

(૧) ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ :- ‘જ્ઞાતિ:જ્ઞાનમ્’ જાણવું તે જ્ઞાન. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જાણવારૂપ ક્રિયાને જ્ઞાન કહે છે.

(૨) કરણસાધન વ્યુત્પત્તિ :- ‘જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્’ આત્મા જેના દ્વારા પદાર્થને જાણે તે જ્ઞાન. આત્મા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમ દ્વારા પદાર્થને જાણે છે. આ ક્ષય કે ક્ષયોપશમ પદાર્થને જાણવામાં કારણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

(૩) અધિકરણ મૂલ વ્યુત્પત્તિ :- ‘જ્ઞાયતે અસ્મિન્નિતિ જ્ઞાનમાત્મા’ પદાર્થ જેમાં જણાય તે જ્ઞાન. પદાર્થ આત્મામાં જણાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આત્મા જ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અહીં પરિણામ જ્ઞાન અને પરિણામી આત્મામાં અભેદ હોવાથી આત્માને જ્ઞાનરૂપ માનેલ છે.

(૪) કર્તૃસાધન વ્યુત્પત્તિ :- ‘જ્ઞાનાતીતિ જ્ઞાનમ્’ જાણનાર તે જ્ઞાન. આત્મા જાણવાની ક્રિયાનો કર્તા છે. ક્રિયા અને કર્તામાં અભેદોપચાર થવાથી આત્માને જ્ઞાન કહેલ છે. સંક્ષેપમાં જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય તે જ્ઞાન, જેમાં વસ્તુ જણાય તે જ્ઞાન. જે નિજ સ્વરૂપનું પ્રકાશક હોય તે જ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાન.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર અર્થની અપેક્ષાએ તીર્થકરોએ અને સૂત્ર અપેક્ષાએ ગણધરોએ પ્રરૂપિત કર્યા છે. સૂત્રકારે આ બાબતનો સંકેત ‘પણ્ણત્ત’ શબ્દ દ્વારા આપેલ છે. પણ્ણત્ત શબ્દની સંસ્કૃત છાયા પ્રજ્ઞપ્ત્, પ્રજ્ઞાપ્ત્, પ્રજ્ઞાપ્ત્ થાય છે.

(૧) પ્રજ્ઞપ્ત્ :- પ્રરૂપિત. અર્થરૂપે તીર્થકરોએ, સૂત્રરૂપે ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રરૂપ્યા છે.

(૨) પ્રજ્ઞાપ્ત્-પ્રજ્ઞ+આપ્ત્, પ્રજ્ઞા એટલે તીર્થકર અને આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. તીર્થકરો પાસેથી ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

(૩) પ્રજ્ઞાપ્ત્-પ્રજ્ઞ+આપ્ત્, પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ, આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. ભવ્ય

જીવોએ સ્વપ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સારાંશ એ છે કે સૂત્રકારે ‘પણ્ણત્ત’ શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા પોતાની લઘુતા ખાટ કરી છે. તે ઉપરાંત સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું કથન સ્વબુદ્ધિ કે કલ્પનાથી કર્યું નથી પરંતુ તીર્થકરો દ્વારા પ્રરૂપિત આશયને જ પ્રગટ કર્યો છે.

(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન :- પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી, યોગ્ય દેશમાં અવસ્થિત વસ્તુને જાણે તે જ્ઞાન આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહેવાય છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું જ બીજું નામ મતિજ્ઞાન છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન :- (૧) પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ગ્રહણ કરેલ અર્થનો વિશેષ બોધ, મતિજ્ઞાનથી ગ્રહણ કરેલા અર્થની વિશેષ વિચારણા તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૨) શ્રુત એટલે સાંભળવું અથવા શ્રુત એટલે શબ્દ. શબ્દ સાંભળીને અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધિ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન. ઉપલક્ષણથી રૂપ જોઈને, ગંધ સૂંઘીને, રસ આસ્વાદીને, સ્પર્શ કરીને જે અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધિ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

આ જ્ઞાન મન અને ઈન્દ્રિયના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે છતાં પણ તેમાં મનની મુખ્યતા છે. તેથી તે મનનો વિષય મનાય છે. ‘શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય’ - શ્રુતજ્ઞાન મનનો વિષય છે. મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય દ્વારા થતું મતિજ્ઞાન કારણ છે અને તેની વિશેષ વિચારણા દ્વારા થતું શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે.

તીર્થકર પ્રરૂપિત, ગણધર રચિત દ્વાદશાંગી તથા દ્વાદશાંગીના આધારે સ્થવિર ભગવંતો દ્વારા રચિત આગમો “શ્રુતજ્ઞાન” રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન :- ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી રૂપી પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. અવધિ એટલે મર્યાદા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થને જાણે તે અવધિજ્ઞાન. જે જ્ઞાન મર્યાદા સહિત રૂપી પદાર્થને ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી જાણે તે અવધિજ્ઞાન.

(૪) મન:પર્યવ જ્ઞાન :- સંજ્ઞી જીવો ચિંતન કરે ત્યારે ચિંતનાનુરૂપ મનના જે પરિણામો થાય તેને સર્વપ્રકારે અવગમ કરે-જાણે તે મન:પર્યવ જ્ઞાન. સંજ્ઞી જીવોએ કાર્યયોગથી ગ્રહણ કરી, મનરૂપે પરિણમાવેલ, મનોવર્ગણાના પુદ્ગલને મન કહેવામાં આવે છે અને ‘પરિ’ એટલે સર્વ પ્રકારે, ‘અવ’ એટલે બોધ-જાણવું. સંજ્ઞી જીવોના મનરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને સર્વથા પ્રકારે જાણવા તે મન:પર્યવજ્ઞાન.

(૫) કેવળજ્ઞાન :- સંપૂર્ણ જ્ઞેય પદાર્થોના ત્રિકાલવર્તી ગુણ-પર્યાયને યુગપદ્ જે જ્ઞાન વિષય કરે, જાણે તે કેવળજ્ઞાન.

પાંચ જ્ઞાનનો ક્રમ :- સમ્યક્રૂપે અથવા મિથ્યારૂપે મતિ અને શ્રુત સર્વ સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય જ છે. તે બંને જ્ઞાનમાંથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે, તેથી પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને ત્યારપછી શ્રુતજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન સાથે કંઈક અંશે સમાનતા છે. મિથ્યાત્વના ઉદયમાં મતિ-શ્રુતની જેમ અવધિ પણ મિથ્યારૂપે પરિણત થાય છે. મિથ્યાત્વીજીવ સમ્યક્ત્વી બને ત્યારે ત્રણે જ્ઞાન સમ્યક્રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. મતિ-

શ્રુતની સ્થિતિ લબ્ધિની અપેક્ષાએ ૬૬ સાગરોપમની છે, અવધિજ્ઞાનની પણ તેટલી જ સ્થિતિ છે. આ સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખી મતિ-શ્રુત પછી અવધિ કહ્યું.

અવધિજ્ઞાનની જેમ મન:પર્યવ જ્ઞાન વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. આ બંને ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન છે અને રૂપી પદાર્થને વિષય કરે છે, આ સમાનતાના કારણે અવધિજ્ઞાન પછી મન:પર્યવજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

કેવળજ્ઞાન આ સર્વના અંતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અંતે કર્યો છે. આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી પ્રથમના ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક છે. મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવરૂપ છે. તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ સંસારી જીવને મતિ અને શ્રુત, આ બે જ્ઞાન તો હોય જ છે. કોઈને ત્રણ જ્ઞાન હોય તો મતિ-શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યવ હોય. કોઈને ચાર જ્ઞાન હોય તો મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાન હોય.

પાંચ જ્ઞાન એક સાથે કોઈપણ જીવને સંભવિત નથી. કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે. તેની સાથે મત્યાદિ ચાર ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન સંભવિત નથી. તેથી કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે તે એક જ હોય, અન્ય ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન તેમાં તિરોહિત થઈ જાય છે. બે, ત્રણ, ચાર જ્ઞાન સાથે હોય તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ સમજવું, ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો એક સમયે એક જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ હોય છે.

● સૂત્ર-૨ + વિવેચન :-

આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિ, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ આ ચાર જ્ઞાન વ્યવહાર યોગ્ય ન હોવાથી સ્થાય છે, સ્થાપનીય છે. આ ચારે જ્ઞાન ગુરુ દ્વારા શિષ્યોને ઉપદેશિત નથી, તેનો ઉપદેશ આપી શકાતો નથી. તે સમુપદેશિત નથી, તેની આજ્ઞા આપી શકતી નથી. ફક્ત એક શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપદેશ, સમુપદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ થાય છે.

● સૂત્ર-૩ થી ૫ :-

(૩) પ્રશ્ન :- જો શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં થાય છે કે અંગબાહ્ય શ્રુતમાં થાય છે ? ઉત્તર :- અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત અને અંગબાહ્યશ્રુત આ બંનેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં અંગબાહ્યશ્રુતના ઉદ્દેશાદિનો પ્રારંભ કરાશે.

(૪) જો અંગબાહ્યશ્રુતમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ કાલિક શ્રુતમાં થાય છે કે ઉત્કાલિકશ્રુતમાં થાય છે ? ઉત્તર :- કાલિકશ્રુત અને ઉત્કાલિકશ્રુત, આ બંનેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં ઉત્કાલિકશ્રુતમાં ઉદ્દેશાદિનો પ્રારંભ કરાશે.

(૫) જો ઉત્કાલિકશ્રુતમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે, તો શું આવશ્યકમાં ઉદ્દેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય કે આવશ્યક વ્યતિરિક્તમાં ઉદ્દેશાદિ

પ્રવૃત્ત થાય ? ઉત્તર :- આવશ્યક સૂત્ર અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર, આ બંને પ્રકારના ઉત્કાલિક સૂત્રમાં ઉદ્દેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પ્રારંભ કરાય છે.

● વિવેચન-૩ થી ૫ :-

પાંચ જ્ઞાનમાંથી શ્રુતજ્ઞાન વર્જને શેષ ચાર જ્ઞાન દ્વારા પદાર્થનો ભોધ થાય છે પરંતુ એ ચાર જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન થઈ શકતું નથી તેથી તે જ્ઞાનનો અધ્યયન રૂપ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ આપી શકાતી નથી. પોતાના આવરણીય કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી તે સ્વતઃ આવિર્ભૂત થાય છે. તે ચારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપદેશાદિની અપેક્ષા પણ હોતી નથી. તેથી તે સ્થાપનીય છે, અવર્ણનીય છે. અહીં તે જ્ઞાનના અનુયોગ પ્રસંગ નથી.

લોકોમાં હેય-છોડવા યોગ્ય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ, ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. કેવળજ્ઞાન દ્વારા જણાવેલ પદાર્થ-અર્થની પ્રરૂપણા પણ શ્રુતજ્ઞાન (શબ્દ) દ્વારા થાય છે માટે શ્રુતજ્ઞાન લોકવ્યવહારનું કારણ છે, સંવ્યવહાર્ય છે. ગુરુના ઉપદેશથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુ શિષ્યને તે પ્રદાન કરી શકે છે. તેથી તેમાં ઉદ્દેશ-સમુદ્દેશ-આજ્ઞારૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. તેનાથી તેમાં અનુયોગના ઉપક્રમ વગેરે દ્વારની પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ :- ‘ઉદ્દેશ’ આદિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે –

ઉદ્દેશ = શિષ્યને સૂત્ર અને અર્થની વાચના આપવી.

સમુદ્દેશ = સૂત્ર અને અર્થને પરિપક્વ કરાવવા, શુદ્ધ કરાવવા.

અનુજ્ઞા = વાચના પ્રાપ્ત શિષ્યને, વાચના આપવાની તથા સૂત્રાર્થ પરિપક્વ કરાવવાની અનુમતિ આપવી, અધિકાર આપવો.

અનુયોગ = સૂત્રના અર્થને વિસ્તારથી સમજાવવા.

પાંચમા સૂત્રમાં આવસ્સગસ અણુઓગો આ પદથી અભિધેયનું કથન કર્યું છે. આવશ્યકસૂત્રનો અનુયોગ કરવો સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે. આવશ્યક સૂત્ર સકલ સમાચારીના મૂલાધાર રૂપ છે. પોતાને ઈષ્ટ અભિધેયનો સમાવેશ કયા જ્ઞાનમાં, કયા શ્રુતમાં થાય છે, તે સૂત્રકારે સૂત્ર દ્વારા દર્શાવ્યું છે. પાંચ જ્ઞાનમાંથી એક શ્રુતજ્ઞાનનો જ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ થાય છે. શ્રુતના બે ભેદ છે. અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્યશ્રુત, તેમાં આવશ્યકસૂત્ર અંગબાહ્યશ્રુત છે. અંગબાહ્ય શ્રુતના બે ભેદ છે – કાલિકશ્રુત, ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમાં આવશ્યક ઉત્કાલિકશ્રુત છે. આવશ્યક સૂત્રમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ આ ચારે પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ છતાં ‘અનુયોગ કરવો’ તે આ શાસ્ત્રનો અભિધેય હોવાથી શાસ્ત્રકારે માત્ર અનુયોગનું કથન કર્યું છે.

અનુયોગનો નિરુક્ત્યર્થ :- (૧) ‘અનુ’ એટલે નિયત-અનુકૂળ અર્થને, ‘યોગ’ એટલે જોડવું. સૂત્રને નિયત અને અનુકૂળ અર્થ સાથે જોડવા તે અનુયોગ. (૨) સૂત્રના અનુકૂળ અર્થનું કથન કરવું તે અનુયોગ (૩) સૂત્ર-અણુ (નાનું) અને અર્થ મહાન હોય છે. એક સૂત્રના અનંત અર્થ હોય છે તેથી અર્થ મહાન છે. અણુ એવા સૂત્ર સાથે અર્થનો યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે.

૦ અનુયોગ (સૂત્રના અર્થ કરવા) વિષયક વક્તવ્યનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

(૧) નિક્ષેપ :- નામ, સ્થાપના વગેરે રૂપે વસ્તુને સ્થાપી પછી અનુયોગનું કથન કરવું.

(૨) એકાર્થ :- અનુયોગના પર્યાયવાચી શબ્દ કહેવા, જેમકે અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક આ અનુયોગના સમાનાર્થક પર્યાયવાચી નામ છે.

(૩) નિર્યુક્તિ :- શબ્દગત અક્ષરોના નિર્વચન કરવા અર્થાત્ તીર્થકર પ્રરૂપિત અર્થનો ગણધરોક્ત શબ્દસમૂહ રૂપ સૂત્ર સાથે અનુકૂળ અને નિયત સંબંધ પ્રગટ કરવો.

(૪) વિધિ :- સૂત્રના અર્થ કરવાની અથવા અનુયોગ કરવાની પદ્ધતિને વિધિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે છે. સર્વ પ્રથમ ગુરુએ શિષ્ય માટે સૂત્રના અર્થ કરવા જોઈએ, ત્યારપછી તે કથિત અર્થને નિર્યુક્તિ કરી સમજાવવા જોઈએ અને ત્રીજીવાર પ્રસંગ, અનુપ્રસંગ સહિત જે અર્થ થતાં હોય તેનો નિર્દેશ કરવો. સામાન્ય રીતે આ અનુયોગની વિધિ છે. વૃત્તિકારે આ ભાવ દર્શાવતા કહ્યું છે.

અનુયોગ શ્રવણના અધિકારી :- શ્રોતા સમુદાય ત્રણ પ્રકારનો હોય છે.

(૧) જ્ઞાયક, (૨) અજ્ઞાયક, (૩) દુર્વિદ્યઘ.

(૧) જ્ઞાયક પરિષદ :- જે પરિષદ-જે શ્રોતા સમુદાય ગુણ અને દોષને જાણે છે, કુશાસ્ત્રના મતનો આગ્રહ નથી, તે જ્ઞાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૨) અજ્ઞાયક પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈ પણ વિષયના ગુણ કે દોષને જાણતા નથી પરંતુ સ્વભાવથી ભદ્ર અને સરળ હોય, સમજાવવાથી સન્માર્ગે આવી જાય તેવો શ્રોતા સમુદાય અજ્ઞાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૩) દુર્વિદ્યઘ પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈપણ વિષયમાં નિષ્ણાત ન હોય અને સરળતાના અભાવે તેમજ અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી નિષ્ણાતને પૂછતા પણ ન હોય, જ્ઞાનના સંસ્કારથી રહિત હોય, તેમની સભા દુર્વિદ્યઘ પરિષદ છે.

આ ત્રણ પ્રકારની પરિષદમાંથી આદિની બે પરિષદ અનુયોગનો બોધ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણાય છે.

અનુયોગ કર્તાની યોગ્યતા :- શાસ્ત્રમાં અનુયોગ કરવાના અધિકારી-કર્તાની યોગ્યતા આ પ્રમાણે બતાવી છે. (૧) આયદિશમાં જન્મેલો હોય, (૨) કુળ-પિતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૩) જાતિ-માતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૪) સુંદર આકૃતિ, રૂપ આદિથી સંપન્ન હોય, (૫) શારીરિક શક્તિ સંપન્ન હોય, (૬) પરિષદ ઉપસર્ગ સહન કરવામાં સમર્થ હોય, (૭) સત્કાર, સન્માન આદિના આકાંક્ષી ન હોય, (૮) વ્યર્થ ભાષણ કરનાર ન હોય, (૯) નિષ્કપટી હોય, (૧૦) અભ્યાસ દ્વારા અનુયોગ કરનારા સ્થિર અભ્યાસી હોય, ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન સંપન્ન હોય, (૧૧) આદેય વચન બોલનાર હોય, (૧૨) સભાને પ્રભાવિત કરનાર અને ક્ષુભિત થનાર ન હોય, (૧૩) શાસ્ત્રીય અધ્યયન-ચિંતન-મનન સમયે નિદ્રાને વશ થનાર ન હોય, (૧૪) નિષ્પક્ષ હોય, (૧૫) દેશ, કાળ, ભાવના જ્ઞાતા હોય, (૧૬) પ્રતિવાદીને પરાસ્ત

કરવાની પ્રતિભા સંપન્ન હોય, (૧૭) અનેક દેશોની ભાષાના જ્ઞાતા હોય, (૧૮) જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ પ્રકારના આચારના પાલક હોય, (૧૯) સૂત્ર, અર્થ અને ઉભય (સૂત્રાર્થ) વિધિના જાણકાર હોય, (૨૦) ઉદાહરણ, હેતુ, ઉપનય અને નયદેષ્ટિના મર્મજ્ઞ હોય, (૨૧) શિષ્યોને તત્ત્વગ્રહણ કરાવવામાં કુશળ હોય, (૨૨) સ્વ અને પર સિદ્ધાન્તમાં નિષ્ણાત હોય, (૨૩) ગંભીર, ઉદાર, સ્વભાવવાળા હોય, (૨૪) પરવાદીઓ પરાસ્ત ન કરી શકે તેવા તેજસ્વી હોય, (૨૫) જનકલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી ભાવિત હોય, (૨૬) શાંત સ્વભાવવાળા હોય, (૨૭) દયા, દાક્ષિણ્ય વગેરે સૈકડો ગુણોથી યુક્ત હોય, આ ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ અનુયોગ કરવામાં સમર્થ હોય છે. તે જ અનુયોગ કરવાના અધિકારી છે.

● સૂત્ર-૬ :-

પ્રશ્ન :- જો આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાનો છે તો આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ છે કે અનેક અંગરૂપ ? એક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે કે અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે ? એક અધ્યયનરૂપ છે કે અનેક અધ્યયન રૂપ છે ? એક ઉદ્દેશક રૂપ છે કે અનેક ઉદ્દેશક રૂપ છે ? ઉત્તર :- આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ પણ નથી, અનેક અંગરૂપ પણ નથી. આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુત સ્કંધરૂપ છે, અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ નથી. તે એક અધ્યયનરૂપ નથી, અનેક અધ્યયનરૂપ છે. આવશ્યકમાં ઉદ્દેશક નથી માટે તે એક કે અનેક ઉદ્દેશક રૂપ નથી.

● વિવેચન-૬ :-

આ સૂત્રમાં આઠ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા આવશ્યક સૂત્રનો પરિચય કરાવ્યો છે. આવશ્યક સૂત્ર અંગસૂત્ર નથી અંગબાહ્ય છે. તેથી તે એક કે અનેક અંગરૂપ નથી. તે છ અધ્યયનાત્મક એક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે. તેથી તે અનેક અધ્યયન અને એક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે. શેષ છ પ્રશ્નો અગ્રાહ્ય છે. અનાદેય છે.

● સૂત્ર-૭,૮ :-

(૭) આવશ્યક સૂત્ર શ્રુતસ્કંધ અને અધ્યયન રૂપ છે. તેથી આવશ્યકનો, શ્રુતનો, સ્કંધનો અને અધ્યયનનો નિક્ષેપ કરીશ.

(૮) જો નિક્ષેપ કરનાર વ્યક્તિ સમસ્ત નિક્ષેપને જાણતા હોય તો, તેને તે જીવાદિ વસ્તુનો સર્વ પ્રકારે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. જો સર્વ નિક્ષેપ જાણતા ન હોય તો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આ ચાર નિક્ષેપ કરવા જોઈએ.

● વિવેચન-૭,૮ :-

આ બે સૂત્રમાં આવશ્યક વગેરે પદોનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સૂત્રકારે વધુ અને ઓછા નિક્ષેપ કરવાનું કારણ દર્શાવી, નિક્ષેપ કર્તાની યોગ્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો વિષય ‘આવશ્યકનો અનુયોગ’ છે. સૂત્રના અનુકૂળ અર્થ કરવા તે અનુયોગ છે. આવશ્યક સૂત્રનું સ્પષ્ટરૂપથી વિવેચન ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે તેના પદોનો નિક્ષેપ કરાય. તેથી સૂત્રમાં આવશ્યકાદિ પદોનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

એક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. તે વિવિધ અર્થોમાંથી પ્રસંગને અનુરૂપ અર્થની અભિવ્યક્તિ નિક્ષેપ દ્વારા થાય છે. નિક્ષેપ અપ્રસ્તુતનું નિરાકરણ કરી, પ્રસ્તુતનું વિધાન કરવામાં સમર્થ છે. તેથી પ્રકૃત (પ્રસંગ સંગત) અર્થનો બોધ અને અપ્રકૃત (અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

● સૂત્ર-૯ :

પ્રશ્ન :- આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આવશ્યકના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ આવશ્યક, (૨) સ્થાપના આવશ્યક, (૩) દ્રવ્ય આવશ્યક, (૪) ભાવ આવશ્યક.

● વિવેચન-૯ :-

‘સે’ શબ્દ ‘અથ’ અર્થનો ધોતક છે. ‘અથ’ શબ્દનો પ્રયોગ મંગલ, અનન્તર, પ્રારંભ, પ્રશ્ન અને ઉપન્યાસ વગેરે અર્થમાં કરાય છે. અહીં વાક્યના ઉપન્યાસ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે. કિં શબ્દ પ્રશ્નાર્થસૂચક છે અને તં શબ્દ સર્વનામ છે.

આવશ્યક શબ્દનું નિર્વચન :- નિર્વચન એટલે સંયુક્ત પદને વિભક્ત-ટુકડા કરી, વાક્યના અર્થને સ્પષ્ટ કરવો.

(૧) અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તે આવશ્યક. દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય તે આવશ્યક કહેવાય.

(૨) સર્વ પ્રકારે ગુણોને વશ્ય-આધીન કરે તે આવશ્યક.

(૩) ઈન્દ્રિય અને કષાયાર્દિ સર્વપ્રકારે જેનાથી વશ કરાય તે આવશ્યક.

(૪) ગુણશૂન્ય આત્માને સર્વાત્મના ગુણોથી જે વાસિત કરે તે આવશ્યક.

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે નિક્ષેપ અનુસાર ચાર પ્રકાર છે. નિક્ષેપના ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકાર છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ.

સંક્ષેપમાં ચાર નિક્ષેપ :-

(૧) નામ નિક્ષેપ :- કોઈપણ વ્યક્તિ કે પદાર્થનું ગુણાર્દિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના નામ રાખવું. જેમકે કોઈ જાળકનું નામ ઈન્દ્ર રાખવામાં આવે અને તે વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહીએ, તે નામ ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૨) સ્થાપના નિક્ષેપ :- પ્રતિમા, ચિત્ર, લાકડા વગેરેમાં તે આકાર રૂપ અથવા ચોખા વગેરેમાં આકાર વિના જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમકે પ્રતિમામાં ‘આ ઈન્દ્ર છે’ તેમ સ્થાપવું.

(૩) દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- જીવ-અજીવની ભૂતકાલીન અવસ્થા અથવા ભવિષ્યકાલીન અવસ્થાનું વર્તમાનમાં કથન કરાય તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે. જે સાધુ, આ મનુષ્ય આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ઈન્દ્ર બનવાના હોય તેને ઈન્દ્ર કહેવા અથવા ઈન્દ્ર પર્યાય પૂર્ણ કરી મનુષ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહેવામાં આવે, તે દ્રવ્ય ઈન્દ્ર.

દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જે પદ (શબ્દ) ઉપર નિક્ષેપ ઉતારવા હોય તે પદના જ્ઞાન-જ્ઞાતાના આધારે બે ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને (૨) નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ. આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જ્ઞાનાપેક્ષા કથન હોય છે તે

જ્ઞાનમાં જ્ઞાતાનો ઉપયોગ હોતો નથી માટે તે આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં ‘નો’ પદ સર્વથા નિષેધ અર્થમાં છે. તેનું તાત્પર્ય છે - જ્ઞાનાભાવની અપેક્ષા આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ અથવા પ્રવૃત્તિ અપેક્ષાથી આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ. નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપના ત્રણ ભેદ છે.

(૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૨) ભવ્યશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ.

(૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ :- જેણે ભૂતકાળમાં તે તે પદના અર્થને જાણ્યો હોય, તેવા જ્ઞાતાનું વર્તમાનમાં મૃતક શરીર પડ્યું હોય, તેને તે નામથી સંબોધિત કરવું. જેમ કે ‘ઈન્દ્ર’ પદના અર્થને જાણનાર કોઈ વ્યક્તિના મૃત શરીરને ‘ઈન્દ્ર’ કહે તો તે જ્ઞાયકશરીરનોઆગમદ્રવ્યથી ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૨) ભવ્ય શરીરનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- કોઈ ભવિષ્યમાં ‘ઈન્દ્ર’ પદના અર્થને જાણે. વર્તમાનમાં જ્ઞાન નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં જ્ઞાતા બનશે, તેને વર્તમાનમાં ‘ઈન્દ્ર’ કહેવાય તો તે ભવ્યશરીરનોઆગમ દ્રવ્યથી ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૩) તદ્વ્યતિરિક્તનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- તેમાં તે શબ્દનો જે જે પદાર્થ માટે પ્રયોગ થતો હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૪) ભાવ નિક્ષેપ :- શબ્દના અર્થ અનુરૂપ અવસ્થા વર્તમાન હોય ત્યારે તે શબ્દનો પ્રયોગ થાય તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમકે ઈન્દ્રની પર્યાયનો અનુભવ કરે ત્યારે તેને ઈન્દ્ર કહેવું, તે ભાવ ઈન્દ્ર છે. ભાવ નિક્ષેપમાં પણ બે ભેદ છે. (૧) આગમથી ભાવનિક્ષેપ (૨) નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ.

(૧) આગમથી ભાવ નિક્ષેપ :- ‘ઈન્દ્ર’ પદના જ્ઞાનથી યુક્ત કોઈ જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગવાન હોય ત્યારે તે આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૨) નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ :- તે પદનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદનુરૂપ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

અહીં ‘નો’ પદનો પ્રયોગ સૂત્રકારે એક દેશ નિષેધ અર્થમાં કર્યો છે. જ્ઞાન છે તે આગમ છે પરંતુ ક્રિયા છે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. તેથી ક્રિયા દેશમાં જ્ઞાનરૂપતાના નિષેધ માટે ‘નો’ કહ્યું. એક દેશમાં જ્ઞાન છે એક દેશમાં નથી તે સૂચવવા ‘નોઆગમથી’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમકે ‘ઈન્દ્ર’ આ પદને જાણનાર (જ્ઞાયક) ઉપયોગપૂર્વક વંદન નમસ્કાર આદિ ક્રિયાયુક્ત હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

આગમથી-નોઆગમથી દ્રવ્ય ભાવ નિક્ષેપનો તફાવત :-

જ્ઞાન હોય પણ ઉપયોગ ન હોય તેવા જ્ઞાયકને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે. જ્ઞાન પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગ પણ હોય, તેવા જ્ઞાયકને આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

ભૂતકાળમાં તે પદનું જ્ઞાન હતું, ભવિષ્યમાં તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે પણ વર્તમાનમાં તે પદનું જ્ઞાન ન હોય તેવી વ્યક્તિ, તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પુસ્તકાર્દિ સાધનો અથવા તે પદથી સૂચવાતા અન્ય સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને નોઆગમથી

દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે. જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે (તદ્બુદ્ધ) ક્રિયા હોય તો તેને નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

● સૂત્ર-૧૦,૧૧ :-

[૧૦] પ્રશ્ન :- નામાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે કોઈ જીવનું, અજીવનું અથવા જીવોનું, અજીવોનું અથવા તદુભયનું, તદુભયોનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવું, તે નામ આવશ્યક કહેવાય.

[૧૧] પ્રશ્ન :- સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાઠકર્મ, ચિત્રકર્મ, લેખ્યકર્મ, ગ્રંથિમ, વેદિમ, પૂરિમ, સંઘાતિમ, અક્ષ અથવા વરાટકર્મમાં એક અથવા અનેક આવશ્યક રૂપ જે સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવરૂપ સ્થાપના કરવામાં આવે તે સ્થાપના આવશ્યક છે.

નામ અને સ્થાપના વચ્ચે શું તફાવત છે ? નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક પણ હોય અને યાવત્કથિક પણ હોય છે.

● વિવેચન-૧૦,૧૧ :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે નામ અને સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ તેમજ નામ સ્થાપના વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવ્યો છે.

નામ, અભિધાન કે સંજ્ઞા આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થનું સૂચન કરે છે. નામ માત્રથી જે આવશ્યક તે નામ આવશ્યક. લોક વ્યવહાર ચલાવવા જીવ, અજીવ, જીવ-અજીવ ઉભયરૂપ પદાર્થનું નામ રાખવું જ પડે છે. નામ વિના વ્યવહાર શક્ય નથી.

કોઈ વ્યક્તિનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવામાં વ્યક્તિની ઈચ્છા જ મુખ્ય છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિએ પુત્રનું નામ દેવદત્ત રાખ્યું. દેવે આપ્યો નથી છતાં લોક વ્યવહાર માટે 'દેવદત્ત' નામ રાખ્યું, તેમ નામ આવશ્યક માટે પણ સમજવું. ભાવની, અર્થક્રિયાની શૂન્યતા હોવા છતાં વ્યવહાર માટે જીવ, અજીવનું આવશ્યક એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામ આવશ્યક કહેવાય છે.

એક જીવ આવશ્યક :- કોઈ બાળકનું નામ આવશ્યક રાખવામાં આવે તો તે એક જીવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવ આવશ્યક :- નિંબાડાની અગ્નિમાં અનેક ઉષ્ણચોનિક સંમૂર્ચિત જન્મ ધારણ કરે છે. તે નિંબાડાની અગ્નિ તેઓ માટે આવાસરૂપ છે. તે નિંબાડાની અગ્નિ 'આવાસક' નામ પ્રસિદ્ધ છે. આ અસંખ્યાત અગ્નિકાય જીવોનું આવાસક નામ પડ્યું તે અનેક જીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

એક અજીવ આવશ્યક :- અનેક બખોલવાળા સૂકાવૃક્ષ (ઢૂંઠા)માં સાપ રહેતો હોય તો તે વૃક્ષ સર્પના 'આવાસ' નામથી પ્રસિદ્ધિ પામે છે. તે વૃક્ષ એક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

અનેક અજીવ આવશ્યક :- પક્ષીનો માળો અનેક સૂકા ઘાસના તણખલાથી બને છે. તેમાં પક્ષીઓ રહે છે. તેથી તે પક્ષીઓના આવાસરૂપ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. માળાનું 'આવાસ' એવું નામ અનેક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

એક જીવાજીવ આવશ્યક :- જલાશય, ઉદ્યાન વગેરેથી યુક્ત રાજમહેલ, રાજાના 'આવાસ' રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. જલાશય-ઉદ્યાન વગેરે સચિત્ત છે અને ઈંટ વગેરેથી બનેલ રાજમહેલ અચિત્ત છે. આ બંનેથી સંયુક્ત મહેલ રાજાના આવાસરૂપ હોવાથી એક જીવાજીવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવાજીવ આવશ્યક :- રાજપ્રસાદથી યુક્ત સમસ્તનગર રાજાના આવાસરૂપે કહેવાય છે. તેમાં અનેક જીવો-અજીવો સંમિલિત છે તેથી તે અનેક જીવાજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

આ રીતે કોઈપણ પદાર્થને 'આવશ્યક' સંજ્ઞા આપવી તે નામાવશ્યક છે.

સ્થાપના આવશ્યક :- ચોક્કસ વસ્તુ કે વ્યક્તિના અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. કાષ્ઠાદિની પૂતળીમાં આવશ્યકવાનું શ્રાવકની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે સ્થાપના આવશ્યક કહેવાય. ભાવ આવશ્યકથી રહિત વસ્તુમાં 'આ આવશ્યક છે' તેવા અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

તે સ્થાપના તત્સદૃશ-તદાકાર અથવા અસદૃશ-અતદાકાર, બંને પ્રકારે થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત નિચતકાળ માટે-અલ્પકાળ માટે અથવા જ્યાં સુધી વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી-યાવત્કથિક સમય માટે આવશ્યકની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૧૨ :-

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય આવશ્યકના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક અને (૨) નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક.

● વિવેચન-૧૨ :-

તે તે પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્ય અર્થાત્ જે અતીત અને અનાગત ભાવનું કારણ છે, તે દ્રવ્ય કહેનાય છે. વિવક્ષિત પર્યાયોને જેણે અનુભવ કરી લીધો છે અથવા ભવિષ્યમાં વિવક્ષિત પર્યાયનો અનુભવ કરશે, તે વસ્તુની વર્તમાનમાં તે દ્રવ્યરૂપે પરિગણના થાય છે. જે આવશ્યકરૂપ પરિણામનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છે અથવા ભવિષ્યમાં અનુભવ કરશે એવા આવશ્યકના ઉપયોગથી શૂન્ય સાધુના શરીરને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે.

આગમઓ :- આવશ્યક સંબંધી આગમ-જ્ઞાન વર્તમાનમાં છે પણ તેમાં ઉપયોગ ન હોય તો તેને આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે.

નોઆગમઓ :- પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા આવશ્યક સંબંધી આગમ-જ્ઞાન વર્તમાનમાં નથી, ભૂતમાં હતું અથવા ભવિષ્યમાં થશે તો તેને નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે તથા જે લૌકિક, લોકોત્તર આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ છે, તેને પણ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૪ :-

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - જે સાધુઓ

આવશ્યક પદને શીખી લીધું હોય, સ્થિર કર્યું હોય, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું હોય, નામસમ, ઘોષસમ, અહીનાદાર, અનત્યદાર, અવ્યાવિહારદાર, અસ્ખલિત, અમિલિત, અવ્યત્યાગ્રેડિત રૂપે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હોય, તેથી વાચના, પુચ્છના, પરાવર્તના અને ધર્મકથાથી યુક્ત હોય પરંતુ અનુપ્રેક્ષાથી રહિત હોય-ઉપયોગ શૂન્ય હોય. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય' આ શાસ્ત્ર વચનાનુસાર આવશ્યક પદના જ્ઞાતા હોય પણ તેમાં ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૪ :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં આગમ એટલે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત આત્મા, તેનાથી અધિષ્ઠિત શરીર અને તેના દ્વારા થતાં સૂત્રના ઉચ્ચારણ વગેરેમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તે સર્વને શ્રુતજ્ઞાન-આગમ રૂપ કહેલ છે. આવશ્યક પદનું જ્ઞાન હોવા છતાં દ્રવ્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ઉપયોગ નથી. અનુપ્રેક્ષા ઉપયોગ રહિતપણે થઈ શકતી નથી. તેથી સૂત્રમાં નો અણુપ્રેક્ષા કહ્યું છે. અનુપયોગ અવસ્થા દ્રવ્ય કહેવાય છે. જ્ઞાન છે પણ ઉપયોગ નથી તેથી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે. ઉપયોગપૂર્વકની અનુપ્રેક્ષા ભાવઆવશ્યક કહેવાય છે.

શ્રુતના ગુણોમાં અહીનાદાર ગુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે અદારોની ન્યૂનાધિકતા કે ઉચ્ચારણની અનુચિતતાથી અર્થમાં તફાવત થઈ જાય છે. અર્થમાં ભેદ થવાથી ક્રિયા ભેદ થાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થતાં અનંત સંસારની પ્રાપ્તિ થાય.

● સૂત્ર-૧૫ :-

નૈગમ નયના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા, આગમથી-એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. બે અનુપયુક્ત આત્મા, બે દ્રવ્ય આવશ્યક છે. ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા, આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય આવશ્યક છે. આ રીતે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા, તેટલા આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે, તેવું નૈગમનયનું મંતવ્ય છે. નૈગમનયની જેમ જ વ્યવહાર નય આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદો સ્વીકારે છે.

સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ નય એક અનુપયુક્ત આત્મા એક અને અનેક અનુપયુક્ત આત્મા અનેક અનાગતઃ દ્રવ્ય છે, તેવા કથનનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે બધા અનુપયુક્ત આત્માને એક દ્રવ્યાવશ્યક રૂપે માને છે. ઋષુસૂત્ર નય પૃથક્ત્વ-ભેદને સ્વીકારતો નથી. તેથી તેના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા જ્ઞાનાપેક્ષાએ એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ત્રણે શબ્દનય, જ્ઞાયક અનુપયુક્ત હોય તો તેને અવસ્તુ, અસત્ માને છે. જે જ્ઞાયક હોય તે ઉપયોગ શૂન્ય હોય શકે નહીં અને બે ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે જ્ઞાયક કહેવાય નહીં. આ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે.

● વિવેચન-૧૫ :-

નય :- વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. એક સમયે એક જ ધર્મનું કથન થઈ શકે,

તેથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી એક ધર્મને મુખ્યતાએ જે ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. વસ્તુમાં અનંત ધર્મો હોવાથી નયો પણ અનંત થાય છતાં સુગમતાથી બોધ કરાવવા તેને સાત વિભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે, તે જ સાત નય રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) નૈગમનય :- વસ્તુમાં રહેલ સામાન્ય અને વિશેષ બંને ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે. તે અનેક પ્રકારે વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. વિશેષરૂપ ભેદને પ્રધાન બનાવી આ નય જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલા આગમ દ્રવ્ય આવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૨) વ્યવહારનય :- સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહીત પદાર્થમાં વિધિપૂર્વક વિભાગ જે અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે તે અભિપ્રાયને વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે. આ નય લોકવ્યવહારને પ્રધાનતા આપે છે. તે વ્યવહારમાં 'વિશેષ' ઉપકારી છે. પાણી લાવવું હોય તો ઘટ વિશેષમાં લાવી શકાય, ઘટત્વ સામાન્યથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. વ્યવહારનય 'વિશેષ'ને જ માન્ય કરે છે તેથી વિશેષગ્રાહીનૈગમનય જેવું જ તેનું વક્તવ્ય છે. તે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા, તેટલા આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

નૈગમનય જેવી જ પ્રરૂપણા હોવાથી સૂત્રકારે કમપ્રાપ્ત સંગ્રહનયને છોડી વ્યવહાર નયનું પહેલા કથન કર્યું છે. બાકી સાત નયમાં સંગ્રહનય બીજા ક્રમે અને વ્યવહાર નય ત્રીજા ક્રમે છે.

(૩) સંગ્રહનય :- પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલ વિશેષ ધર્મોને ગૌણ કરીને સામાન્યને સ્વીકારી પ્રત્યેક પદાર્થને એકરૂપે સ્વીકારે તેને સંગ્રહનય કહે છે. અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓમાં અનુપયુક્તત્વ એક સમાન છે તે સામાન્યને લક્ષ્યમાં રાખી સંગ્રહનય એક આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૪) ઋષુસૂત્રનય :- જે કેવળ વર્તમાન અને સ્વકીય પર્યાયને સ્વીકારે તેને ઋષુસૂત્રનય કહે છે, તેના મતે અતીતકાલ વિનષ્ટ છે, અનાગતકાળ અનુત્પન્ન છે, તેથી તે વર્તમાન પર્યાયને જ સ્વીકારે છે. વર્તમાન પર્યાય એક સમયની જ હોવાથી એક છે. તેથી આ નય અનેકતાને સ્વીકારતો નથી, તેના મતે આગમ દ્રવ્ય આવશ્યક એક જ છે, અનેક નહીં.

(૫ થી ૭) શબ્દનય, સમભિરૂટનય અને એવંભૂત નય :- આ ત્રણે નય શબ્દ પ્રધાન છે. તેના મતે જ્ઞાતૃત્વ અને અનુપયુક્તત્વનો સમન્વય સંભવિત નથી. જ્ઞાતા હોય તો અનુપયુક્ત ન હોય અને અનુપયુક્ત હોય તો જ્ઞાતા ન કહેવાય. તે ત્રણેના મતે દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રરૂપણા અસત્ છે.

આ રીતે આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક સંબંધી નયોનું મંતવ્ય જાણવું.

● સૂત્ર-૧૬ :-

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૩) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક.

● વિવેચન-૧૬ :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદનું કથન છે. અહીં 'નો' શબ્દ

સર્વથા નિષેધ અને એકદેશ નિષેધ બંને અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પ્રથમ બે ભેદ જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સર્વથા જ્ઞાનનો અભાવ છે, તેથી નોઆગમથી કહ્યું છે. ભૂત-ભાવિનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય કહેલ છે. ઉભય વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્ય આવશ્યક રૂપ ત્રીજા ભેદમાં આવશ્યક શબ્દ અન્ય જે જે અર્થમાં, પ્રવૃત્તિમાં પ્રયુક્ત હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. શાસ્ત્રકાર આ ત્રણે ભેદનું કમથી વર્ણન હવે પછીના સૂત્રોમાં કરે છે.

● સૂત્ર-૧૭ :-

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આવશ્યક એ પદના અર્થાધિકાર જાણનારના વ્યપગત, ચ્યુત-ચ્યાવિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને શચ્યાગત, સંસ્તારગત, સિદ્ધશિલાગત-જે સ્થાન પર સંચારો કર્યો હોય તે સ્થાન પર (મૃત શરીર)ને સ્થિત જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદાયે જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર આવશ્યકપદનું ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કર્યું હતું, શિષ્યોને પ્રજ્ઞાપિત કર્યું હતું, વિશેષ રૂપે સમજાવ્યું હતું, પોતાના આચરણ દ્વારા શિષ્યોને બતાવ્યું હતું, અક્ષમ શિષ્યોને 'આવશ્યક' પદના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, નય-યુક્તિઓ દ્વારા શિષ્યોને અવધારણ કરાવ્યું હતું. તેવું આ મૃત શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- આ વાતને સમર્થન આપતું કોઈ દેષ્ટાંત છે ? ઉત્તર :- આચાર્ય ઉત્તર આપે છે. હા, 'આ ઘીનો ઘડો હતો, 'આ મધનો ઘડો હતો.' આ રીતે જ્ઞાયક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૧૭ :-

જેણે પહેલા વિધિપૂર્વક 'આવશ્યક સૂત્ર'નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અત્યારે તેનું આ મૃત શરીર આવશ્યકસૂત્રના જ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે, વર્તમાનમાં આ મૃત શરીરમાં ચેતના-જ્ઞાન નથી પરંતુ ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ ભૂતકાલીન આવશ્યક પર્યાયનું તે કારણ હતું. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે. લોક વ્યવહાર પણ તેવો છે. તે દેષ્ટાંત દ્વારા સૂચવ્યું છે. પહેલા જે ઘડામાં મધ કે ઘી ભરવામાં આવતું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ઘી ન ભરવા છતાં 'આ મધનો ઘડો છે,' 'આ ઘીનો ઘડો છે,' તેવો પ્રયોગ વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. તે જ રીતે આ નિર્જીવ શચ્યાગત શરીર ભૂતકાલીન આવશ્યકજ્ઞાન પર્યાયનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૮ :-

પ્રશ્ન :- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે યોનિસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી જન્મને ધારણ કર્યો છે તેવું બાળક, તે પ્રાપ્ત શરીર સમુદાય દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર આવશ્યકપદ ભવિષ્યમાં શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, જીવના તે શરીરને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે. તે માટે કોઈ દેષ્ટાંત છે ? ઉત્તર :- આ મધુકુંભ થશે, આ

મૃતકુંભ થશે. આવું ભવ્ય શરીર દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૧૮ :-

ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને જે શીખવાના છે તેવા જીવનું-શરીર ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. આ બાળકનું શરીર ભવિષ્યમાં આવશ્યકજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું કારણ બનવાનું છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે. જેમ ભવિષ્યમાં કોઈ ઘડામાં મધ કે ઘી ભરવાનું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ઘી ભર્યું ન હોવા છતાં વર્તમાનમાં તે ઘડા માટે 'આ મધનો ઘડો છે', 'આ ઘી નો ઘડો છે' તેવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને શીખશે, તેવા આ બાળકાદિના શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે.

● સૂત્ર-૧૯ :-

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક (૨) કુપ્રાવચનિક (૩) લોકોત્તરિક.

● વિવેચન-૧૯ :-

નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના આ ત્રીજા ભેદમાં, ભૂત અને ભાવિની અપેક્ષા સિવાય જેટલા નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક હોય, તે સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. તે સર્વને ત્રણ ભેદમાં વિભાજિત કર્યા છે—(૧) લૌકિક આવશ્યક ક્રિયાઓ (૨) કુપ્રાવચનિક આવશ્યક ક્રિયાઓ (૩) વીતરાગમાર્ગની આવશ્યક ક્રિયાઓ.

● સૂત્ર-૨૦ :-

લૌકિક દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? જે આ રાજ, ઈશ્વર, તલવર, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ વગેરે રાત્રિવ્યતીત થાય ત્યારે, પ્રભાતકાલીન કિચિન્માત્ર પ્રકાશ થાય, પહેલાની અપેક્ષાએ વધુ સ્ફૂટ પ્રકાશ થાય, વિકસિત કમળપત્રો તેમજ મૃગના નયનોના ઈષદ્ ઉન્મીલનયુક્ત, યથાયોગ્ય પીતમિશ્રિત શ્વેતવર્ણયુક્ત, પ્રભાત થાય ત્યારે તથા રક્ત અશોકવૃક્ષ, પલાશપુષ્પ, પોપટની ચાંચ, ચણોઠીના અર્ધભાગ સમાન રક્ત, સરોવરવર્તી કમળવનોને વિકસિત કરનાર, પોતાના હજારો કિરણોથી દિવસવિધાયક તેજથી દેહીયમાન સૂર્ય ઉદિત થાય ત્યારે મુખઘોવું, દંતપ્રક્ષાલન, સ્નાન, વાળ ઓળવા, મંગલ માટે સરસવ, દુર્વા વગેરેનું પ્રદોષણ કરવું, દર્પણમાં મુખ જોવું, ઘૂપ દ્વારા વસ્ત્રને સુવાસિત કરવા, પુષ્પ અને પુષ્પમાળાને ધારણ કરવી, પાન ખાવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવા વગેરે દ્રવ્ય આવશ્યક કરી રાજસભા, દેવાલય, આરામ ગૃહ, ઉદ્યાન, સભા તરફ જાય છે. તે લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

● વિવેચન-૨૦ :-

સંસારી લોકો દ્વારા આવશ્યક કૃત્ય રૂપે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તે, સર્વ લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. દંતપ્રક્ષાલન, સ્નાન વગેરે આવશ્યક કૃત્યોને મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આવશ્યકની અપ્રધાનતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે. મોક્ષનું

પ્રધાનકારણ ભાવ આવશ્યક છે. અપ્રધાન અર્થમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. સ્નાનાદિ દૈનિક આવશ્યક કૃત્ય મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રધાન છે. તેથી દ્રવ્ય કહેલ છે. તેમાં આગમ રૂપતા નથી, તેથી તેને 'નોઆગમતઃ'ના ભેદમાં કહેલ છે.

● સૂત્ર-૨૧ :-

કુપ્રાવચનિ દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? જેઓ યરક, ચીરિક, ચર્મખંડિક, ભિક્ષોદંડક, પાંડુરંગ, ગૌતમ, ગોવ્રતિક, ગૃહસ્થ, ધર્મચિંતક, વિનયવાદી, અક્રિયાવાદી, વૃદ્ધ શ્રાવક વગેરે વિવિધ વ્રતધારક પાર્ષ્વકીઓ રાત્રિ વ્યતીત થઈ પ્રભાત કાળે સૂર્ય ઉદય પામે ત્યારે ઈન્દ્ર, સ્કંધ, રુદ્ર, શિવ, વૈશ્રમણદેવ અથવા દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, મુકુન્દ, આયદિવી, કોટ્ટક્રિયાદેવી વગેરેની પ્રતિમાને ઉપલેપન, સમાર્જન, પ્રક્ષાલન, ઘૂપ, પુષ્પ, ગંધ, માળા વગેરે દ્વારા પૂજા કરવા રૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે.

● વિવેચન-૨૧ :-

મોક્ષના કારણભૂત સિદ્ધાન્તોથી વિપરીત સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા તેમજ આચરણ કરનાર યરક વગેરે કુપ્રાવચનિકોના આવશ્યકને કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે. તેઓ ઈન્દ્રાદિની પ્રતિમાને ઉપલેપન કરવા રૂપ આવશ્યક કૃત્ય કરે છે, તેથી આવશ્યકપદ કહ્યું છે. આ ક્રિયામાં મોક્ષના સાધનભૂત ભાવ આવશ્યકની અપ્રધાનતા હોવાથી દ્રવ્ય છે. તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષાનો સર્વથા અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિની પ્રમુખતા છે તેથી તેને નોઆગમતઃ કહ્યું છે.

● સૂત્ર-૨૨ :-

પ્રશ્ન :- લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે સાધુ શ્રમણગુણોથી રહિત હોય, છકાયજીવ પ્રત્યે અનુકંપા રહિત હોવાથી જેની ચાલ અશ્ચની જેમ ઉદ્દામ હોય, હાથીની જેમ નિરંકુશ હોય, સ્નિગ્ધ પદાર્થના માલિશ દ્વારા અંગ-પ્રત્યંગને કોમળ રાખતા હોય, પાણીથી વારંવાર શરીરને ઘોતા હોય અથવા તેલથી વાળ-શરીરને સંસ્કારિત કરતા હોય, હોઠોને મુલાયમ રાખવા માખણ-ઘી લગાડતા હોય, પહેરવા-ઓઢવાના વસ્ત્રને ઘોવામાં આસક્ત હોય, જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી, સ્વચ્છંદપણે વિચરનાર હોય તેવા સાધુ ઉભયકાળ આવશ્યક કરવા તત્પર થાય ત્યારે તેની તે ક્રિયા લોકોત્તરિક દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. આ તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક અને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે.

● વિવેચન-૨૨ :-

લોકમાં શ્રેષ્ઠ સાધુઓ દ્વારા આચરિત અને ઉત્કૃષ્ટ એવા જિનપ્રવચનમાં વર્ણિત હોવાથી આવશ્યકસૂત્ર લોકોત્તરિક કહેવાય છે. લોકોત્તરિક અને ભાવ આવશ્યકરૂપ હોવા છતાંએ અહીં તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે આવશ્યક કરનાર તે સાધુ શ્રમણગુણથી રહિત, સ્વચ્છંદ વિહારી, દ્રવ્યલિંગી છે. આવશ્યક કરવાની પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી તેને નોઆગમતઃ કહેલ છે.

● સૂત્ર-૨૩ :-

ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ભાવાવશ્યકના બે પ્રકાર છે, (૧) આગમથી ભાવ આવશ્યક (૨) નોઆગમથી ભાવાવશ્યક.

● વિવેચન-૨૩ :-

વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી યુક્ત અર્થ, ભાવ કહેવાય છે અર્થાત્ જે શબ્દની જે અર્થક્રિયા હોય તેનાથી યુક્ત હોય તો તે ભાવ કહેવાય છે. જેમ ઈન્દ્રપ્રણાના ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે આદેશ પ્રત્યાદેશની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત હોય તે ભાવ ઈન્દ્ર કહેવાય. તેમ વિવક્ષિત ક્રિયાની સાથે ભાવસહિત જે આવશ્યક કરાય તે ભાવઆવશ્યક છે.

● સૂત્ર-૨૪ :-

પ્રશ્ન :- આગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આવશ્યકપદના જ્ઞાતા હોય અને તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તે આગમથી ભાવાવશ્યક છે.

● વિવેચન-૨૪ :-

આવશ્યકના અર્થજ્ઞાનથી જનિત ઉપયોગને ભાવ કહેવામાં આવે છે, ભાવથી યુક્ત આવશ્યકને ભાવ આવશ્યક કહેવાય છે. આગમ એટલે જ્ઞાન, આવશ્યક પદના જ્ઞાનથી યુક્ત જ્ઞાતાને અહીં આગમથી આવશ્યક કહેલ છે. તે આવશ્યકના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય તેને ભાવ આવશ્યક કહે છે. જ્ઞાતા ગુણી અને ઉપયોગ રૂપ ગુણમાં અભેદ હોવાથી તે આગમથી ભાવાવશ્યક કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૫ :-

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે - લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તરિક.

● સૂત્ર-૨૬ :-

પ્રશ્ન :- લૌકિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પૂર્વાહિકાળ-દિવસના પૂર્વભાગમાં મહાભારત અને અપરાહિકાળ-દિવસના પશ્ચાત્ ભાગમાં રામાયણનું વાંચન, શ્રવણરૂપ સ્વાધ્યાય કરવી, તે લૌકિક ભાવાવશ્યક કહેવાય છે. આ લૌકિક ભાવ આવશ્યકનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૨૬ :-

લોકમાં આગમરૂપે માન્ય એવા મહાભારત-રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનું વાંચન, શ્રવણ નિયત સમયે કરવું આવશ્યક છે, તેવો લોકવ્યવહાર જેવા મળે છે માટે તે લૌકિક આવશ્યક છે. તેના વાંચન-શ્રવણમાં વક્તા અને શ્રોતાનો ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવ રૂપ છે. પાઠ કરવો તે પ્રવૃત્તિ રૂપ ક્રિયા હોવાથી તેને નો આગમથી કહેવાય છે. વ્યાખ્યાકારે કહ્યું છે કે ક્રિયા આગમરૂપ નથી, ક્રિયા રૂપ દેશમાં આગમતા નથી.

● સૂત્ર-૨૭ :-

પ્રશ્ન :- કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- યરક, ચીરિકથી લઈ પાર્ષ્વક સુધીના કુપ્રાવચનિકો ઈજ્યા-ચણ, અંજલિ, હોમ-હવન,

જાપ, ધૂપપ્રદોષ અથવા બાળદ જેવો ધ્વનિ, વંદના વગેરે ભાવાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક ભાવઆવશ્યક છે.

● વિવેચન-૨૭ :-

મિથ્યાશાસ્ત્રને માનનાર ચરક, ચીરિક વગેરે કુપ્રાવચનિક છે. તેઓ નિશ્ચિત સમયે, નિયમિતરૂપે યજ્ઞાદિ આવશ્યક ક્રિયા કરે છે. તે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તેમાં ભાવરૂપતા છે, તે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી નોઆગમથી છે. આ રીતે કુપ્રાવચનિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

● સૂત્ર-૨૮ :-

પ્રશ્ન :- લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દત્તચિત્ત બની, મનને એકાગ્ર કરી, શુભલેશ્યા અને તન્મય અધ્યવસાય સુક્ત બની, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી, આવશ્યકના અર્થમાં ઉપયુક્ત બની, શરીરાદિ કરણને તેમાં અર્પિત કરી, તેની ભાવનાથી ભાવિત બની, અન્ય કોઈ વિષયમાં મનને જવા દીધા વિના જે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા ઉભયકાળ આવશ્યક-પ્રતિક્રમણાદિ કરે છે. તે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યક છે.

આ રીતે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકના વક્તવ્યતાની પૂર્ણતા સાથે નોઆગમભાવાવશ્યક અને ભાવઆવશ્યકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૮ :-

જે શ્રમણાદિ આવશ્યકમાં મન કેન્દ્રિત કરી ઉભયકાલ-સવારે અને સાંજે આવશ્યક કરે છે, તે લોકોત્તરિકભાવ આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયા ચતુર્વિધ સંઘને અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે માટે તે આવશ્યક કહેવાય છે, આવશ્યકસૂત્ર જિનોપદિષ્ટ છે માટે લોકોત્તરિક છે, તેમાં વર્તમાનમાં ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપતા છે. તે પ્રતિક્રમણની ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ છે તેથી નોઆગમ છે. આ રીતે લોકોત્તરિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે.

● સૂત્ર-૨૯ થી ૩૨ :-

આ આવશ્યકના વિવિધ ઘોષ-સ્વરવાળા અને અનેક વ્યંજનવાળા, એકાર્થક એવા અનેક નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. આવશ્યક, ૨. અવશ્યકરણીય, ૩. ધ્રુવનિગ્રહ, ૪. વિશોધિ, ૫. અધ્યયન ષટ્કવર્ગ, ૬. ન્યાય, ૭. આરાધના, ૮. માર્ગ.

શ્રમણો અને શ્રાવકો દ્વારા દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનું નામ આવશ્યક છે. આ આવશ્યકનું સ્વરૂપ વર્ણન છે.

● વિવેચન-૨૯ થી ૩૨ :-

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તે પૃથક્ પૃથક્ સ્વરવાળા અને અનેક પ્રકારના ‘ક’ કારાદિ વ્યંજનવાળા હોવાથી કિંચિત્ અર્થભેદ હોવા છતાં એકાર્થક, સમાનાર્થક છે.

(૧) આવશ્યક :- અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્ય આવશ્યક કહેવાય છે, સામાયિકાદિની સાધના ચતુર્વિધ સંઘને નિશ્ચિતરૂપે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

(૨) અવશ્યકરણીય :- મુમુક્ષુ સાધકો દ્વારા તે અવશ્ય અનુષ્ઠેય-આચરણીય હોવાથી તે અવશ્યકરણીય છે.

(૩) ધ્રુવનિગ્રહ :- આ સંસાર અનાદિ કાળથી છે અને અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અનંત પણ છે. તેથી તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવ એવા કર્મ અને સંસારનો આવશ્યક દ્વારા નિગ્રહ થતો હોવાથી તે ધ્રુવનિગ્રહ કહેવાય છે.

(૪) વિશોધિ :- કર્મથી મલિન આત્માની વિશુદ્ધિનું કારણ આવશ્યક છે તેથી તેને ‘વિશોધિ’ કહે છે.

(૫) અધ્યયન ષટ્કવર્ગ :- આવશ્યકસૂત્રમાં સામાયિકાદિ છ અધ્યયન હોવાથી તેને ‘અધ્યયન ષટ્ક વર્ગ’ કહે છે.

(૬) ન્યાય :- અભીષ્ટ-ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિના સમ્યક્ ઉપાયરૂપ આવશ્યક છે તેથી અથવા જીવ અને કર્મના અનાદિકાલીન સંબંધને આવશ્યક અપનયન-પૃથક્ કરે છે, માટે તેને ન્યાય કહે છે.

(૭) આરાધના :- આવશ્યક આરાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે માટે તેને આરાધના કહે છે.

(૮) માર્ગ :- માર્ગ એટલે ઉપાય. મોક્ષના ઉપાયભૂત હોવાથી તેને માર્ગ કહે છે.

● સૂત્ર-૩૩ થી ૩૫ :-

[૩૩] શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? શ્રુતના ચાર ભેદ છે, - (૧) નામશ્રુત (૨) સ્થાપનાશ્રુત (૩) દ્રવ્યશ્રુત (૪) ભાવશ્રુત.

[૩૪] નામશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? કોઈ જીવ-અજીવ કે જીવાજીવ અથવા જીવો-અજીવો કે જીવાજીવોનું ‘શ્રુત’ એવું નામ રખાય તે નામશ્રુત છે.

[૩૫] પ્રશ્ન :- સ્થાપના શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાષ્ઠમાં કોતરેલ આકૃતિથી લઈ કોડી આદિમાં ‘આ શ્રુત’ છે, તેવી જે સ્થાપના કરવામાં આવે, આરોપ કરવામાં આવે તે સ્થાપના શ્રુત છે.

પ્રશ્ન :- નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ? ઉત્તર :- નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક, બંને પ્રકારે હોય છે.

● વિવેચન- ૩૩ થી ૩૫ :-

આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે તેમ પૂર્વે સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેમાં બે શબ્દો છે - સુય + સ્વંધો = સુયસ્વંધો અહીં સર્વ પ્રથમ ‘આવશ્યક’ શબ્દની અનુયોગ પ્રરૂપણા કર્યા પછી ક્રમ પ્રાપ્ત ‘સુય’ (શ્રુત) શબ્દની પ્રરૂપણા આ સૂત્રોમાં કરી છે.

શ્રુતનો અર્થ છે સાંભળવું. ઉપલક્ષણથી જોવું, સૂંઘવું, આસ્વાદ અને સ્પર્શ દ્વારા પ્રાપ્ત વિષયની વિચારણા કરતા, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે શ્રુત કહેવાય છે. તે શ્રુતના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે. કોઈ જીવ કે અજીવનું ‘શ્રુત’ એવું નામ રાખવું તે નામશ્રુત છે. તદાકાર અને અતદાકાર અન્ય વસ્તુમાં ‘આ શ્રુત છે’ તેવી સ્થાપના, આરોપણા કરવી તે સ્થાપના શ્રુત છે.

● સૂત્ર-૩૬,૩૭ :-

[૩૬] દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યશ્રુતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી દ્રવ્યશ્રુત (૨) નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત.

[૩૭] પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે સાધુએ 'શ્રુત' આ પદ શીખ્યું હતું. સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું હતું યાવત્ જ્ઞાયક હોય તે અનુપયુક્ત ન હોય ત્યાં સુધીનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો. આ આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૩૬,૩૭ :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'શ્રુતપદ'ના અભિધેય આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્ર જેઓએ શીખી લીધા પરંતુ ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. અનુપયોગ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. 'જાવ કમ્હા' આ શબ્દ શા માટે ? જે જ્ઞાયક છે તે અનુપયુક્ત હોઈ શકે ત્યાં સુધીના સૂત્રપાઠનો અતિદેશ જાવ કમ્હા આ શબ્દ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે અહીં તે સૂત્રપાઠ લેવાનું સૂચન કર્યું છે.

● સૂત્ર-૩૮ થી ૪૧/૧ :-

[૩૮] પ્રશ્ન :- નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત.

[૩૯] પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- શ્રુતપદના અર્થાધિકારના જ્ઞાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાપિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને, શચ્યાગત, સંસ્તારકગત અથવા સિદ્ધશિલા-તપોભૂમિગત શરીરને જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પરિણત પુદ્ગલ સંઘાત દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુરૂપ 'શ્રુત' પદની ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હતી, શિષ્યોને સામાન્યરૂપે પ્રજ્ઞાપિત, વિશેષ રૂપે પ્રરૂપિત, દર્શિત, નિદર્શિત, ઉપદર્શિત કર્યું હતું. તેનું આ મૂત શરીર જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાશ્રુત છે. પ્રશ્ન-તેને માટે કોઈ દેષ્ટાંત છે ? હા, કોઈ ઘડામાંથી ઘી કે મધ ભરતા હોય, તે કાઢી લીધા પછી પણ તે ઘડાને આ ઘીનો ઘડો છે, આ મધનો ઘડો છે, તેમ કહેવામાં આવે તેમ. નિર્જીવ-શરીર ભૂતકાલીન શ્રુતપર્યાયના આધારરૂપ હોવાથી તે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે.

[૪૦] પ્રશ્ન :- ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમય થતાં જે જીવે યોનિને છોડી જન્મને ધારણ કર્યો છે, તેવા બાળકાદિના પ્રાપ્ત શરીર સંઘાત દ્વારા ભવિષ્યમાં જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર શ્રુતપદને શીખશે પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યો નથી, તેવા તે જીવનું તે શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. પ્રશ્ન - તે માટે કોઈ દેષ્ટાંત છે ? જેમ કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરવામાં આવશે પરંતુ વર્તમાનમાં ભર્યું નથી, છતાં તેના માટે 'આ ઘીનો ઘડો છે' આ મધનો ઘડો છે' તેમ કહેવામાં આવે છે. તેમ ભવિષ્યમાં આ શરીરથી

શ્રુતપદને ભણશે, તેને વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહે છે.

[૪૧/૧] પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ છે ? ઉત્તર :- તાડપત્રો કે પત્રોના સમૂહરૂપ સુત્રકમાં લિખિત શ્રુત જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે.

● વિવેચન-૩૮ થી ૪૧/૧ :-

પત્રાદિમાં લખેલ શ્રુત ભાવશ્રુતનું કારણ છે, તેથી તેને દ્રવ્ય કહ્યું છે. પત્ર પર લખેલ શ્રુતમાં ઉપયોગ નથી તેથી પણ તે દ્રવ્ય છે. પત્રાદિમાં લેખિતશ્રુત અચેતન છે તેથી તે નોઆગમથીનો ભેદ છે.

'સુયં' પદની સંસ્કૃત છાયા સૂત્ર પણ થાય છે. શિષ્યની બુદ્ધિ વ્યાપક બને તે માટે સુય-શ્રુતનું પ્રકરણ હોવા છતાં પ્રાસંગિક સૂત્ર-સૂતરનું વર્ણન કરે છે.

● સૂત્ર-૪૧/૨ :-

અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સૂત્ર પાંચ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, - (૧) અંડજ, (૨) બોંડજ, (૩) કીટજ, (૪) વાલજ, (૫) વલ્કજ.

પ્રશ્ન :- અંડ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- હંસગભાદિથી બનેલ સૂત્ર અંડજ કહેવાય છે. પ્રશ્ન :- બોંડજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કપાસ કે રૂમાંથી બનતા સૂત્રને બોંડજ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- કીટજસૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કીટજ સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પટ્ટ (૨) મલય (૩) અંશુક (૪) ચીનાંશુક (૫) કૃમિરાગ. પ્રશ્ન :- વાલજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વાલજ-વાળથી નિષ્પન્ન સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔર્ષિક (૨) ઔર્ષિક (૩) મૃગલોમિક (૪) કૌતવ (૫) કિદ્દિસ.

પ્રશ્ન :- વલ્કજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- શણાદિમાંથી નિર્મિત સૂત્ર વલ્કજ સૂત્ર કહેવાય છે. તે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું અને સમુચ્ચય દ્રવ્યશ્રુતનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

● વિવેચન-૪૧/૨ :-

'સુયં' નો અર્થ સૂત્ર (સૂતર) પણ થાય છે, જે વસ્તુથી અને જે ક્ષેત્રમાં તે સૂતર બનતું હોય, તેના આધારે તે સૂતર તે નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

(૧) અંડજ-હંસ, પતંગ વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જાતિના જીવ છે. તે પોતાની લાળમાંથી એક થેલી જેવું બનાવી, તેમાંથી બનતું સૂતર અંડજ કહેવાય છે. (૨) બોંડજ-બોંડ એટલે કપાસનું કાલુ, જુંડવું, તે કપાસમાંથી બનતું સૂતર બોંડજ કહેવાય છે. જેમ કે સૂતરાઈ તાર (૩) કીટજ-ચતુરિન્દ્રિય જીવ વિશેષની લાળથી ઉત્પન્ન સૂતર કીટજ કહેવાય છે. પટ્ટ વગેરે પાંચે ભેદ કીટ જન્મ્ય છે તેથી તે કીટજ કહેવાય છે, તે આ છે - પટ્ટસૂત્ર-પટ્ટસૂતર માટે એવું મનાય છે કે જંગલમાં સઘન સત્તાચ્છાદિત સ્થાનમાં માંસના ટૂકડાઓ રાખી આજુબાજુમાં થોડા-થોડા અંતરે નાના મોટા અનેક ખીલા

ખોડવામાં આવે છે. માંસના લોભી કીટ-પતંગો માંસ ઉપર ઉડે છે અને ખીલાઓની આસપાસ લાળ પાડે છે. તે લાળ એકત્રિત કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે પટ્ટ સૂતર. મલયજ વગેરે-મલયદેશમાં બનતા કીટજસૂતર મલયજ, ચીન દેશ સિવાયના દેશોમાં કીડારોની લાળથી બનતું સૂતર અંશુક અને ચીન દેશમાં બનતું કીટજ સૂતર ચીનાંશુક કહેવાય છે. કૃમિરાગ-કૃમિરાગ સૂતરના વિષયમાં એવું મનાય છે કે કોઈ ક્ષેત્ર વિશેષમાં મનુષ્યના લોહીને પાત્રમાં ભરી તેના મુખને છિદ્રોવાળા ટાંકણથી ટાંકી દેવામાં આવે છે. તેમાં ઘણા લાલ રંગના કૃમિકીડા ઉત્પન્ન થાય છે. તે કીડા પોતાની લાળ છોડે છે. તે લાળ ભેગી કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે કૃમિરાગ સૂતર કહેવાય છે. (૪) વાલજ-રોમ અથવા વાળથી નિષ્પન્ન સૂતર વાલજ કહેવાય છે. ઘેંટાના વાળમાંથી નિષ્પન્ન સૂત્ર ઔર્થિક, ઊંટના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર ઔર્થિક અને મૃગના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર મૃગલોમિક, ઉંદરના રોમમાંથી નિષ્પન્ન સૂતર કૌતવ કહેવાય છે. ઔર્થિક સૂત્ર બનાવતા સમયે રહી ગયેલ નાના-નાના રોમને કિઝિસ કહે છે. તેમાંથી બનતું સૂતર અથવા ઔર્થિક સૂત્રને ડબલ-ડબલ કરી બનતું સૂતર અથવા ઘોડાના વાળમાંથી બનતા સૂતરને કિઝિસ કહેવામાં આવે છે. (૫) વલ્કજ-શાણી છાલમાંથી નિષ્પન્ન સૂત્ર વલ્કજ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૪૨,૪૩ :-

[૪૨] પ્રશ્ન :- ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવશ્રુતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, આગમભાવશ્રુત અને નોઆગમભાવશ્રુત.

[૪૩] પ્રશ્ન :- આગમભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપયોગયુક્ત શ્રુતપદના જ્ઞાતા આગમભાવશ્રુત છે. આ આગમભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે.

● વિવેચન-૪૨,૪૩ :-

અહીં ઉપયોગરૂપ પરિણામનો સદ્ભાવ હોવાથી ભાવરૂપતા અને શ્રુતના અર્થજ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી આગમતા જાણવી.

● સૂત્ર-૪૪,૪૫ :-

[૪૪] પ્રશ્ન :- નોઆગમ ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમ ભાવશ્રુતના બે પ્રકાર છે. લૌકિક ભાવશ્રુત અને લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત.

[૪૫] લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિઓ દ્વારા પોતાની સ્વચ્છંદ મતિથી રચિત સર્વ ગ્રંથો લૌકિક ભાવશ્રુત છે.

● વિવેચન-૪૪,૪૫ :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. સર્વજ્ઞોક્ત પ્રવચનથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળી મતિદ્વારા રચિત બધા શાસ્ત્ર લૌકિક શ્રુત છે. મોક્ષ સાધક ન હોવાથી તેને લૌકિક શ્રુત કહ્યું છે. આ શાસ્ત્રના વાંચન-શ્રવણાદિમાં ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવશ્રુતરૂપ છે.

● સૂત્ર-૪૬ :-

લોકોત્તરિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્પન્ન જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનાર, ભૂત-ભવિષ્ય, વર્તમાનકાલિક પદાર્થને જાણનાર, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી,

ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા અવલોકિત, મહિત, પૂજિત, અપ્રતિહત, શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત (૧) આચાર, (૨) સૂચ્યગડ, (૩) ઠાણ, (૪) સમવાય, (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિત, (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાદશા, (૭) ઉપાસક દશા, (૮) અન્તગડદશા, (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકશ્રુત, (૧૨) દૃષ્ટિવાદ. આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત છે. આ રીતે લોકોત્તરિકભાવશ્રુતનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ નોઆગમથી ભાવશ્રુતની અને ભાવશ્રુતની વક્તવ્યતા પણ કહી.

● વિવેચન-૪૬ :-

આ સૂત્રમાં લોકોત્તરિક નોઆગમતઃ ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. મોક્ષ સાધક હોવાથી દ્વાદશાંગી લોકોત્તરિક છે. અરિહંત પરમાત્મા દ્વારા પ્રણીત હોવાથી તથા તે દ્વાદશાંગીના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપ છે. તે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદનુરૂપ ક્રિયા હોય અથવા તેના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ અને આજ્ઞા સમયે સાથે ક્રિયા હોવાથી તેને નોઆગમથી કહ્યું.

તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતમાં લૌકિક, લોકોત્તરિકતા મોક્ષ સાધકતાની અપેક્ષાએ છે. ભાવશ્રુતત્વ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છે. જ્ઞાન-ક્રિયાની સંયુક્તતાની અપેક્ષાએ અથવા ક્રિયાની પ્રમુખતાએ તે શ્રુતને નોઆગમતઃના ભેદમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

‘આવશ્યક નિદ્વેપ’ નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં ‘આવશ્યક’ આ પદના જ્ઞાતાને ઉપયોગનો અભાવ સૂચવેલ છે અને આગમથી ભાવ આવશ્યકમાં ‘આવશ્યક’ પદના જ્ઞાતા તથા ઉપયોગવંતને ગ્રહણ કર્યા છે.

નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ઉભય વ્યતિરિક્તમાં લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તર આવશ્યક આ ત્રણ ભેદ કર્યા છે. જેમાં લૌકિકમાં લૌકિક આવશ્યક ક્રિયાઓનું વર્ણન છે. લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યકમાં આવશ્યક સૂત્રમાં વર્ણિત મહાવ્રત, સમિતિ, સાધ્વાચારનું યથાર્થ પાલન નહીં કરતા, સ્વચ્છંદપણે જિનાજ્ઞાથી બહાર વિચરતા પરંતુ ઉભયકાલ આવશ્યક કરનારાને ગ્રહણ કર્યા છે. જે શ્રમણ જિનાજ્ઞાનુસાર યથાર્થ સંયમાચરણ કરતાં ઉભયકાલ એકાગ્રચિત્તથી આવશ્યક કરતા હોય તેઓને નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકમાં ગ્રહણ નહીં કરતાં નોઆગમતઃ ભાવ આવશ્યકમાં ગ્રહણ કર્યા છે.

‘શ્રુત’ નિદ્વેપના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘શ્રુત’ એ પદના યથાર્થ જ્ઞાતા અને ઉપયોગ રહિતને આગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં અને ઉપયોગ સહિતને આગમતઃ ભાવશ્રુતમાં ગ્રહણ કર્યા છે. નોઆગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં ઉભયવ્યતિરિક્ત ભેદમાં પુસ્તક, પાનામાં લખેલ શ્રુતને તથા અપેક્ષા વિશેષથી કપાસ વગેરેના સૂતરને ગ્રહણ કર્યા છે. જ્યારે નોઆગમતઃ ભાવશ્રુતમાં લૌકિક અને લોકોત્તર બે ભેદ કરી અન્યમત તથા સ્વમતના શાસ્ત્રોને ગ્રહણ કર્યા છે.

● સૂત્ર-૪૭ થી ૪૯ :-

ઉદાત્તાદિ વિવિધ સ્વરો અને ‘ક’ કારાદિ અનેક વ્યંજનોથી યુક્ત તે

શ્રુતના, એક અર્થવાચી-પર્યાયવાચી નામ આ પ્રમાણે છે - (૧) શ્રુત, (૨) સૂત્ર, (૩) ગ્રંથ, (૪) સિદ્ધાન્ત, (૫) શાસન, (૬) આજ્ઞા, (૭) વચન, (૮) ઉપદેશ, (૯) પ્રજ્ઞાપના, (૧૦) આગમ. આ બધા શ્રુતના પર્યાયવાચી નામ છે. આ રીતે શ્રુતની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

● વિવેચન-૪૭ થી ૪૯ :-

આ સૂત્રમાં 'શ્રુત'ના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તેમાં શબ્દભેદ છે પણ અર્થ ભેદ નથી, છતાં વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ આ રીતે અર્થ થઈ શકે છે.

(૧) શ્રુત :- ગુરુ પાસેથી સાંભળવાના કારણે તે શ્રુત છે.

(૨) સૂત્ર :- અર્થોની સૂચના મળવાના કારણે તેનું નામ સૂત્ર છે.

(૩) ગ્રંથ :- તીર્થંકરરૂપી કલ્પવૃક્ષના, વચનોરૂપી પુષ્પોનું તેમાં ગ્રંથન હોવાથી તે ગ્રંથ છે.

(૪) સિદ્ધાન્ત :- પ્રમાણસિદ્ધ અર્થને પ્રગટ કરનાર છે માટે તે સિદ્ધાન્ત છે.

(૫) શાસન :- શિખામણ આપનાર હોવાથી તથા મિથ્યાત્વીને શાસિત, સંચમિત કરનાર હોવાથી શાસન છે. વૃત્તિમાં શાસનના સ્થાને પ્રવચન શબ્દ છે. પ્રશસ્ત, પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ, પ્રથમ વચન હોવાથી તે પ્રવચન છે.

(૬) આજ્ઞા :- મુક્તિ માટે આજ્ઞા આપનાર અથવા મોક્ષમાર્ગ પ્રદર્શક હોવાથી તે આજ્ઞા કહેવાય છે.

(૭) વચન :- વાણી દ્વારા પ્રગટ કરાય છે માટે વચન.

(૮) ઉપદેશ :- ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ અને હેયથી નિવૃત્તિનો ઉપદેશ (શિક્ષા) આપનાર હોવાથી તેને ઉપદેશ કહે છે.

(૯) પ્રજ્ઞાપના :- જીવાદિ પદાર્થનું યથાર્થ પ્રરૂપણ કરનાર છે માટે પ્રજ્ઞાપના કહેવાય છે.

(૧૦) આગમ :- આચાર્ય પરંપરાથી આવે છે તેથી અથવા આપ્ત વચન રૂપ હોવાથી આગમ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૫૦ :-

પ્રશ્ન :- સ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્કંધના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, નામ સ્કંધ, સ્થાપના સ્કંધ, દ્રવ્ય સ્કંધ અને ભાવ સ્કંધ.

● વિવેચન-૫૦ :-

તે પ્રતિજ્ઞાનુસાર આ સૂત્રમાં સ્કંધ પ્રરૂપણનો પ્રારંભ કરે છે.

સ્કંધ એટલે પુદ્ગલપ્રયય, પુદ્ગલોનો પિંડ, સમૂહ-સમુદાય, જંભો અથવા યડ. આ સર્વ માટે પણ સ્કંધ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અધ્યયન-સમુદાય માટે સ્કંધ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાસંગિક છે.

● સૂત્ર-૫૧,૫૨/૧ :-

[૫૧] પ્રશ્ન :- નામસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે કોઈ જીવનું કે અજીવનું યાવત્ સ્કંધ એવું નામ રાખવું તેને નામસ્કંધ કહે છે.

પ્રશ્ન :- સ્થાપના સ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાષ્ઠમાં યાવત્ 'આ સ્કંધ છે' તેવો જ આરોપ કરવો, તે સ્થાપના સ્કંધ છે.

પ્રશ્ન :- નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ? ઉત્તર :- નામ યાવત્કથિક છે, સ્થાપના ઈત્વરિક-સ્વત્પકાલિક પણ હોય છે અને યાવત્કથિક પણ હોય છે. [નામ-સ્થાપના સ્કંધનું સર્વ વિવરણ નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.]

[૫૨/૧] પ્રશ્ન :- દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? દ્રવ્ય સ્કંધના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી દ્રવ્ય સ્કંધ અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સ્કંધ.

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેણે 'સ્કંધ' પદ ગુરુ પાસેથી શીખ્યું છે, સ્થિત કર્યું છે, જિત-મિત કર્યું છે. યાવત્ નૈગમનયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી એક દ્રવ્ય સ્કંધ છે, બે અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી બે દ્રવ્ય સ્કંધ અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય સ્કંધ છે. તે જ પ્રમાણે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ જાણવા.

વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ એક, અનેક જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્ય સ્કંધનો સ્વીકાર કરે છે.

સંગ્રહનય એક કે અનેક અનુપયુક્ત આત્માને એક જ દ્રવ્યસ્કંધરૂપે સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા એક આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે, તે વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીય વસ્તુને જ સ્વીકારે છે. તે ભેદોને કે બહુવચનને સ્વીકારતું નથી.

ત્રણે શબ્દનયો અનુપયુક્ત જ્ઞાતાને અવસ્તુ-અસત્ માને છે. તેઓના મતે જે જ્ઞાયક હોય તે અનુપયુક્ત હોય જ નહીં અને જો અનુપયુક્ત હોય તો જ્ઞાયક કહેવાય નહીં. આ આગમથી દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૫૧,૫૨/૧ :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ અને નયો દ્વારા આગમથી દ્રવ્યસ્કંધનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે. આ સંપૂર્ણ વર્ણન આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

● સૂત્ર-૫૨/૨ :-

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યસ્કંધ, ભવ્યશરીર-દ્રવ્યસ્કંધ અને ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કંધ.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્કંધપદના અર્થાધિકારને જાણનાર યાવત્-જેણે સ્કંધપદનું ગુરુ પાસે અધ્યયન કર્યું હતું, પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પ્રરૂપિત કર્યું હતું. યાવત્ આ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ છે. સ્કંધપદને જાણનાર સાધુનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કંધ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- યથાસમયે યોગિ સ્થાન છોડી જન્મને ધારણ કરનાર યાવત્ ભવિષ્યમાં સ્કંધ પદને શીખશે, તે જીવનું આ શરીર ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ છે. તેનું કોઈ દેષ્ટાંત છે ? હા, જે ઘડામાં ભવિષ્યમાં મધ કે ઘી ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ઘીનો ઘડો કે મધનો ઘડો કહે, તેમ ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, સચિત્, અચિત્ અને મિશ્ર.

● સૂત્ર-૫૩ :-

પ્રશ્ન :- સચિત્ દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સચિત્ દ્રવ્યસ્કંધના અનેક પ્રકાર છે. યથા-અશ્વસ્કંધ, ગજસ્કંધ, કિન્નરસ્કંધ, કિંપુરુષ સ્કંધ, મહોરગસ્કંધ, વૃષભસ્કંધ. આ સચિત્ દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૫૩ :-

જે-ચેતનાયુક્ત હોય તે સચિત્. સ્કંધ એટલે સમુદાય, સચિત્સ્કંધ વ્યક્તિ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. તે અશ્વસ્કંધ વગેરે ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. શ્રુત સ્કંધનો વિષય હોવા છતાં તદ્વ્યતિરિક્તમાં સ્કંધ એટલે સમુદાય અર્થ કરી, સચિત્ વગેરે સ્કંધનું કથન કર્યું છે. તે શિષ્યને વિશદ જ્ઞાન કરાવવા માટે છે.

● સૂત્ર-૫૪ :-

પ્રશ્ન :- અચિત્ દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અચિત્ દ્રવ્ય સ્કંધના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ દસપ્રદેશી સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ, આ અચિત્ દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૫૪ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે અચિત્ દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. બે પ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીના જેટલા પુદ્ગલ સ્કંધ છે તે અચિત્ દ્રવ્ય સ્કંધ છે. સૌથી નાનો દેશ, નિર્વિભાગ અંશ તે પ્રદેશ-પરમાણુ. આ પરમાણુના સમુદાયને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ જોડાય તો દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, ત્રણ પરમાણુ જોડાય તો ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ઇત્યાદિ. તે સર્વ અચિત્ સ્કંધ છે.

● સૂત્ર-૫૫ :-

પ્રશ્ન :- મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર મિશ્રદ્રવ્યસ્કંધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – સેનાનો અગ્નિસ્કંધ, સેનાનો મધ્યમ સ્કંધ અને સેનાનો અંતિમ સ્કંધ. આ મિશ્રદ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૫૫ :-

સૂત્રકારે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધના ઉદાહરણમાં સેનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, સેના સચેતન અને અચેતન બંનેની મિશ્ર અવસ્થા છે. હાથી-ઘોડા-મનુષ્ય સચેતન છે. તલવાર,

કવચ, ભાલા વગેરે અચેતન છે. તે સર્વના સમુદાયથી સેના અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેથી તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૫૬,૫૭ :-

[૫૬] અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) કૃત્સ્ન (સંપૂર્ણ) સ્કંધ (૨) અકૃત્સ્ન સ્કંધ (૩) અનેક દ્રવ્ય સ્કંધ.

[૫૭] પ્રશ્ન :- કૃત્સ્નસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અશ્વસ્કંધ, ગજસ્કંધ, યાવત્ વૃષભસ્કંધ [જે પૂર્વે સચિત્ સ્કંધમાં કહ્યા છે, તે સર્વ નામ યાવત્ પદથી અહીં ગ્રહણ કરવા.] તે કૃત્સ્ન દ્રવ્યસ્કંધ છે.

● વિવેચન-૫૬,૫૭ :-

આ સૂત્રમાં કૃત્સ્ન સ્કંધનું વિવરણ છે. આ કૃત્સ્ન સ્કંધમાં તે જીવ અને જીવઅધિષ્ઠિત શરીરાવયવરૂપ સમુદાય વિવક્ષિત છે. સચિત્ સ્કંધમાં અને કૃત્સ્ન સ્કંધમાં અશ્વસ્કંધ, ગજસ્કંધ રૂપ ઉદાહરણ એક છે પણ વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. સચિત્ સ્કંધમાં જીવની વિવક્ષા છે. અહીં કૃત્સ્ન સ્કંધમાં શરીર સહિત જીવની વિવક્ષા છે. હ્યસ્કંધ, ગજસ્કંધ વગેરે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિપૂર્ણ છે. તેથી તે સ્કંધને કૃત્સ્ન સ્કંધ કહે છે. આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે પ્રદેશ હ્ય સ્કંધ રૂપે હોય કે ગજસ્કંધ રૂપે હોય, બધા પૂર્ણરૂપે હોય છે.

● સૂત્ર-૫૮ :-

પ્રશ્ન :- અકૃત્સ્ન સ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અકૃત્સ્નસ્કંધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ. તે અકૃત્સ્ન સ્કંધ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૫૮ :-

આ સૂત્રમાં અકૃત્સ્ન સ્કંધનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ઉદાહરણ રૂપે દ્વિપ્રદેશી વગેરે અચિત્ સ્કંધના નામ આપ્યા છે. પૂર્વે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધને સામાન્યરૂપે અચિત્ કહ્યા છે. અહીં અકૃત્સ્નતાના પ્રકરણમાં તે સ્કંધોની અકૃત્સ્નતા બતાવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ એક હોવા છતાં તેમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. અકૃત્સ્ન એટલે અપરિપૂર્ણ. જે સ્કંધથી બીજે કોઈ મોટો સ્કંધ હોય તો તે અપરિપૂર્ણ કહેવાય અને તે જ કારણે તે અકૃત્સ્ન બની જાય છે. ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ કરતાં દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ નાનો છે તેથી તે અપૂર્ણ છે. ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધની અપેક્ષાએ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અપૂર્ણ છે. કૃત્સ્ન-જેનાથી મોટો સ્કંધ ન હોય તે. અંતિમ સ્કંધ અચિત્ મહાસ્કંધ સૌથી મોટો સ્કંધ છે. તે સિવાયના બધા સ્કંધ અકૃત્સ્ન છે.

● સૂત્ર-૫૯ :-

પ્રશ્ન :- અનેક દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેનો એકદેશ અપચિત્ અને એકદેશ ઉપચિત્ હોય તે અનેક દ્રવ્ય સ્કંધ કહેવાય છે.

આ જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સ્વરૂપ છે, આ

નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધ સ્વરૂપ છે. આ સમુચ્ચય દ્રવ્યસ્કંધ છે.

● વિવેચન-૫૯ :-

આ સૂત્રમાં અનેકદ્રવ્યસ્કંધનું નિરૂપણ કર્યું છે. એક દેશ અપચિતભાગ અર્થાત્ જીવપ્રદેશથી રહિત, અચેતન હોય-નખ, વાળ વગેરે એકદેશ અપચિત ભાગ કહેવાય છે. એકદેશ ઉપચિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ભાગ-સચેતન ભાગ, પગ, માથુ, પીઠ, ઉદર વગેરે. અપચિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ન હોય તેવા શરીરના અવયવ, કેશ, નખ વગેરે. તે બંને ભાગના સંયોગથી દેહરૂપ સમુદાય બને છે. તે અનેક દ્રવ્યસ્કંધ છે, જેમકે ગાય, હય સ્કંધ.

સચિત સ્કંધ, કૃત્સ્ન સ્કંધ અને આ અનેક દ્રવ્ય સ્કંધમાં ઉદાહરણ એક જ છે પણ પ્રત્યેકમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. સચિત સ્કંધમાં માત્ર જીવની વિવક્ષા છે, કૃત્સ્ન સ્કંધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત અવયવની જ વિવક્ષા છે. ત્યાં જીવપ્રદેશથી અવ્યાપ્ત નખ-કેશ વગેરેની વિવક્ષા નથી. જ્યારે આ અનેકદ્રવ્ય સ્કંધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત અવયવ સાથે જીવપ્રદેશથી રહિત એવા નખાદિ અવયવની પણ વિવક્ષા છે.

મિશ્ર સ્કંધમાં હાથી-અશ્વ-તલવાર વગેરે સચિત-અચિતદ્રવ્ય પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી અવસ્થિત હોય. અનેક દ્રવ્ય સ્કંધમાં સચેત-અચેત દ્રવ્યોનો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત એક સમુદાય રૂપ સમુદાયની વિવક્ષા છે.

આ રીતે દ્રવ્યસ્કંધની વક્તવ્યતા પુરી થાય છે.

● સૂત્ર-૬૦,૬૧ :-

[૬૦] પ્રશ્ન :- ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવસ્કંધના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - આગમતઃ ભાવસ્કંધ અને નોઆગમતઃ ભાવસ્કંધ.

[૬૧] પ્રશ્ન :- આગમતઃ ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્કંધપદના અર્થમાં ઉપયોગવાન જ્ઞાતા આગમતઃ ભાવસ્કંધ છે.

● વિવેચન-૬૦,૬૧ :-

આવશ્યક સૂત્રરૂપ શ્રુતસ્કંધનું જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય ત્યારે તે આગમતઃ ભાવ શ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૬૨ :-

આ સામાયિક વગેરે છ અધ્યયનો એકત્રિત થવાથી જે સમુદાય સમૂહ (આવશ્યક સૂત્ર રૂપ એક શ્રુતસ્કંધ થાય છે) તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. આ નોઆગમથી ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ છે. ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૬૨ :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. છ અધ્યયનના સમુદાય રૂપ આ સ્કંધમાં તલ્લીન થવા રૂપ ઉપયોગના કારણે તે ભાવસ્કંધ છે. છ અધ્યયનના સમૂહ રૂપ આ ભાવસ્કંધમાં વંદનાદિ વ્યાપાર રૂપ ક્રિયા હોય ત્યારે તેને નોઆગમતઃ કહે છે. છ અધ્યયન સમુદાયનું એકત્રિત થઈ એક સ્કંધરૂપ-આવશ્યક સૂત્રરૂપ થવું.

● સૂત્ર-૬૩ થી ૬૫ :-

આ ભાવ સ્કંધના વિવિધ ઘોષ અને વ્યંજનવાળા એકાર્થક પચાચિવાચી નામ આ પ્રમાણે છે. ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુળ અને સમૂહ. આ ભાવસ્કંધના એકાર્થક પચાચિવાચી નામ છે.

● વિવેચન-૬૩ થી ૬૫ :-

(૧) ગણ :- મલ્લ વગેરે ગણોની જેમ સ્કંધ અનેક પરમાણુઓના સંશ્લિષ્ટ પરિણામયુક્ત હોવાથી ગણ કહેવાય છે.

(૨) કાય :- પૃથ્વીકાર્યાદિની જેમ સમૂહરૂપ હોવાથી સ્કંધને કાય કહેવાય છે.

(૩) નિકાય :- ષટ્જીવનિકાયની જેમ સ્કંધ નિકાય રૂપ છે.

(૪) સ્કંધ :- દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી આદિરૂપે સંશ્લિષ્ટ હોવાથી સ્કંધ કહેવાય છે.

(૫) વર્ગ :- ગાયના વર્ગની જેમ હોવાથી વર્ગ કહેવાય છે.

(૬) રાશિ :- ચોખા, ઘઉં વગેરે ધાન્યની જેમ રાશિવત્ ઢગલારૂપ હોવાથી સ્કંધ રાશિ કહેવાય છે.

(૭) પુંજ :- એકત્રિત કરેલ ધાન્યના ઢગલાની જેમ હોવાથી પુંજ કહેવાય છે.

(૮) પિંડ :- ગોળ વગેરેની જેમ પિંડવત્ હોવાથી પિંડ કહેવાય છે.

(૯) નિકર :- ચાંદી વગેરેના સમૂહની જેમ હોવાથી નિકર કહેવાય છે.

(૧૦) સંઘાત :- એકત્રિત જનસમૂહની જેમ હોવાથી સંઘાત કહેવાય છે.

(૧૧) આકુળ :- આંગણામાં એકત્રિત હોવાથી આકુળ કહેવાય છે.

(૧૨) સમૂહ :- નગરાદિના જનસમૂહ જેવા હોવાથી સમૂહ કહેવાય છે.

આ રીતે સ્કંધ નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે અને કરેલ પ્રતિજ્ઞાનુસાર આવશ્યક નિક્ષેપ અને સ્કંધ નિક્ષેપનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. હવે અધ્યયનના નિક્ષેપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એક શ્રુત સ્કંધ રૂપ આવશ્યક સૂત્રમાં ૬ અધ્યયન છે. તેમાં જ સૂત્રનો સંપૂર્ણ વિષય છે. તેથી સૂત્રકાર તે અધ્યયનોનો પરિચય આપી પછી પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું ચાર અનુયોગદ્વારથી વ્યાખ્યાન કરશે. તે ચાર દ્વારમાં બીજું દ્વાર નિક્ષેપ છે. તેમાં આ અધ્યયનનો નિક્ષેપ કરાશે.

● સૂત્ર-૬૬ થી ૬૯/૧ :-

[૬૬] આવશ્યક સૂત્રના અર્થાધિકારના નામ આ પ્રમાણે છે [૬૭] (૧) સાવધયોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપતિ (૪) સ્ખલિત પાપ-દોષની નિંદા (૫) વ્રણ ચિકિત્સા (૬) ગુણધારણા. [૬૮] આ રીતે આવશ્યક સૂત્રના સમુદાયાર્થનું સંક્ષેપ કથન કર્યું છે, હવે એક-એક અધ્યયનનું વર્ણન કરીશ. [૬૯/૧] તે છ આવશ્યકના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદના, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

● વિવેચન-૬૬ થી ૬૯/૧ :-

આવશ્યકના છ અર્થાધિકારના નામ દ્વારા તેના છ અધ્યયનોના વિષય

વસ્તુનું કથન કર્યું છે. જે છ વસ્તુ કરણીય છે, તેનો બોધ, આ અર્થ દ્વારા થાય છે માટે તેને અર્થાધિકાર કહેવામાં આવે છે.

(૧) સાવધ યોગ વિરતિ :- પ્રથમ સામાયિક નામના આવશ્યકનો અર્થ છે સાવધયોગથી વિરમવું. હિંસા-અસત્ય વગેરે સાવધયોગ છે - પાપકારી કાર્યો, નિંદનીય કાર્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવો, તેનાથી વિરત થવું. હિંસાદિ કાર્યથી થતી મલિન માનસિક વૃત્તિઓની સંખ્યા ન થવું, તે સાવધયોગ વિરતિ અર્થાધિકાર છે.

(૨) ઉત્કીર્તન :- સાવધયોગ વિરતિ દ્વારા જેઓ સ્વયં સિદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત થવા અને આત્મશુદ્ધિ માટે સાવધ યોગ રૂપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગનો જેઓએ લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેવા ઉપકારી તીર્થંકરોના ગુણોની સ્તુતિ કરવી તે બીજા ચતુર્વિંશતિ સ્તવ નામના આવશ્યકનો ઉત્કીર્તન અર્થાધિકાર છે.

(૩) ગુણવત્ત્વપ્રતિ :- વંદના નામના શ્રીજા આવશ્યકનો અર્થ છે - સાવધયોગ વિરતિની સાધનામાં ઉદમવંત ગુણવાન, મુળગુણ-ઉત્તર ગુણના ધારક સંયમી શ્રમણોની પ્રતિપતિ એટલે આદર-સન્માન ભાવ રાખવો. ગુણવાન પ્રત્યે આદરભાવ ગુણવત્ત્વપ્રતિ અર્થાધિકાર છે.

(૪) સ્ખલિતનિંદા :- પ્રતિક્રમણ નામના ચોથા આવશ્યકનો અર્થ છે, સંયમ સાધના દરમ્યાન પ્રમાદથી થયેલ સ્ખલના-લાગેલા અતિચાર અને દોષોની નિંદા-ગર્હ કરવી. આ સ્ખલિતનિંદા અર્થાધિકાર છે.

(૫) વ્રણચિકિત્સા :- કાર્યોત્સર્ગ નામના પાંચમાં આવશ્યકનો અર્થ છે, અતિચારજન્ય દોષરૂપી ભાવવ્રણ-ઘાનું પ્રાયશ્ચિત રૂપ ઔષધોપચારથી નિરાકરણ કરવું. આ વ્રણચિકિત્સા અર્થાધિકાર છે.

(૬) ગુણધારણા :- પ્રત્યાખ્યાન નામના છઠ્ઠા આવશ્યકનો અર્થ છે, પ્રાયશ્ચિત દ્વારા દોષોનું પ્રમાર્જન કરી, મૂળગુણો, ઉત્તરગુણોની નિર્દોષ ધારણા કરવી. આ ગુણધારણા અર્થાધિકાર છે.

અહીં પ્રતિજ્ઞા વાક્ય છે. આવશ્યકોના જે અર્થ સંક્ષેપમાં કહ્યા છે, તેનું વિશદ વર્ણન કરવા અહીં તે અધ્યયનોના પૃથક્ પૃથક્ નામ બતાવ્યા છે.

● સૂત્ર-૬૬/૨ :-

આ છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન છે, તેના આ ચાર અનુયોગદ્વાર છે - (૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય.

● વિવેચન-૬૬/૨ :-

આ સૂત્રમાં સામાયિકના ચાર અનુયોગદ્વાર બતાવ્યા છે. આ આગમનો વર્ણવેલ વિષય 'આવશ્યકનો અનુયોગ છે' તે આવશ્યકના અનુયોગનો પ્રારંભ તેના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકથી પ્રારંભ કરે છે. સૂત્રકાર ચાર અનુયોગથી આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનની વિચારણાનો પ્રારંભ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિજ્ઞાનુસાર ક્રમ પ્રાપ્ત અધ્યયનના નિક્ષેપ માટે જ આવશ્યક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન ચાર અનુયોગદ્વારોથી પ્રારંભ કરાય છે.

સામાયિક સમસ્ત ચારિત્રગુણોનો આધાર છે. દુઃખોનો નાશ કરનાર અને મુક્તિનું પ્રધાન કારણ છે. તેથી પ્રથમ અધ્યયન રૂપે ઉપન્યાસ કરેલ છે.

સામાયિકનો નિક્ષેપાર્થ :- સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મવત્ દૃષ્ટિ સંપન્ન, રાગ-દ્વેષ રહિત આત્માના પરિણામને સમ કહે છે. તે સમની 'આય' એટલે પ્રાપ્તિ તે સમાય કહેવાય અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોત્કર્ષનો લાભ તે સમાય. તે જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિક અધ્યયનના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. અધ્યયનના અર્થનું કથન કરવાની વિધિનું નામ છે અનુયોગ અથવા સૂત્ર સાથે તેના અનુકૂળ અર્થને સ્થાપિત કરવા-જોડવા તે છે અનુયોગ. તેના ચાર દ્વારો -

(૧) ઉપક્રમ :- વસ્તુને નિક્ષેપયોગ્ય બનાવવાની રીતેને ઉપક્રમ કહે છે અથવા જે વચન દ્વારા વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને અથવા વિનીત શિષ્યના જે વિનયાદિ ગુણોથી વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને તે ઉપક્રમ કહેવાય છે.

(૨) નિક્ષેપ :- નિક્ષેપ એટલે ન્યાસ, રાખવું કે સ્થાપન કરવું. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય વગેરે ભેદોથી સૂત્રગત પદોનું વ્યવસ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમાં અથવા જેના વડે વસ્તુમાં નિક્ષેપ કરાય, વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરાય તે નિક્ષેપ. એક શબ્દના અનેક અર્થ થતાં હોય તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રસ્તુત અર્થમાં વસ્તુનું સ્થાપન કરવું તેનું નામ છે નિક્ષેપ.

(૩) અનુગમ :- સૂત્રોનો અનુકૂળ અર્થ કરવો તે છે અનુગમ અથવા સૂત્રને અનુકૂળ-યોગ્ય અર્થ સાથે જોડવા તે છે અનુગમ.

(૪) નય :- પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે. તે અનંત ધર્મોમાંથી શેષ ધર્મોને ગૌણ કરી મુખ્યરૂપે એકને ગ્રહણ કરે તે નય.

● સૂત્ર-૭૦/૧ :-

પ્રશ્ન :- ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપક્રમના છ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામોપક્રમ, (૨) સ્થાપનોપક્રમ, (૩) દ્રવ્યોપક્રમ, (૪) દ્વેષોપક્રમ, (૫) કાલોપક્રમ, (૬) ભાવોપક્રમ.

● વિવેચન-૭૦/૧ :-

આ સૂત્રમાં ઉપક્રમના પરિચયાત્મક છ ભેદોનું કથન છે. તે પછી પાંચમા પ્રકરણમાં ફરીથી અનુક્રમે બીજી રીતે છ ભેદોનું કથન કરી ઉપક્રમનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન વિવિધ ભેદાનુભેદથી કરવામાં આવશે.

● સૂત્ર-૭૦/૨ + વિવેચન :-

નામ અને સ્થાપના ઉપક્રમનું સ્વરૂપ, નામસ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ કોઈ સચેતન કે અચેતન વસ્તુનું ઉપક્રમ એવું નામ રાખવું, તે નામ ઉપક્રમ અને કોઈ પદાર્થમાં 'આ ઉપક્રમ છે' તેવો આરોપ કરવો તે સ્થાપના ઉપક્રમ છે.

● સૂત્ર-૭૦/૩ :

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યઉપક્રમના બે પ્રકાર છે. (૧) આગમતઃ દ્રવ્ય ઉપક્રમ (૨) નોઆગમતઃ દ્રવ્યઉપક્રમ યાવત્ જ્ઞાયકશરીર,

ભવ્યશરીર, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સચિત (૨) અચિત (૩) મિશ્ર.

● વિવેચન-૭૦/૩ :-

સૂત્રકારે દ્રવ્યઉપક્રમના કેટલા વિષય માટે આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા 'જાવ' શબ્દથી સંકેત કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ પદના અર્થાધિકારના અનુપયુક્ત જ્ઞાતા આગમદ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય છે. ઉપક્રમ પદને જાણનાર જ્ઞાતાનું મૂતક શરીર જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય અને જે બાળક ભવિષ્યમાં ઉપક્રમ પદને શીખવાનો છે, તે વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ કહેવાય છે. જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર છે. સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

● સૂત્ર-૭૧ થી ૭૪ :-

[૭૧] પ્રશ્ન :- સચિત દ્રવ્યઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સચિત દ્રવ્યઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે :- દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદ. તે પ્રત્યેકના પુનઃ બે બે પ્રકાર છે - પરિકર્મ અને વસ્તુવિનાશ.

[૭૨] પ્રશ્ન :- દ્વિપદ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નટો, નર્તકો, જલ્લો, મલ્લો, મૌષ્ટિકો, વેલંબકો, કથકો, પ્લવકો, લાસકો, આખ્યાયકો, લંબો, મંબો, તૂણિકો, તુંબવીણિકો, કાવડીઓ, મંગલપાઠકો વગેરે બે પગવાળાનો પરિકર્મ અને વિનાશ કરવા રૂપ ઉપક્રમ દ્વિપદઉપક્રમ છે.

[૭૩] પ્રશ્ન :- ચતુષ્પદ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ચારપગવાળા ઘોડા, હાથી વગેરે પશુઓના ઉપક્રમને ચતુષ્પાદોપક્રમ કહેવાય છે.

[૭૪] પ્રશ્ન :- અપદદ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આંના, આમ્રાતક વગેરે પગવિનાના વૃક્ષનો ઉપક્રમ તે અપદ ઉપક્રમ કહેવાય છે. આ અપદ ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

● વિવેચન-૭૧ થી ૭૪ :-

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમના સચિત અચિત મિશ્ર ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તે ત્રણમાંના પ્રથમ સચિત દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. દ્વિપદમાં મનુષ્ય, ચતુષ્પદમાં પશુ અને અપદમાં વૃક્ષના ઉદાહરણ આપ્યા છે. તે ત્રણેના પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ, એવા બે-બે ભેદ કર્યા છે. તેમાં વસ્તુના ગુણ કે શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન કે ઉપાયને પરિકર્મ કહેવામાં આવે છે અને તલવાર વગેરે સાધનો દ્વારા વસ્તુ નાશના પ્રયત્નને વસ્તુ વિનાશ કહેવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૭૫,૭૬ :-

[૭૫] પ્રશ્ન :- અચિત દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ખાંડ, ગોળ, મિશ્રી(સાકર) વગેરેમાં મધુરતાની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રયત્ન અથવા વિનાશ થાય તેવા પ્રયત્ન તે અચિત દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય છે.

[૭૬] પ્રશ્ન :- મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સ્થાસક, આભલા

વગેરેથી વિભૂષિત તે પૂર્વોક્ત અથ્થ વગેરે સંબંધી ઉપક્રમ તે મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કહેવાય છે. તે સાથે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમની તેમજ નોઆગમ દ્રવ્યઉપક્રમની તથા સમુચ્ચય દ્રવ્ય ઉપક્રમની વસ્તુવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૭૫,૭૬ :-

અચિત પદાર્થમાં ગુણાત્મક વૃદ્ધિ અથવા તેને નષ્ટ કરવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે અચિત દ્રવ્યઉપક્રમ છે તેમાં વિભૂષિત અથ્થ મિશ્ર દ્રવ્ય છે. હાથી-ઘોડા વગેરે સચિત છે. સ્થાસક, આભલા, કોડી વગેરે પદાર્થ અચિત છે. તેથી, આભલાદિથી વિભૂષિત અથ્થ આદિને મિશ્ર દ્રવ્ય કહે છે. આવા મંડિત અથ્થાદિને શિક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન તે પરિકર્મ દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે અને તલવાર વગેરે દ્વારા પ્રાણનાશનો પ્રયત્ન તે વસ્તુવિનાશ ઉપક્રમ છે.

● સૂત્ર-૭૭ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- હળ, કોદાળી વગેરે દ્વારા ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર ઉપક્રમ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૭૭ :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ક્ષેત્રથી અહીં ખેતર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. હળ ખેડી, ખેતરને ખેડી, વાવવા યોગ્ય કરાય છે. તે ક્ષેત્ર સંબંધી પરિકર્મ રૂપ ઉપક્રમ છે અને ખેતરમાં હાથી વગેરે બાંધી, ખેતર ખેતીને અયોગ્ય બનાવી દેવું, તે વસ્તુ વિનાશરૂપ ઉપક્રમ છે. હાથીના મળમૂત્રથી ખેતરની બીજોત્પાદનરૂપ શક્તિનો નાશ થાય છે. વાસ્તવમાં ક્ષેત્રથી આકાશ પ્રદેશનું ગ્રહણ થાય પરંતુ આકાશાસ્તિકાય અમૂર્ત છે, તેથી તેમાં ઉપક્રમ થતો નથી.

● સૂત્ર-૭૮ :-

પ્રશ્ન :- કાલોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નાલિકા આદિ દ્વારા જે કાળનું યથાવત્ જ્ઞાન થાય તે કાલોપક્રમ છે. આ કાલોપક્રમનું વર્ણન થયું.

● વિવેચન-૭૮ :-

નાલિકા એટલે છિદ્ર સહિતનું પાત્રવિશેષ, જલઘડી કે રેતઘડી દ્વારા અથવા ખીલા વગેરેની છાયા દ્વારા કાળનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું તે કાલનું પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ છે તથા નક્ષત્ર વગેરેની ચાલના આધારે જે વિનાશ વગેરે થાય, તેનું જ્ઞાન તે વસ્તુ વિનાશરૂપ કાલોપક્રમ છે.

● સૂત્ર-૭૯ :-

પ્રશ્ન :- ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ભાવોપક્રમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી ભાવોપક્રમ (૨) નોઆગમથી ભાવોપક્રમ.

પ્રશ્ન :- આગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપક્રમના અર્થના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવોપક્રમ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી ભાવ ઉપક્રમના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રશસ્ત અને (૨) અપ્રશસ્ત.

પ્રશ્ન :- અપ્રશસ્ત ભાવોપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગણિકા અને અમાત્યાદિ દ્વારા અન્યના ભાવોને જાણવા રૂપ ઉપક્રમ અપ્રશસ્ત નોઆગમ ભાવોપક્રમ છે.

પ્રશ્ન :- પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગુરુ વગેરેના અભિપ્રાયને યથાવત્ જાણવા તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે.

● વિવેચન-૭૯ :-

આ સૂત્રોમાં ભાવ ઉપક્રમનું સ્વરૂપ છે. ભાવ શબ્દના સ્વભાવ, આત્મા, સત્તા, યોગિ અને અભિપ્રાય, આ પાંચ અર્થ થાય છે. અહીં અભિપ્રાય અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. ભાવ અર્થાત્ અભિપ્રાયનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન તે ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે. ઉપક્રમ શબ્દના, તેના અર્થના તથા ઉપક્રમ સંબંધી અન્ય વર્ણનના જ્ઞાતા ઉપયોગવાન હોય તો તે આગમ ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે.

નોઆગમથી ભાવ ઉપક્રમમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. સાંસારિક ફળ જનક અન્યના અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન તે અપ્રશસ્ત ભાવઉપક્રમ કહેવાય છે અને મોક્ષના કારણરૂપ ગુર્વાદિના અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન તે પ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્રમ કહેવાય છે.

અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમમાં સૂત્રકારે ત્રણ ઉદાહરણ આપ્યા છે, તે આ -

(૧) ડોડિણી બ્રાહ્મણી :- કોઈ એક ગામમાં ડોડિણી નામે બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તેની ત્રણે દીકરીઓના લગ્ન થયા પછી તેને વિચાર આવ્યો કે મારે મારા જમાઈઓના સ્વભાવ જાણી લેવા જોઈએ અને તે અનુસાર દીકરીઓને શિખામણ આપું, તો તેઓ પોતાના પતિની સાથે તેના સ્વભાવને અનુરૂપ વ્યવહાર કરી જીવન સુખી બનાવી શકે. બ્રાહ્મણીએ પોતાની ત્રણે દીકરીઓને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તમારા પતિ સૂવા આવે ત્યારે કોઈપણ ભૂલ બતાવી તેના મસ્તક પર લાત મારજો અને તેઓ તમને જે કહે તે મને સવારે કહેજો.

રાત્રે ત્રણે કન્યાઓએ માતાના કહેવા પ્રમાણે કોઈપણ બહાને પતિને લાત મારી. જ્યેષ્ઠા કન્યાના પતિએ લાત વાગતા જ તેના પગ પકડી, કહ્યું, “પ્રિયે ! પત્યરથી પણ વધુ કઠોર એવા મારા મસ્તક પર પુષ્પસમા કોમળ ચરણથી પ્રહાર કરતા તારા ચરણને વાગ્યું હશે. તેમ કહી તેના પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે કન્યાએ માતાને સર્વ વૃતાંત જણાવ્યો. માતાએ ખુશ થતાં કહ્યું. બેટા ! તું તારા ઘરમાં જે કરવા ધારીશ તે કરી શકીશ. તારા પતિના વ્યવહાર પરથી લાગે છે કે તે તારી આજ્ઞાને આધીન રહેશે.

બીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી ત્યારે તેના પતિ થોડા ગુસ્સે થયા અને શબ્દો દ્વારા ગુસ્સો વ્યક્ત કર્યો કે તે મારી સાથે જે વ્યવહાર કર્યો તે કુળવધૂને યોગ્ય નથી. તારે આવું કરવું ન જોઈએ. તેટલું કહી તે શાંત થઈ ગયા.

માતા આ વૃતાંત સાંભળી સંતુષ્ટ થતાં બોલી, બેટા ! તું પણ તારા ઘરમાં તારી ઈચ્છાનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરી શકીશ. તારા પતિનો સ્વભાવ એવો છે કે તે ગમે તેટલા ગુસ્સે

થશે પણ થોડી ક્ષણોમાં શાંત થઈ જશે.

ત્રીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી. ત્યારે તેના પતિ અત્યંત ગુસ્સે થઈ બોલ્યા - તારો વ્યવહાર કુળવાન કન્યાને યોગ્ય નથી, તે હું ચલાવીશ નહીં. આમ કહી તેને માર મારી ઘરની બહાર કાઢી મૂકી. તે રોતી-કકળતી માતા પાસે આવી અને સર્વ વૃતાંત કહ્યો. પોતાની પુત્રીની વાત ઉપરથી જમાઈરાજનો સ્વભાવ તે જાણી ગઈ અને તુરત જ જમાઈ પાસે જઈ મીઠા શબ્દોથી તેના ક્રોધને શાંત કરી કહ્યું - જમાઈરાજ ! અમારી કુળ પરંપરા છે કે પ્રથમ રાતે કન્યા પતિના મસ્તક પર ચરણ પ્રહાર કરે. આ કારણથી જ મારી કન્યાએ તેમ કર્યું છે, અન્ય કોઈ દુષ્ટ પ્રયોજનથી તેમ કર્યું નથી. તમે તેના તે વર્તનની ક્ષમા આપો.

આ રીતે જમાઈરાજના ગુસ્સાને શાંત કરી, માતાએ પોતાની કન્યાને સલાહ આપી, બેટા ! તારા પતિ દુરારાધ્ય છે. તેની આજ્ઞાનું ભરાબર પાલન કરજે અને દેવતાની જેમ તેની પૂજા કરજે. ડોડિણી બ્રાહ્મણીએ યુક્તિપૂર્વક પોતાના જમાઈઓના અભિપ્રાય જાણી લીધા.

(૨) વિલાસવતી ગણિકા :- એક નગરમાં વિલાસવતી નામની ગણિકા રહેતી હતી. તેને પોતાને ત્યાં આવતા પુરુષોના અભિપ્રાય જાણવા, પોતાના રતિભવનની દીવાલો પર જુદી-જુદી જાતિના, વિવિધ ક્રિયાઓ કરતાં પુરુષોના ચિત્રો રાખ્યા હતા. તેને ત્યાં જે પુરુષો આવતા તે પોતાની જાતિને ઉચિત ચિત્રના નિરીક્ષણમાં તન્મય બની જતા, તે જોઈ તેની રુચિ, જાતિ, સ્વભાવ તે ગણિકા જાણી લેતી અને તે પુરુષને અનુરૂપ વર્તાવ કરી, તેને પ્રસન્ન કરી, વિપુલ ધનરાશિ પ્રાપ્ત કરતી હતી.

(૩) સુશીલ અમાત્ય :- એક નગરમાં ભદ્રબાહુ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સુશીલ નામના અમાત્ય હતા. તેઓ બીજાના મનોગત ભાવોને જાણવામાં નિપુણ હતા. એકદા અમાત્ય સાથે રાજા અશ્વક્રીડા કરવા નગર બહાર ગયા. રસ્તામાં ઘોડાએ લઘુશંકા કરી. અશ્વક્રીડા કરી રાજા તે રસ્તે પાછા ફર્યા ઘોડાનું મૂત્ર જરાય સુકાર્યું ન હતું. તે જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે આ જગ્યાએ તળાવ ખોદાવવામાં આવે તો તે પાણીથી ભરાયેલું જ રહે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં-કરતાં રાજા ભૂમિને તાકી રહ્યા અને ત્યારપછી મહેલમાં પાછા ફર્યા. રાજાને એકીટશે ભૂમિ નિહાળતા જોઈ, ચતુર અમાત્ય રાજાના મનોગત ભાવોને સમજી ગયા. રાજાને પૂછ્યા વિના તે જગ્યાએ મોટું તળાવ બનાવડાવ્યું.

ફરી એક એકવાર રાજા અમાત્ય સાથે તે જ રસ્તા પર ફરવા નીકળ્યા. વૃક્ષોથી સુશોભિત તળાવ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, ‘આ તળાવ કોણે કરાવ્યું ?’ અમાત્યે કહ્યું “રાજન્ ! આપે જ કરાવ્યું છે.” અમાત્યની વાત સાંભળી રાજાએ આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું શું આ તળાવ મેં કરાવ્યું છે ? તળાવ બનાવવાનો મેં કોઈને આદેશ આપ્યો હોય તેવું મને યાદ આવતું નથી. પૂર્વ ઘટનાને યાદ કરાવતા અમાત્યે કહ્યું કે હે રાજન્ ! આ સ્થાન પર લાંબા સમય સુધી મૂત્રને સુકાયા વિનાનું જોઈ, તમે જળાશય બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો ને ? તમારા તે અભિપ્રાયને જાણી મેં આ તળાવ કરાવ્યું છે.

બીજાના મનોભાવ જાણવાની અમાત્યની પ્રતિભા જોઈ રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયા. આ ત્રણ દેહાંતમાં અન્યના અભિપ્રાય જે ચુક્તિથી જાણ્યા તે ભાવ ઉપક્રમ છે પરંતુ તે મોક્ષના કારણરૂપ ન હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્રમ છે.

● સૂત્ર-૮૦ :-

અથવા ઉપક્રમ છ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આનુપૂર્વી
(૨) નામ (૩) પ્રમાણ (૪) વક્તવ્યતા (૫) અર્થાધિકાર (૬) સમવતાર.

● વિવેચન-૮૦ :-

પૂર્વે છ ભેદ વડે નિક્ષેપની દૃષ્ટિએ ઉપક્રમનું સામાન્ય વર્ણન કરી શાસ્ત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બીજી રીતે આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમના છ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે.

(૧) આનુપૂર્વી :- આનુપૂર્વી એટલે અનુક્રમ-ક્રમ. વસ્તુના અનેક ભેદો-પ્રકારોનું ક્રમ સાથે વર્ણન તે આનુપૂર્વી કહેવાય અથવા એક વસ્તુને સ્થાપી પછી બીજી, ત્રીજી વસ્તુને અનુક્રમે સ્થાપવી તે પણ આનુપૂર્વીનો પ્રકાર છે.

(૨) નામ :- કોઈપણ વસ્તુનો અભિધાયક-વાચક શબ્દ 'નામ' કહેવાય છે.

(૩) પ્રમાણ :- વસ્તુના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણવું અથવા માપવું તે 'પ્રમાણ'.

(૪) વક્તવ્યતા :- અધ્યયન વગેરેના પ્રત્યેક અવયવના અર્થનું યથાસંભવ વિવેચન કરવું તે 'વક્તવ્યતા' કહેવાય છે.

(૫) અર્થાધિકાર :- અધ્યયનમાં વર્ણિત વિષયના અર્થનું કથન.

(૬) સમવતાર :- વસ્તુ સ્વ-પર-ઉભયમાં કયાં સમાવેશ પામે છે તે વિચારણા.

● સૂત્ર-૮૧ :-

પ્રશ્ન આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વીના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામાનુપૂર્વી, (૨) સ્થાપનાનુપૂર્વી, (૩) દ્રવ્યાનુપૂર્વી, (૪) ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, (૫) કાલાનુપૂર્વી, (૬) ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી, (૭) ગણનાનુપૂર્વી, (૮) સંસ્થાનાનુપૂર્વી, (૯) સમાચાર્યાનુપૂર્વી, (૧૦) ભાવાનુપૂર્વી.

● વિવેચન-૮૧ :-

આનુપૂર્વી એટલે ક્રમ, અનુક્રમ કે પરિપાટી, એક પછી એક, એમ ક્રમથી વસ્તુ વગેરેનું વર્ણન કરવાની અથવા ગોઠવવાની રીતને આનુપૂર્વી કહેવાય છે. 'અનુ' એટલે પાછળ, 'પૂર્વે' એટલે આગળ. પૂર્વે એકની સ્થાપના કરી તેની પાછળ-પાછળ ક્રમથી સ્થાપના કરવી તે આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૮૨ :-

નામાનુપૂર્વી અને સ્થાપનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નામ અને સ્થાપના આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ નામ અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જાણવું.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપ વર્ણનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુધીનું સભેદ વર્ણન દ્રવ્યાઆવશ્યક પ્રમાણે જાણવું ('જાવ' શબ્દથી તે સૂચિત કર્યું છે.)

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર : જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે.

(૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી.

તેમાં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્થાય છે પહેલાં અનોપનિધિકીનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર દર્શાવે છે. તેમાં જે અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત (૨) સંગ્રહનયસંમત.

● વિવેચન-૮૨ :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું નિદર્શન છે. 'તહેવ' પદ દ્વારા અને 'જાવ' પદ દ્વારા નામાનુપૂર્વી, સ્થાપનાનુપૂર્વી અને દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં આગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, જ્ઞાયકશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, ભવ્યશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુધીનો પાઠ, આવશ્યક પ્રમાણે જાણી લેવાની સૂચના આપવામાં આવી છે.

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે ભેદ બતાવ્યા છે.

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- 'ઔપનિધિકી' શબ્દમાં મૂળ શબ્દ 'ઉપનિધિ' છે. 'ઉપ' ઉપસર્ગનો અર્થ છે, સમીપ-નજીક અને 'નિધિ'નો અર્થ છે રાખવું અર્થાત્ કોઈ વિવક્ષિત એક પદાર્થને પહેલા સ્થાપિત કરી, તત્પશ્ચાત્ તેની પાસે-સમીપમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ક્રમથી અન્ય-અન્ય પદાર્થને રાખવામાં આવે તો તે ઉપનિધિ કહેવાય છે. જે આનુપૂર્વીમાં આ ઉપનિધિ પ્રયોજનભૂત છે, તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય.

છ દ્રવ્ય, સામાયિક વગેરે છ અધ્યયન, દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃપ્રદેશી વગેરે સ્કંધોનું પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ત્રણમાંથી કોઈ પણ ક્રમથી સ્થાપન કે કથન વિધિને ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહે છે.

અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- અનુપનિધિ-પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ક્રમથી પદાર્થની સ્થાપના, વ્યવસ્થા ન કરવી તે અનોપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. લોકમાં દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધો ક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં પરમાણું વગેરે જે પુદ્ગલો જેમ છે તેમ તેની વિચારણા કરવી તે અનોપનિધિકી કહેવાય છે. પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ક્રમથી ગોઠવાયેલા ન હોવા છતાં આદિ, મધ્યમ અને અંત સંભવિત હોવાથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલ સ્કંધોનું ક્રમથી કથન કરવામાં આવે તો તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

લોકમાં સ્થિત પુદ્ગલ સ્કંધો ક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી તેની, તે જ રીતે વિચારણા કરવી તે અનોપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, આ બે માં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અલ્પ વિષયવાળી છે. તેથી અનોપનિધિકીનું વર્ણન પહેલાં કરે છે. આ વાત સૂત્રકારે 'ઠપ્પા' પદ દ્વારા સૂચવી છે.

અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ :- અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીના નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અને સંગ્રહનય સંમત એવા બે ભેદ છે. નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર આ ત્રણ નય, દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને શેષ ચાર નય પર્યાયને વિષય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય છે. પ્રસ્તુત અનોપનિધિકી આનુપૂર્વી પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધને વિષય કરે છે માટે દ્રવ્યાર્થિક નયથી જ અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ

બતાવવું ઉચિત છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના બે પ્રકાર છે, વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ. નૈગમનય અને વ્યવહારનય અનંત પરમાણુ, અનંત દ્રવ્યણુક, આમ અનેક દ્રવ્યને તથા કૃષ્ણ વગેરે ગુણોના આધારભૂત ત્રિકાલવર્તી દ્રવ્યને વિષય કરે છે. આ રીતે અનેક ભેદોને સ્વીકારવાથી અવિશુદ્ધ છે. સંગ્રહનય અનેકરૂપ દ્રવ્યને નહીં પણ એકરૂપ દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ભિન્ન-ભિન્ન પરમાણુમાં પરમાણુત્વ સામાન્ય એક છે માટે સંગ્રહનય તેને એકરૂપે જ સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં ભેદ નથી તેથી તે વિશુદ્ધ છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીના શુદ્ધ-અશુદ્ધ બંને સ્વરૂપ બતાવવા, અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

● સૂત્ર-૮૩ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગ સમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર, (૫) અનુગમ.

● વિવેચન-૮૩ :-

(૧) અર્થપદપ્રરૂપણા :- સંજ્ઞા અને સંજ્ઞી, વાચક અને વાચ્યના સંબંધ માત્રનું કથન કરવું તે અર્થપદ પ્રરૂપણા છે. ત્ર્યણુક વગેરે પદાર્થ જે પદ દ્વારા પ્રરૂપિત કરાય છે, તે અર્થપદ કહેવાય. તેની પ્રરૂપણા તે અર્થપદ પ્રરૂપણા છે.

(૨) ભંગ સમુત્કીર્તનતા :- પૃથક્-પૃથક્ ભંગો તથા સંયોગજનિત ભંગોનું સંક્ષેપમાં-નામ માત્ર દ્વારા કથન કરવું તે ભંગ સમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે.

(૩) ભંગોપદર્શનતા :- ભંગના નામનો અર્થ કરી, અર્થરૂપે ઉપદર્શન કરાવવું, તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. ભંગસમુત્કીર્તનતામાં ભંગ વિષયક સૂત્રનું માત્ર ઉચ્ચારણ કરાય છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં તે જ ભંગ અર્થ સાથે કહેવાય છે.

(૪) સમવતાર :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનો સ્વસ્થાન-પરસ્થાનમાં અંતર્ભાવ થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે.

(૫) અનુગમ :- સત્પદપ્રરૂપણા વગેરે અનુયોગ દ્વારોથી આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનો વિચાર કરવો તે અનુગમ છે.

● સૂત્ર-૮૪ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા (આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ) આ પ્રમાણે છે - ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કંધ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવકતવ્ય છે. (બહુવચનથી) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો આનુપૂર્વીઓ છે યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધો આનુપૂર્વીઓ છે. અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક અનાનુપૂર્વીઓ છે અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનેક અવકતવ્ય છે. આ નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન :- ૮૪ :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી આનુપૂર્વીની ‘અર્થપદ પ્રરૂપણા’નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિ-જેની પૂર્વે કાંઈ નથી પણ પાછળ અન્ય હોય તે આદિ. મધ્યમ જેની પૂર્વે અને પછી બંને તરફ અન્ય હોય તે મધ્યમ કહેવાય અને જેની પૂર્વે છે પણ પાછળ નથી તે અંત કહેવાય. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં આદિ, મધ્ય અને અંત, આ ત્રણે હોય છે. તેથી તે પ્રત્યેક સ્કંધ આનુપૂર્વીરૂપ છે. આનુપૂર્વી એટલે કમ.

પ્રત્યેક પરમાણુ પુદ્ગલ પૃથક્-પૃથક્ સ્વતંત્ર સત્તાવાળા છે. તે પરમાણુ એક જ હોવાથી તેમાં આદિ, મધ્યમ અને અંત ઘટિત થતાં નથી તેથી તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. અહીં ‘અન’ શબ્દ સર્વ નિષેધ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. જેમાં આદિ-મધ્ય-અંતના અભાવમાં, કમ ઘટિત ન થાય તે અનાનુપૂર્વી.

એક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક આનુપૂર્વીરૂપ છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક જ નથી પરંતુ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે અને તે પ્રત્યેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અલગ-અલગ વ્યક્તિરૂપ છે, તે સૂચવવા એકવચન અને બહુવચનથી તે વાત દર્શાવતી કરી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ પણ અનેક વ્યક્તિરૂપે અનંત છે, તેથી તે ત્રણેમાં એકવચન-બહુવચનથી સૂત્રકારે કથન કર્યું છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કંધને અનોપનિધિકી અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ગણના કરી છે. અહીં કોઈ જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય કે ત્રિપ્રદેશી, ચતુષ્પ્રદેશી, પંચપ્રદેશી આમ કમપૂર્વક સમસ્ત સ્કંધ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તો તેનો સમાવેશ ઔપનિધિકીમાં કરવો જોઈએ. પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે કમ ઔપનિધિકીમાં ઘટે છે. અનોપનિધિકીમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે કમ નથી. તો તેનું સમાધાન આચાર્યો કરે છે કે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ પછી ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ આવો પૂર્વાનુપૂર્વી કમ સ્કંધમાં કોઈ બનાવતું નથી. તે તો સ્વભાવથી જ છે અને લોકમાં ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધ અનુક્રમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં રહેલ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનોપનિધિ રૂપ જ છે. તીર્થંકર વગેરે દ્વારા પૂર્વાનુપૂર્વી કમથી વસ્તુનું સ્થાપન કરાવતું હોય ત્યાં ઔપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી બને છે. દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આમ તીર્થંકરો શિષ્યોને સમજાવવા કમથી કથન કે સ્થાપન કરે ત્યારે તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. લોકમાં સ્વભાવથી સ્થિત પરમાણુ અને સ્કંધો અનોપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૮૫ :-

પ્રશ્ન :- આ નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વીનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા દ્વારા ભંગસમુત્કીર્તના-ભંગોનું કથન કરવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૮૫ :-

અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી ભંગસમુત્કીર્તનરૂપ કાર્ય થાય છે. અર્થપદ પ્રરૂપણામાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય સંજ્ઞાઓ નિશ્ચિત થયા

પછી જ ભંગનું સમુક્તીર્તન-કથન થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં.

● સૂત્ર-૮૬ :-

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તન-ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે કરી શકાય.

(૧) એક આનુપૂર્વી છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) એક અવકતવ્ય, (૪) અનેક આનુપૂર્વી છે, (૫) અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) અનેક અવકતવ્ય છે અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અનેક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે. (૩) અનેક આનુપૂર્વી અનેએક અવકતવ્ય છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે અથવા

(૧) એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૪) અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૨) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૪) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૫) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૬) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૭) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૮) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે. આ સર્વ મળી ૨૬ ભંગ થાય છે, તે નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તનનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૮૬ :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત છઠ્ઠીસ ભંગોનું સમુક્તીર્તન-કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે છઠ્ઠીસ ભંગ અસંયોગી અને સંયોગીભંગરૂપ છે. આ ભંગકથનનો મૂળઆધાર આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય, આ ત્રણ દ્રવ્ય છે, અસંયોગી પદ્ધતિમાં એકવચનના ત્રણ અને બહુવચનના ત્રણ એમ છે ભંગ છે.

દ્વિકસંયોગી પદ્ધતિમાં એકવચન-બહુવચન કરતાં, ત્રણ ચતુર્ભંગી થાય.

ત્રિક સંયોગમાં એકવચન-બહુવચનને લઈ આઠ ભંગ થાય છે. આ છઠ્ઠીસ ભંગોનું કથન કરવું તે ભંગ સમુક્તીર્તનતા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૮૭ :-

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ? નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુક્તીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન થાય છે.

● વિવેચન-૮૭ :-

ભંગ સમુક્તીર્તનમાં ભંગોના નામ અને તે કેટલા હોય છે તેનું કથન કરવામાં આવે છે અને ભંગોપદર્શનમાં તે ભંગના વાચ્યાર્થનું કથન કરાય છે. જેમકે ‘આનુપૂર્વી’ નામનો પ્રથમભંગ છે. તે સમુક્તીર્તનમાં કહ્યું. ‘ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વીરૂપ છે’ તેવા અર્થનું કથન કરવું, તે ભંગોપદર્શન છે. ભંગના નામના કથન પછી જ તેના વાચ્યાર્થનું કથન શક્ય છે માટે ભંગોપદર્શન કરાવવું તે ભંગસમુક્તીર્તનનું પ્રયોજન છે.

● સૂત્ર-૮૮ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોના અર્થ કહેવા, ભંગોનું ઉપદર્શન કરાવવું તે ભંગોપદર્શનતા છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ એક આનુપૂર્વી છે, (૨) પરમાણુ પુદ્ગલ એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ એક અવકતવ્ય છે, (૪) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો, અનેક આનુપૂર્વીઓ છે, (૫) પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) (અનેક) દ્વિપ્રદેશીસ્કંધો અનેક અવકતવ્ય છે. આ રીતે અસંયોગી છ ભંગના અર્થ છે અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અને પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ પરમાણુ પુદ્ગલ, અનેક આનુપૂર્વી-એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ-અનેક પરમાણુ પુદ્ગલો, અનેક આનુપૂર્વી-અનેક અનાનુપૂર્વી છે અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ-દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય રૂપ છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે અથવા

(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ-ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, એક અનાનુપૂર્વી એક અવકતવ્ય છે, (૨) પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) અનેક પરમાણુ પુદ્ગલો-ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, અનેક અનાનુપૂર્વી-એક અવકતવ્ય છે, (૪) અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક અનાનુપૂર્વી-અનેક અવકતવ્ય છે અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, પરમાણુ પુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે, (૩) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૪) ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ

અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે, (૫) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૬) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે, (૭) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અને એક દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૮) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે.

આ પ્રમાણે નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૮૮ :-

ભંગસમુત્કીર્તનમાં જે ભંગના નામ બતાવ્યા હતા, તેના વાચ્યાર્થ અહીં કહેવામાં આવ્યા છે આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધ છે. અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુપુદ્ગલ છે. અવકતવ્યનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ છે.

૨૬ ભંગમાં એકવચન-બહુવચનમાં આ ત્રણે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય પદોનો પ્રયોગ છે. ત્યાં આ જ વાચ્યાર્થ સમજવા.

અર્થપદ પ્રરૂપણામાં પદના અર્થ બતાવ્યા છે પરંતુ ત્યાં કેવળ અર્થપદરૂપ પદાર્થનું કથન છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે કહેવાયેલા ભંગોના અર્થ કરવામાં આવે છે. તેથી અર્થપદ પ્રરૂપણા અને ભંગોપદર્શનતા, આ બંને એક નથી અને પુનરુક્તિ દોષ પણ આવતો નથી.

● સૂત્ર-૮૯ :-

પ્રશ્ન :- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કયાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે કે તે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમવતરિત થાય છે - સમાવિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમવતરિત થતા નથી.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ઉત્તર :- અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતા નથી પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અવકતવ્ય દ્રવ્ય કયાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર :- અવકતવ્ય દ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ

થતાં નથી પરંતુ અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

● વિવેચન-૮૯ :-

સમવતાર એટલે સમાવેશ અર્થાત્ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય કોઈપણ જાતના વિરોધ વિના પોતાની જાતિમાં જ રહે છે, પર જાતિમાં રહેતા નથી. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પણ તે સ્વજાતિમાં જ અંતર્ભાવ પામે છે.

● સૂત્ર-૯૦,૯૧ :-

પ્રશ્ન :- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ, (૯) અલ્પબહુત્વ.

● વિવેચન-૯૦,૯૧ :-

નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અંતિમ ભેદ અનુગમ છે. સૂત્રને અનુકૂળ અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાન કરવાની વિધિને અનુગમ કહે છે અથવા સૂત્ર વાંચ્યા પછી તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, તે અનુગમ છે.

(૧) સત્પદ પ્રરૂપણા :- વિદ્યમાન પદાર્થ વિષયક પદની પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે. જેમકે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય સત્ પદાર્થના વાયક છે, અસત્ પદાર્થના નહીં. તેવી પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે.

(૨) દ્રવ્યપ્રમાણ :- દ્રવ્યની સંખ્યાનો વિચાર તે દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આનુપૂર્વી શબ્દ દ્વારા કથિત દ્રવ્ય કેટલા છે, તેની વિચારણા કરવી તે દ્રવ્ય પ્રમાણ.

(૩) ક્ષેત્ર :- દ્રવ્યનું આધારભૂત ક્ષેત્ર-તે દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે તે ક્ષેત્ર. સૂચિત દ્રવ્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે ? તે વિચારવું.

(૪) સ્પર્શના :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય દ્વારા સ્પર્શિત ક્ષેત્ર સ્પર્શના કહેવાય છે. ક્ષેત્રમાં માત્ર આધારભૂત આકાશ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્પર્શનામાં આદેય દ્વારા સ્પર્શિત ચારે દિશા અને ઉપર-નીચેના આકાશ પ્રદેશ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૫) કાળ :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યની સ્થિતિ-કાળમર્યાદા તે કાળ.

(૬) અંતર :- વિરહકાળ, વિવક્ષિત પર્યાયના પરિત્યાગ પછી ફરી તે પર્યાયની પ્રાપ્તિ થાય, તે વચ્ચેનો જે સમય ગાળો તે અંતર કહેવાય છે.

(૭) ભાગ :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કેટલામા ભાગે હોય છે ? તેની વિચારણા તે ભાગદ્વાર.

(૮) ભાવદ્વાર :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય કયા ભાવમાં છે ?

(૯) અલ્પબહુત્વ :- ન્યૂનાધિકતા. દ્રવ્ય-પ્રદેશ-તદુભયના આધારે આ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અલ્પાધિકતા, તે અલ્પબહુત્વ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૯૨ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ? ઉત્તર :- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિ રૂપ છે ? ઉત્તર :- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્ય દ્રવ્ય અસ્તિ રૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ? ઉત્તર :- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

● વિવેચન-૯૨ :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યનું નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું છે. તે અસત્રૂપ નથી. તેનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી.

● સૂત્ર-૯૩ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર :- તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. તે ૪ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય, આ બંને દ્રવ્ય પણ અનંત છે.

● વિવેચન-૯૩ :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્ય અનંત છે. એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર પણ અનંત હોય શકે છે.

● સૂત્ર-૯૪ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં અવગાઠ હોય છે ? શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં અવગાઠ હોય છે કે સર્વલોકમાં અવગાઠ હોય છે ? ઉત્તર :- કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં અથવા લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે, અથવા સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ બની રહે છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે નિયમા સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સમસ્ત લોકમાં અવગાઠ છે ? ઉત્તર :- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વ લોકમાં અવગાઠ નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં અવગાઠ છે, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઠ છે.

તે ૪ પ્રમાણે અવક્તવ્ય દ્રવ્યના વિષયમાં જાણવું અર્થાત્ તે પણ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાઠ છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઠ છે.

● વિવેચન-૯૪ :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો નિર્ણય કરવા પાંચ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યા છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય :- ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી કહેવાય છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર રહી શકે છે, બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર પણ અવગાહન કરી શકે છે, (રહી શકે છે) અને ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ હોય તો વધુમાં વધુ ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર અવગાઠ થઈ શકે છે. એક, બે, ત્રણ અને વધુમાં વધુ જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહના કરી શકે છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશથી લઈ સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ એકથી લઈ પોતાના જેટલા અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત થઈ શકે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તેથી તે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પણ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર ૪ અવગાહિત થઈ શકે છે. અચિત મહાસ્કંધ મધ્યવર્તી એક સમય માટે સર્વલોકમાં વ્યાપક બને છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાની પૃષ્ઠામાં સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે હા પાડી છે. તેનો તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે –

- (૧) લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમકે – અવકાશાંતર.
- (૨) ઘણા સંખ્યાતમા ભાગમાં પણ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમકે – અધોલોક.
- (૩) અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમકે – ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધ.
- (૪) ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમકે – ઘણા ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધો અથવા ભરતક્ષેત્ર, મેરુપર્વત આદિ.
- (૫) સંપૂર્ણ લોકમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે. જેમકે – અચિત મહાસ્કંધ એક સમય માટે સર્વલોકને અવગાહે છે.

● સૂત્ર-૯૫ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્શે છે કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને અથવા સર્વલોકને સ્પર્શે છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વ લોકને સ્પર્શે છે ? ઉત્તર :- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વ લોકને સ્પર્શતા નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સર્વ લોકને સ્પર્શે છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શના તે ૪ પ્રમાણે, [અનાનુપૂર્વીની જેમ] જાણવી.

● વિવેચન-૯૫ :-

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનાનો વિચાર કર્યો છે. ક્ષેત્ર દ્વારની જેમ જ અહીં પણ પાંચ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સ્પર્શના વર્ણવી છે. ક્ષેત્ર કરતા સ્પર્શના કાર્ષક વિશેષાધિક હોય છે કારણ કે ક્ષેત્રની ચારે દિશાના તથા ઉર્ધ્વ-અધોદિશાના તેમજ સ્વ આધારભૂત ક્ષેત્રના જેટલા આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે તે તેની સ્પર્શના કહેવાય છે. જેમકે બે આકાશપ્રદેશને અવગાહીને કોઈ અવકતવ્ય દ્રવ્ય રહેલ હોય તો બે આકાશપ્રદેશ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય અને બાર આકાશપ્રદેશની તેની સ્પર્શના કહેવાય.

● સૂત્ર-૯૬ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલાકાળની છે ? ઉત્તર :- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ નિયમા સર્વકાલિક છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની જેમ જાણવી.

● વિવેચન-૯૬ :-

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિ વર્ણવી છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે જ સ્વરૂપે જેટલો સમય રહે તે તેની સ્થિતિ કહેવાય. ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ એક-એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં એક પરમાણુ મળતા તે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય બની, તે સ્વરૂપે એક સમય રહી તે પરમાણુ છૂટું પડી જાય તો તે સ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપે ન રહે. આ રીતે આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમયની કહેવાય. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાતકાળની છે. પુદ્ગલ સંયોગની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાતકાળની જ છે. ત્રણે દ્રવ્યો તે જ સ્વરૂપે અસંખ્યાત કાળ સુધી જ રહી શકે.

● સૂત્ર-૯૭ :-

નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર (વિરહકાળ) કેટલું છે ? એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કેટલું છે ?

એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અવકતવ્યદ્રવ્યોનું અંતર કેટલા કાળનું છે ? ઉત્તર :- એક અવકતવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક અવકતવ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

● વિવેચન-૯૭ :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોતાના આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને

જેટલા સમય પછી પુનઃ આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે તે કાળને અંતરકાળ અથવા વિરહકાળ કહે છે.

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્યોનો જઘન્ય અંતરકાળ એક સમય છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ કે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ વગેરે અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે કે પ્રયોગ દ્વારા ખંડ થઈ જવાથી આનુપૂર્વી કે અવકતવ્ય અવસ્થા રહિત બની, એક સમયમાં પુનઃ તેમાં પરમાણુ મળી તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તો જઘન્ય એક સમયનો વિરહકાળ થાય. અનાનુપૂર્વીમાં, પરમાણુ કોઈપણ સ્કંધમાં જોડાય, એક સમય સ્કંધ સાથે સંયુક્ત રહી, છૂટું પડી, પરમાણુપણને મેળવે, ત્યારે જઘન્ય એક સમયનો તેનો વિરહકાળ થાય છે.

આનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અનંતકાળનો છે. કોઈ એક વિવક્ષિત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે અવસ્થાને ત્યાગી તે છૂટા પડેલા પરમાણુઓ અન્ય દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી અથવા અનંતપ્રદેશી સ્કંધરૂપ અનંત સ્થાનોમાં ઉત્કૃષ્ટકાળની સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં, અનંતકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે. તત્પશ્ચાત્ તે જ પરમાણુઓ દ્વારા તે વિવક્ષિત આનુપૂર્વીત્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનો વિરહકાળ થાય છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે. પરમાણુરૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કોઈપણ સ્કંધ સાથે વધુમાં વધુ અસંખ્યાત કાળ સુધી જ સંયુક્ત અવસ્થામાં રહી શકે છે. પરમાણુ પુદ્ગલનો તથાપ્રકારનો સ્વભાવ છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર જ નથી કારણ કે લોકમાં અનંત આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય વિદ્યમાન જ હોય છે. એક પણ સમય એવો નથી કે જ્યારે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી કે અવકતવ્ય દ્રવ્ય ન હોય.

● સૂત્ર-૯૮ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગે, અસંખ્યાતમા ભાગે, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના અસંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ કે સંખ્યાતભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા (નિશ્ચયથી) અસંખ્યાત ભાગોમાં છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ? ઉત્તર :- અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના સંખ્યાતમા ભાગ અને સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો રૂપ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

અવકતવ્ય દ્રવ્ય પણ અનાનુપૂર્વીની જેમ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

● વિવેચન-૯૮ :-

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્ય અર્થાત્ અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યથી ઓછા છે કે વધુ ? અને તે અધિકતા કે ન્યૂનતા કેટલા ભાગે છે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે શેષ દ્રવ્યોથી અસંખ્યાતભાગો અધિક છે. કારણ એ છે કે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સમાવિષ્ટ છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે. તે જ રીતે અવકતવ્ય દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે.

● સૂત્ર-૯૯ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયા ભાવમાં વર્તે છે ?

(૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણામિક કે (૬) સાક્ષિપાતિક ભાવમાં હોય છે ? ઉત્તર :- સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમા સાદિ પારિણામિક ભાવમાં હોય છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું અર્થાત્ તે પણ સાદિ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે.

● વિવેચન-૯૯ :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનો કયા ભાવમાં સમાવેશ થાય તે પ્રશ્ન કરતાં સૂત્રકારે ઔદયિકાદિ છ ભાવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઔદયિકાદિ ચાર ભાવ કર્મ સંબંધિત ભાવો છે અને પારિણામિક ભાવ સહજ પરિણમન જન્ય છે. કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔદયિક ભાવ કહેવાય છે. કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔપશમિક ભાવ, કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયિક ભાવ અને કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય છે. પાંચ ભાવના સંયોગને સાક્ષિપાતિક કહેવામાં આવે છે. કર્મ સંબંધિત આ ભાવો જીવને જ સંભવે છે. આનુપૂર્વી વગેરેમાં પુદ્ગલદ્રવ્યની જ વાત છે માટે તેમાં ઔદયિકાદિ ભાવ હોતા જ નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં એક પારિણામિક ભાવ જ હોય છે.

દ્રવ્યમાં, પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના, જે પરિણમન થયા કરે છે, તે પરિણામ કહેવાય છે અને તે પરિણામ જ પારિણામિકભાવ છે અથવા પરિણમનથી જે નિષ્પન્ન થાય તે પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. તે પારિણામિક ભાવ સાદિ અને અનાદિના ભેદથી બે પ્રકારના છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરેમાં સ્વભાવથી જે પરિણમન અનાદિકાળથી થયા કરે છે તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જે પરિણમન થાય છે તે સાદિ પારિણામિક છે.

● સૂત્ર-૧૦૦ :-

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોમાંથી દ્રવ્યાર્થથી, પ્રદેશાર્થથી અને દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થથી કોણ-કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! દ્રવ્યાપેક્ષાએ અવકતવ્યદ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેનાં કરતાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો દ્રવ્યાર્થથી વિશેષાધિક છે અને તેના કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેથી અવકતવ્ય

દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે અને તેથી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ અધિક છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેમાં અવકતવ્ય દ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે, તેથી દ્રવ્ય અપ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે અને તે જ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પ્રદેશાપેક્ષાએ અનંતગુણા અધિક છે.

આ રીતે અનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વકતવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૧૦૦ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી વગેરેનો દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને ઉભય અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ બતાવ્યો છે.

દ્રવ્યાર્થથી :- (૧) અવકતવ્ય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

દ્રવ્યથી અવકતવ્ય સર્વથી થોડા અને તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેમાં વસ્તુસ્વભાવ જ કારણ છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. કારણ કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને પરમાણુ પુદ્ગલ રૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધરૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે જ્યારે આનુપૂર્વીમાં ત્રણપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સુધીના અનંત સ્થાન પ્રાપ્ત છે, તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અવકતવ્ય અને અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

પ્રદેશાર્થથી :- (૧) અનાનુપૂર્વી સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અવકતવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી અનંતગુણા અધિક છે.

અનાનુપૂર્વી-પરમાણુપુદ્ગલ અપ્રદેશી છે છતાં સર્વસૂક્ષ્મ દેશ, નિર્વિભાગ-નિરંશ ભાગ પ્રદેશ કહેવાય છે. આવું નિર્વિભાગપણું પરમાણુમાં છે તેથી પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અલ્પ-બહુત્વમાં તેની અપ્રદેશી હોવા છતાં ગણના કરેલ છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અવકતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક અવકતવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશી છે. જ્યારે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના પ્રદેશ અનંતગુણા છે કારણ કે અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભય અપેક્ષાએ :- (૧) અવકતવ્યદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે. (૨) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અને અપ્રદેશાપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે. (૩) અવકતવ્યદ્રવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક છે. (૪) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે. (૫) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશાપેક્ષાએ અનંતગુણા અધિક છે.

● સૂત્ર-૧૦૧ :-

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે,

તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર, (૫) અનુગમ.

● વિવેચન-૧૦૧ :-

સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની પ્રરૂપણા પૂર્વોક્ત નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જ અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરે પાંચ પ્રકારે કરવાની છે. અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરેના લક્ષણ પૂર્વોક્ત રીતે જ જાણવા.

● સૂત્ર-૧૦૨ :-

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવકતવ્ય છે. આ સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૦૨ :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયની દૃષ્ટિથી આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે. તેથી અવિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે જેટલા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ છે તે ત્રિપ્રદેશીપણું સમાન હોવાથી તે એક જ કહેવાય. તે જ રીતે ચાર પ્રદેશી જેટલા સ્કંધ હોય તે એક જ કહેવાય. આ રીતે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પર્યત જાણવું. વિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે તો ત્રિપ્રદેશી આનુપૂર્વીથી લઈ અનેત પ્રદેશી આનુપૂર્વી પર્યતમાં આનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે તે એક જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ત્રિપ્રદેશી જેટલા દ્રવ્ય તેટલી આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશી જેટલા સ્કંધ તેટલી આનુપૂર્વી, તેમ ભેદસહિત આનુપૂર્વીદ્રવ્યને નેગમ-વ્યવહારનય સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં એકવચન અને બહુવચન દ્વારા કથન છે. જ્યારે સંગ્રહનય એકત્વને સ્વીકારતું હોવાથી તેમાં એકવચનથી જ કથન છે.

જેટલા પરમાણુ પુદ્ગલ છે તેમાં અનાનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે એક અનાનુપૂર્વી અને તે જ રીતે એક અવકતવ્ય દ્રવ્યને સંગ્રહનય સ્વીકારે છે.

● સૂત્ર-૧૦૩/૧ :-

સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન શું છે ? સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભંગોના નામોનું કથન કરવું તે ભંગસમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે. સંગ્રહનય સંમત ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે છે. (૧) આનુપૂર્વી છે (૨) અનાનુપૂર્વી છે (૩) અવકતવ્ય છે. દ્વિસંયોગી ભંગ - (૪) આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી છે (૫) આનુપૂર્વી-અવકતવ્ય છે, (૬) અનાનુપૂર્વી અવકતવ્ય છે, ત્રિસંયોગી ભંગ - (૭) આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય છે.

● વિવેચન-૧૦૩/૧ :-

ભંગસમુત્કીર્તનતામાં મૂળ ત્રણ ભંગ છે. (૧) આનુપૂર્વી, (૨) અનાનુપૂર્વી અને (૩) અવકતવ્ય બેના સંયોગથી ત્રણ ભંગ બને છે. ત્રણેના સંયોગથી એક ભંગ બને છે, તે મૂળપાઠથી સ્પષ્ટ છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તે એક જ આનુપૂર્વી વગેરેને સ્વીકારે છે માટે તેમાં બહુવચનના ભંગ થતા નથી. તેથી ૨૬ ભંગ થતા નથી પરંતુ સાતભંગ જ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૦૩/૨ થી ૧૦૮/૧ :-

[૧૦૩/૨] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

[૧૦૪] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભંગોના નામ વાચ્યાર્થ સહિત બતાવવા તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. અર્થ સહિત તે ભંગો આ પ્રમાણે બને છે.

અસંયોગી ત્રણ ભંગ - (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી છે. (૨) પરમાણુપુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે. (૩) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવકતવ્ય છે.

દ્વિસંયોગી ત્રણ ભંગ - (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અને પરમાણુપુદ્ગલ, આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી છે. (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, આનુપૂર્વી-અવકતવ્ય છે. (૩) પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય છે.

ત્રિસંયોગી એક ભંગ - ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ-આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય દ્રવ્ય છે. [આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુ પુદ્ગલ અને અવકતવ્યનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ છે, તેમ સર્વત્ર જાણવું.] આ પ્રમાણે સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

[૧૦૫] પ્રશ્ન :- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ-સમવતરિત થાય છે કે અવકતવ્યદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે, અનાનુપૂર્વી કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય, આ બંને દ્રવ્ય સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

[૧૦૬] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત અનુગમ આઠ પ્રકારના છે. [૧૦૭] (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ (૩) ક્ષેત્ર (૪) સ્પર્શના (૫) કાળ (૬) અંતર (૭) ભાગ (૮) ભાવ. સંગ્રહ નય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તેમાં ભેદ સંભવતા નથી, તેથી તેમાં અત્પબહુત્વ નથી.

[૧૦૮/૧] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય નિયમા-નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિરૂપ છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યપણ અસ્તિરૂપ જ છે.

● વિવેચન-૧૦૩/૨ થી ૧૦૮/૧ :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય વગેરે પદ અસત્ અર્થ વિષયક નથી. 'સ્તમ્ભ' પદ સ્તમ્ભ [થાંભલા] રૂપ વાસ્તવિક અર્થને વિષય કરે છે. તેવી રીતે 'આનુપૂર્વી' પદ પણ વિદ્યમાન પદાર્થનો જ વાયક છે. તે 'નિયમા અલ્થિ' શબ્દ દ્વારા બતાવ્યું છે.

● સૂત્ર-૧૦૮/૨ :-

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી અને અનંત પણ નથી, પરંતુ નિયમા એક રાશિ રૂપ છે. તે જ પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ એક રાશિરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૦૮/૨ :-

સંગ્રહનય સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. બધા આનુપૂર્વી દ્રવ્યને એક રૂપ જ સ્વીકારે છે માટે તેના મતે આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ એક રાશિરૂપ જ છે.

● સૂત્ર-૧૦૮/૩ :-

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં છે ? શું તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વલોકમાં છે ? ઉત્તર :- સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા સર્વલોકમાં છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ સર્વલોકમાં છે.

● વિવેચન-૧૦૮/૩ :-

સંગ્રહનય, આનુપૂર્વીદ્રવ્યો આદિને એકરૂપ માને છે અને આ ત્રણે દ્રવ્ય લોકમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે. તેથી તે નિયમા સર્વ લોકમાં છે, તેમ કહ્યું છે. લોકના દેશભાગમાં વ્યાપ્ત ભિન્ન-ભિન્ન આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સંગ્રહનય માન્ય કરતું નથી.

● સૂત્ર-૧૦૮/૪ :-

સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ સંખ્યાતભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્ષતા નથી પરંતુ નિયમથી સર્વલોકને સ્પર્ષ છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય, આ બંને દ્રવ્ય પણ સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

● વિવેચન-૧૦૮/૪ :-

સંગ્રહનયના મત મુજબ આનુપૂર્વીત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ આનુપૂર્વી

દ્રવ્ય એક છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ એક છે. તે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય આખા લોકમાં વ્યાપ્ત છે. તેનું ક્ષેત્ર આખોલોક છે, તેમ તેની સ્પર્શના પણ આખા લોકની છે.

● સૂત્ર-૧૦૮/૫ :-

સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વીરૂપે રહે છે ? આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે સર્વકાળ રહે છે. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ સમજવું અર્થાત્ આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં વિદ્યમાન જ હોય છે. સંગ્રહનય સર્વ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યને એક રૂપે જ સ્વીકારે છે માટે અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાળમર્યાદા સર્વાધ્વા કહી છે.

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળનું અંતર-વિરહકાળ હોય છે ? ઉત્તર :- કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં વિરહ નથી અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ જણવું કે તેમાં અંતર નથી. આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય જ છે. તેનું અવસ્થાન ત્રણે કાળમાં હોવાથી તેમાં વિરહ નથી.

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, સંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ હોય છે ? ઉત્તર : સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ નથી પરંતુ નિયમમાં ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યપણ શેષ દ્રવ્યથી ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

● વિવેચન-૧૦૮/૫ :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. સંગ્રહનય આનુપૂર્વી દ્રવ્યને, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યને એક એક રૂપે માને છે. એટલે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યદ્રવ્યના ત્રીજા ભાગે કહેવાય. ત્રણ રાશિમાંથી પ્રત્યેક રાશિ અન્ય રાશિના ત્રીજા ભાગે જ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ શેષ રાશિના ત્રીજા ભાગે છે.

● સૂત્ર-૧૦૮/૬ :-

સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયા ભાવમાં હોય છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમથી સાદિ પારિણામિક ભાવમાં હોય છે. તેમજ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ જણવું. એક રાશિગત દ્રવ્યોમાં અલ્પબહુત્વ નથી.

● વિવેચન-૧૦૮/૬ :-

સંગ્રહનયની દૈષ્ટિએ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યમાં અનેકત્વ નથી, સર્વ એક-એક દ્રવ્ય છે. અનેકત્વ ન હોવાથી અલ્પબહુત્વ સંભવિત નથી.

● સૂત્ર-૧૦૯ :-

પ્રશ્ન :- ઔપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

● વિવેચન-૧૦૯ :-

કોઈ એક વસ્તુને સ્થાપિત કરી, તેની સમીપે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી અન્યવસ્તુઓને સ્થાપિત કરવામાં આવે તેને ઉપનિદિ કહેવાય છે. ઉપનિદિ જેનું પ્રયોજન છે તે ઔપનિદિકી કહેવાય છે. દ્રવ્યવિષયક આનુપૂર્વી તે દ્રવ્યાનુપૂર્વી.

(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય વિશેષના સમુદાયમાં જે પ્રથમ દ્રવ્ય છે ત્યાંથી પ્રારંભ કરી અનુક્રમે પછીના દ્રવ્યોને સ્થાપવામાં આવે અથવા તે રીતે ગણના કરાય તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

(૨) પશ્ચાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય વિશેષના સમુદાયમાંથી અંતિમ છેલ્લે જે દ્રવ્ય છે ત્યાંથી શરૂ કરી વિપરીતક્રમથી પ્રથમ દ્રવ્ય સુધીની ગણના કે સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

(૩) અનાનુપૂર્વી :- પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વીના ક્રમને છોડી, વચ્ચે-વચ્ચેના દ્રવ્યથી પ્રારંભ કરી, કોઈપણ ક્રમથી કથન કે સ્થાપન કરવામાં આવે તે અનાનુપૂર્વી.

અનૌપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં અર્થપદ પ્રરૂપણમાં આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય તેમ ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્ય બતાવ્યા છે. ત્યાં અનાનુપૂર્વીનો અર્થ છે ક્રમ ન હોવો. પરમાણુપુદ્ગલ એક નિર્વિભાગ અંશ રૂપ છે. તેમાં આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ ક્રમ નથી. તેથી પરમાણુની ગણના અનાનુપૂર્વીમાં કરી છે.

જ્યારે ઔપનિદિકીના પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણ ભેદમાં અનાનુપૂર્વી અનુક્રમ કે વિપરીત ક્રમ સિવાયના ક્રમરૂપ છે અર્થાત્ અહીં અનાનુપૂર્વીમાં વચ્ચે-વચ્ચેના કોઈ પણ દ્રવ્યથી શરૂ કરી ક્રમ બનાવવામાં આવે છે. તે ક્રમ પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી ભિન્ન ક્રમ હોય છે.

● સૂત્ર-૧૧૦ :-

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૬) અહ્મકાળ. આ પ્રમાણે અનુક્રમથી કથન કરાય કે સ્થાપન કરાય, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. આ પુર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૬) અહ્મકાળ, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૧) ધર્માસ્તિકાય. આ પ્રમાણે વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરાય તે પશ્ચાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકથી પ્રારંભ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં છ સંખ્યા પર્યંતની સ્થાપિત શ્રેણીના અંકોને પરસ્પર ગુણી-અભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના (પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ)

બે ભંગ ન્યૂન કરતાં જે સંખ્યા રહે, તેટલી (આ છ દ્રવ્યોની) અનાનુપૂર્વી છે.

● વિવેચન-૧૧૦ :-

આ ત્રણ સૂત્રોમાં ઔપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ ભેદ, પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ધર્માસ્તિકાયથી શરૂ કરી અનુક્રમથી અહ્મકાળ સુધી દ્રવ્યોને સ્થાપન કરવામાં આવે, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. અહ્મકાળ સમયથી શરૂ કરી વિપરીતક્રમથી ધર્માસ્તિકાય પર્યંત કથન કરવામાં આવે તો તે પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે અને આ બંને પ્રકારના ક્રમને છોડી, સંભવિત ભંગો દ્વારા જે ક્રમ રચવામાં આવે અને તે દ્વારા તેનું કથન કરાય તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોના ક્રમની સાર્થકતા :- છ દ્રવ્યમાં ‘ધર્મ’ પદ માંગલિકરૂપ હોવાથી તીર્થકરોએ પ્રથમ ધર્માસ્તિકાયનું કથન કર્યું છે. ધર્મનું પ્રતિપક્ષી પદ ‘અધર્મ’ છે. તેથી ત્યારપછી અધર્મનું, ધર્મ અને અધર્મનો આધાર આકાશ હોવાથી ત્યારપછી આકાશનું, આકાશની સાથે અમૂર્તતાની અપેક્ષાએ સામ્યતા હોવાથી ત્યારપછી જીવનું, જીવના ભોગોપભોગનું સાધન પુદ્ગલ હોવાથી ત્યારપછી પુદ્ગલનું કથન છે અને જીવ તથા અજીવની પર્યાય હોવાથી અને જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો પર કાલદ્રવ્ય વર્તી રહ્યું હોવાથી અંતે અહ્મકાળ-કાલદ્રવ્યનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

● સૂત્ર-૧૧૧ :-

અથવા ઔપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારે કહી છે. જેમકે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી, (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અનંતપ્રદેશી સ્કંધ, આ ક્રમવાળી આનુપૂર્વી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ પૂર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - અનંતપ્રદેશી સ્કંધ, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, પરમાણુપુદ્ગલ. આ રીતે વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકથી પ્રારંભ કરી એક એકની વૃદ્ધિ કરવાથી નિર્મિત અનંતપ્રદેશી સ્કંધ પર્યંતની શ્રેણીની સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવાથી નિષ્પન્ન અન્યોન્યાભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતરૂપ બે ભંગ ન્યૂન કરવાથી અનાનુપૂર્વી બને છે.

આ રીતે ઔપનિદિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

આ રીતે જ્ઞાયકશરીર-અભ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી તથા દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૧૧૧ :-

આ સૂત્રોમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં ઘટિત પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વીનું

સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે. છ દ્રવ્યમાંથી એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં ૪ પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યની બહુલતા હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત થાય છે. ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ એક દ્રવ્ય રૂપ છે. તેથી તેમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય ન હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત ન થાય. જીવાસ્તિકાયમાં અનંત જીવ હોવાથી દ્રવ્ય બાહુલ્ય છે પરંતુ તેમાં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ ભાવ નથી. પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી તુલ્ય પ્રદેશતા છે. પુદ્ગલદ્રવ્યમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય સાથે પરમાણુ, બે પ્રદેશી, ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધોમાં વિષમ પ્રદેશતા છે. ત્યાં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ હોવાથી પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ઘટિત થાય છે. અદ્ધાસમય એક સમયપ્રમાણ રૂપ છે, તેથી ત્યાં પણ ક્રમ ઘટિત થતો નથી. તેથી પ્રકારાન્તરથી પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ આનુપૂર્વીનું કથન કર્યું છે.

● સૂત્ર-૧૧૨ થી ૧૧૪/૧ :-

[૧૧૨] પ્રશ્ન :- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - ઔપનિધિકી અને અનૌપનિધિકી.

[૧૧૩] તે બેમાંથી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સ્થાય છે. તે અલ્પ વિષયવાળી હોવાથી તેનું વર્ણન પશ્ચાત્ કરવામાં આવતું હોવાથી તે સ્થાય છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જે અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે. તેના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અને (૨) સંગ્રહનય સંમત.

[૧૧૪/૧] પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અર્થપદ-પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે - ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત (અવગાદ) સ્કંધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દશપ્રદેશાવગાદી સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાદ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાદ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે. એક પ્રદેશાવગાદ દ્રવ્ય સ્કંધો અનાનુપૂર્વી છે અને બે પ્રદેશાવગાદ દ્રવ્ય સ્કંધો અવકતવ્ય છે.

ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાદ અનેક દ્રવ્ય સ્કંધો અનેક આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસપ્રદેશાવગાદ સ્કંધો, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાદ સ્કંધો અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાદ સ્કંધો અનેક આનુપૂર્વી છે, એક પ્રદેશાવગાદ સ્કંધો અનેક અનાનુપૂર્વી છે, દ્વિપ્રદેશાવગાદ સ્કંધો અનેક અવકતવ્ય છે. આવું નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રશ્ન :- આ નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન શું છે ? ઉત્તર :- આ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા દ્વારા નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા કરવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૧૧૨ થી ૧૧૪/૧ :-

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે. ક્ષેત્રથી આકાશાસ્તિકાયનું ગ્રહણ થાય

છે. ક્ષેત્ર એટલે આકાશ, આકાશ પ્રદેશો. આકાશ પર આનુપૂર્વી વગેરે ઘટાવતા તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છે. એક આકાશ પ્રદેશને અનાનુપૂર્વી કહે છે. બે આકાશ પ્રદેશને અવકતવ્ય કહે છે. ત્રણ-ચાર આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને આનુપૂર્વી કહે છે.

આકાશ દ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી, સુગમતાથી ભોધ કરાવવા, ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચારથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું ક્ષેત્ર આકાશ પ્રદેશ છે. જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશના આધારે રહે-અવગાદ થાય, તે તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં એવી અવગાહન શક્તિ છે કે તે એક, બે, ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહે છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક અથવા બે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક, બે કે ત્રણ આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. આ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીમાં જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તે ઓછામાં ઓછા એક અને વધુમાં વધુ સ્કંધમાં જેટલા પ્રદેશ હોય તેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે.

અનંત પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. લોકાકાશના પ્રદેશ અસંખ્યાત ૪ છે માટે અનંતપ્રદેશી સ્કંધઅનંત આકાશ પ્રદેશને અવગાહી શકતા નથી.

● સૂત્ર-૧૧૪/૨ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા-ભંગોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે- (૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અવકતવ્ય છે વગેરે છઠ્ઠીસ ભંગોના નામોનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત ભંગસમુત્કીર્તનતા પ્રમાણે જાણવું. આ નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું પ્રયોજન શું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તન દ્વારા નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપદર્શનતા આ પ્રમાણે છે. ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાદ દ્રવ્યસ્કંધ ‘આનુપૂર્વી’ (પદનો વાચ્યાર્થ) છે. (૨) એક પ્રદેશાવગાદ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય ‘અનાનુપૂર્વી’ છે. (૩) તથા બેપ્રદેશાવગાદ સ્કંધ અવકતવ્ય છે. (૪) ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાદ અનેક સ્કંધો અનેક ‘આનુપૂર્વી’ (એ બહુવચનાન્ત પદના વાચ્ય) છે. (૫) એક આકાશ પ્રદેશાવગાદ અનેક પરમાણુઓ, સ્કંધો અનેક ‘અનાનુપૂર્વી’ છે. (૬) દ્વિપ્રદેશાવગાદ સ્કંધો અનેક ‘અવકતવ્ય’ છે અથવા (૭) ત્રણ પ્રદેશાવગાદ

(સ્કંધ) અને એક પ્રદેશાવગાટ પરમાણુ કે સ્કંધ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી (દ્વિસંયોગી) છે. આ પ્રમાણે અસંયોગીના ૬, દ્વિસંયોગીના ૧૨ અને ત્રણ સંયોગીના ૮ ભંગ મળી કુલ છઠ્ઠીસ ભંગના વાચ્યાર્થ નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જાણવા જોઈએ. આ નૈગમવ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપદર્શનાનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૧૪/૨ :-

આનુપૂર્વી :- ત્રિપ્રદેશાવગાટથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ સુધીના ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોને આનુપૂર્વી કહે છે.

અનાનુપૂર્વી :- એક પ્રદેશાવગાટ પરમાણુ પુદ્ગલથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

અવકતવ્ય :- દ્વિપ્રદેશાવગાટ દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધને અવકતવ્ય કહે છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે જ્યારે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે.

દ્રવ્યાપેક્ષયા આનુપૂર્વીનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધને આનુપૂર્વી કહે છે. પરંતુ તે જ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

તે જ રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય કહેવાય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જો ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય ત્રણે પ્રકારે હોઈ શકે છે.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અનાનુપૂર્વીનો દ્રવ્યક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુ પુદ્ગલને અનાનુપૂર્વી કહે છે. પરમાણુ પુદ્ગલ એક આકાશપ્રદેશ પર જ સ્થિત થઈ શકે છે. તેથી અધિક આકાશપ્રદેશ પર તે સ્થિત થઈ શકે નહીં. તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ અનાનુપૂર્વી જ હોય છે.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અવકતવ્ય દ્રવ્યનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધને અવકતવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તેને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને જો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે થી અધિક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકતું નથી. તેથી તેમાં આનુપૂર્વીત્વ સંભવિત નથી.

● સૂત્ર-૧૧૪/૩ :-

પ્રશ્ન :- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કયાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં

સમાવિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં કે અવકતવ્ય દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. આ રીતે ત્રણે સ્વ-સ્વસ્થાનમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

● વિવેચન-૧૧૪/૩ :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, સમાય જવું, એકબીજામાં મળી જવું. આ સમવતાર સ્વજાતિરૂપ દ્રવ્યમાં જ થાય છે. પરજાતિરૂપ દ્રવ્યમાં નહીં.

● સૂત્ર-૧૧૪/૪ થી ૧૧૬/૧ :-

[૧૧૪/૪] પ્રશ્ન :- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે. [૧૧૫] (૧) સત્પદપ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્ય પ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાલ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ, (૯) અલ્પબહુત્વ.

૧૧૬/૧ પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ? ઉત્તર :- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી નિયમા અસ્તિરૂપ છે. અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય પણ નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય બંને દ્રવ્ય પણ નિયમા અસંખ્યાત છે.

● વિવેચન-૧૧૪/૪ થી ૧૧૬/૧ :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત બતાવ્યું છે. આકાશના ત્રણ વગેરે પ્રદેશમાં સ્થિત દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે. ત્રણ-ત્રણ આકાશ પ્રદેશના ક્ષેત્ર વિભાગ કરીએ તો તે અસંખ્યાત જ થાય છે. લોકના ત્રિપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે અને તત્તુલ્ય સંખ્યાવાળા આનુપૂર્વી દ્રવ્યપણ અસંખ્યાત છે. એક-એક પ્રદેશાવગાટ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે. લોકના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે માટે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે. દ્વિપ્રદેશાવગાટ દ્રવ્ય અવકતવ્ય છે. લોકના બે પ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે માટે અવકતવ્ય દ્રવ્ય પણ અસંખ્યાત છે.

● સૂત્ર-૧૧૬/૨ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે યાવત્ સર્વલોકમાં હોય છે. ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં અથવા દેશોન લોકમાં હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં હોય છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના વિષયમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછવા. ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી, સર્વલોકમાં નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ પ્રમાણે જાણવું.

● વિવેચન-૧૧૬/૨ :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો વિચાર એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે.

એક આનુપૂર્વી ત્રિપ્રદેશાવગાટથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ હોય છે. ત્રણ આકાશ પ્રદેશ લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય તેથી એક આનુપૂર્વી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં કહેવાય, કોઈ એક આનુપૂર્વી લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાત ભાગો, સંખ્યાત ભાગોમાં સંભવે છે અને કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોન લોકમાં રહે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીરૂપ આનુપૂર્વીનું જઘન્ય ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન લોક છે.

● સૂત્ર-૧૧૬/૩ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ? ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો અથવા દેશોન લોકને સ્પર્શે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શે છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનનું કથન પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર દ્વારને અનુરૂપ સમજવું વિશેષતા એ છે કે ક્ષેત્રને બદલે અહીં સ્પર્શના કહેવી.

● વિવેચન-૧૧૬/૩ :-

ક્ષેત્ર કરતાં સ્પર્શના કંઈક વધુ હોય છે. અવગાહન ક્ષેત્રની પૂર્વાદિ ચારે દિશા, ઉર્ધ્વ, અધો દિશાને, આધેય દ્રવ્ય સ્પર્શે, તે સ્પર્શના કહેવાય છે માટે ક્ષેત્રથી કંઈક અધિક સ્પર્શના જાણવી.

● સૂત્ર-૧૧૬/૪ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહે છે ? ઉત્તર :- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે. વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીઓ નિયમા સર્વકાલિક છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્થિતિ જાણવી.

● વિવેચન-૧૧૬/૪ :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં કેટલો કાળ રહે છે તેની વિચારણા એક દ્રવ્ય આશ્રી અને અનેક દ્રવ્ય આશ્રી, તેમ બે રીતે કરવામાં આવી છે. એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલની છે. ત્રિપ્રદેશાવગાટ સ્કંધ એક સમય પર્યંત ત્રિપ્રદેશાવગાટ રહીને તુરંત જ પરિણામની વિચિત્રતાથી અન્યથા પરિણામ પામે, તે એક પ્રદેશાવગાટ કે દ્વિપ્રદેશાવગાટ બની જાય તો તેની જઘન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઘટી શકે છે. જ્યારે

તે ત્રણ પ્રદેશાવગાટ દ્રવ્ય અસંખ્યાતકાળ સુધી ત્રણ પ્રદેશાવગાટ રહી પછી બે કે એક પ્રદેશાવગાટ બને ત્યારે ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલની સ્થિતિ થાય છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યની પણ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની કહી છે.

અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ સર્વકાલની છે. કારણ કે એવો કોઈ પણ સમય નથી કે જ્યારે લોકાકાશના પ્રદેશ પર કોઈ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અવગાહિત ન હોય. તેથી અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યનું અવસ્થાન સર્વકાલિક બતાવ્યું છે.

● સૂત્ર-૧૧૬/૫ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્યનું કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ? ઉત્તર :- ત્રણે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનું અંતર હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

● વિવેચન-૧૧૬/૫ :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીપણાને છોડી અનાનુપૂર્વી વગેરે રૂપ બને અને જેટલા સમયમાં તે પુનઃ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત કરે તે વચ્ચે જેટલો સમય પસાર થાય તે અંતરકાળ કે વિરહકાળ કહેવાય છે. તે વિરહકાળનું વર્ણન આ સૂત્રમાં છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત કોઈ એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ત્રણાદિ આકાશપ્રદેશ પર અવગાટ હોય તે અન્ય આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી, એક કે બીજા દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ એક સમયમાં પુનઃ તે ત્રણાદિ વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાટ થાય તો એક સમયનું જઘન્ય અંતર કહેવાય. તે જ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી અવગાટ રહી પછી તે જ દ્રવ્ય અથવા અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ પુનઃત્રણાદિ વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાહિત થાય તો અસંખ્યાત કાળનું અંતર કહેવાય.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અનંતકાળનો છે. વિવક્ષિત દ્રવ્ય કરતાં અન્ય દ્રવ્ય અનંત છે તેથી વિવક્ષિત દ્રવ્ય અને દ્રવ્યો સાથે ક્રમથી સંયોગ પામી પુનઃ પોતાનું પ્રથમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તેમાં અનંતકાળ પસાર થઈ જાય છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં વિવક્ષિત અવગાહન ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે પ્રાપ્તિસ્થાનમાં અવગાહન કરી પ્રથમના અવગાહન ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ જ પસાર થાય છે. તેથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યો હંમેશાં વિદ્યમાન જ હોય છે તેથી અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ જ રીતે અંતર સમજવું.

● સૂત્ર-૧૧૬/૬ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ? ઉત્તર :- ત્રણે દ્રવ્યોનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું.

● વિવેચન-૧૧૬/૬ :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જાણવાનું વિધાન છે. આશય એ છે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોના અસંખ્યાત ભાગોરૂપ છે અર્થાત્ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગો અધિક છે અને શેષ બંને દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ (ન્યૂન) છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં વધુ છે. તેવા શાસ્ત્રના વચનમાં શંકા કરતા જિજ્ઞાસુના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક પ્રદેશ પર સ્થિત છે. અવક્તવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશ પર સ્થિત અને આનુપૂર્વીદ્રવ્યો તો ત્રણ વગેરે પ્રદેશ પર સ્થિત છે અને ત્રણ ત્રણ, ચાર-ચાર પ્રદેશોના ઝુમખા આખા લોકમાં છે. તેથી સૌથી થોડા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય થવા જોઈએ.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે જે આકાશપ્રદેશ પર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અવગાટ હોય તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહી ન શકે-અવગાટ ન થઈ શકે તો ઉપર્યુક્ત કથન ચુક્તિ સંગત માની શકાય પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. જે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહે તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ અવગાહિત થઈ શકે છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે જ પ્રમાણે અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ અનાનુપૂર્વી અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે છે.

● સૂત્ર-૧૧૬/૭, ૧૧૬/૮ :-

[૧૧૬/૭] પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કયા ભાવમાં વર્તે છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય આ ત્રણે નિયમા સાદિ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે. [પુદ્ગલ દ્રવ્યનું પરિણમન સાદિ પારિણામિક છે.]

[૧૧૬/૮] પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્ય દ્રવ્ય (દ્વિપ્રદેશાવગાટ) સૌથી અલ્પ છે. તેથી અનાનુપૂર્વી [એક પ્રદેશાવગાટ] દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે, અપ્રદેશી હોવાથી, અવક્તવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ અપેક્ષાએ (નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત) દ્રવ્યાર્થથી સૌથી અલ્પ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્યાર્થ અપ્રદેશાર્થથી અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી અવક્તવ્યદ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી દ્રવ્યાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

● વિવેચન-૧૧૬/૭, ૧૧૬/૮ :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં અલ્પબહુત્વનો, દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભયરૂપે, એમ ત્રણ પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

દ્રવ્યોની ગણનાને દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશોની ગણનાને પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની ગણનાને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થ કહેવામાં આવે છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ત્રણ પ્રદેશાવગાટ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશનો સમુદાય-એક દ્રવ્ય કહેવાય, ચાર પ્રદેશાવગાટ સ્કંધથી ઉપલક્ષિત ચાર આકાશ પ્રદેશનો સમુદાય અન્ય દ્રવ્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યથી અવગાટ આકાશપ્રદેશોના સમુદાય એક-એક દ્રવ્ય કહેવાય છે. ત્રણ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ આકાશ પ્રદેશ એક દ્રવ્ય છે, તો તેના પ્રદેશ ત્રણ કહેવાય.

અનાનુપૂર્વીમાં એક-એક પ્રદેશાવગાટ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત પૃથક્-પૃથક્ પ્રત્યેક પ્રદેશ પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય છે. તેમાં અન્યપ્રદેશનો સંભવ નથી તેથી તે અપ્રદેશાર્થ કહેવાય. અવક્તવ્ય દ્રવ્યોના બે-બે આકાશ પ્રદેશોનો જે યોગ છે, તે તેટલા દ્રવ્ય કહેવાય છે. એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય અને બે પ્રદેશ છે, બે અવક્તવ્યના બે દ્રવ્ય અને ચાર પ્રદેશ કહેવાય. આ રીતે દ્રવ્ય-પ્રદેશ અને ઉભયરૂપતાથી અલ્પબહુત્વ દર્શાવ્યો છે. જે સૂત્રપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

● સૂત્ર-૧૧૭ થી ૧૧૯ :-

પ્રશ્ન :- સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પૂર્વકથિત સંગ્રહનય સંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વી જેવું જ સંગ્રહનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૧૧૭ થી ૧૧૯ :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનય સંમત અનોપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના અતિદેશ દ્વારા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સંકેત કર્યો છે.

● સૂત્ર-૧૨૦/૧ :-

પ્રશ્ન :- ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) અધોલોક, (૨) તિર્યગ્ લોક, (૩) ઉર્ધ્વલોક. આ ક્રમથી ક્ષેત્ર-લોકનો નિર્દેશ કરવો તેને પૂર્વાનુપૂર્વી ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કહે છે.

(૧) ઉર્ધ્વલોક, (૨) તિર્યગ્ લોક, (૩) અધોલોક, આવા વિપરીત ક્રમથી ક્ષેત્રનું કથન કરવું તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે. એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં ત્રણ પર્યંતની રાશિને પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્તરાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ આવે તેટલા અનાનુપૂર્વીના ભંગ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૨૦/૧ :-

આ સૂત્રોમાં ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ જતાવવામાં આવ્યું છે. અનોપનિધિકીમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય એમ ત્રણ ભેદ છે. જ્યારે અહીં ઔપનિધિકીમાં-પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. અહીં ત્રણ લોકના આધારે ત્રણે આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ચૌદરાજુ લાંબા આ લોકના રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમભૂમિ ભાગવાળા ક્ષેત્ર અને મેરુપર્વતની મધ્યના ક્ષેત્રમાં આકાશ દ્રવ્યના આઠ રુચકપ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશથી નીચે-અધોદિશામાં નવસો યોજન પછીના ક્ષેત્રને અધોલોક, ઉર્ધ્વદિશામાં નવસો યોજનથી ઉપરના ક્ષેત્રને ઉર્ધ્વલોક અને વચ્ચેના ૧૮૦૦ યોજનવાળા ક્ષેત્રને મધ્યલોક કહે છે. તેનો તિરછો વિસ્તાર વધુ હોવાથી તેને તિર્યક્ લોક પણ કહે છે.

‘અઘઃ’ શબ્દનો અર્થ છે અશુભ. ક્ષેત્ર પ્રભાવથી જ જે ક્ષેત્રમાં અશુભ પરિણમનવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્ય વધુ છે, તે અધોલોક. જે ક્ષેત્રમાં શુભ પરિણમનવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યો વધુ છે, તે ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વલોક. અને જે ક્ષેત્રમાં પ્રાયઃ મધ્યમ પરિણમનવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યો વિશેષ છે, તે ક્ષેત્ર મધ્યલોક.

ક્રમવિન્યાસ :- શારતકારે (૧) અધોલોક, (૨) મધ્યલોક અને (૩) ઉર્ધ્વલોક, આ પ્રમાણે ક્રમ જતાવ્યો છે. તે ક્રમ વિન્યાસનું કારણ જણાવતા વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે ચૌદ ગુણસ્થાનકમાં જેમ જઘન્ય પરિણામવાળા મિથ્યાત્વનું પ્રથમ કથન કરાય છે તેમ અહીં અધોલોકમાં જઘન્ય પરિણામવાળા દ્રવ્યનો સંબંધ વિશેષ હોવાથી ક્રમમાં તેને પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્પશ્ચાત્ મધ્યમ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગથી મધ્યલોકનું અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગના કારણે ઉર્ધ્વલોકને અંતમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

● સૂત્ર-૧૨૦/૨ :-

અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- અધોલોક ક્ષેત્રપૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) તમસ્તમપ્રભા. આ ક્રમથી સાત નરકભૂમિઓના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અધોલોક ક્ષેત્રપશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- તમસ્તમપ્રભા નામની સાતમી નરકથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી પ્રથમ રત્નપ્રભા નરક પર્યતના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

અધોલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આદિમાં એકને સ્થાપિત કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં સાત પર્યતની સંખ્યાને એક શ્રેણીમાં રાખીને તે શ્રેણીના અંકોને પરસ્પર ક્રમશઃ ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૨૦/૨ :-

આ સૂત્રમાં અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન છે. અધોલોકમાં સાત નરક પૃથ્વીઓ આવેલી છે. તેના ક્રમથી સાત નામ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) રત્નપ્રભા :- પ્રથમ નરક પૃથ્વીમાં રત્નો જેવી પ્રભા-કાન્તિનો સદ્ભાવ છે.
- (૨) શર્કરાપ્રભા :- બીજી નરક પૃથ્વીમાં શર્કરા-પત્થરખંડ જેવી પ્રભા છે.
- (૩) વાલુકાપ્રભા :- ત્રીજી નરક પૃથ્વીમાં વાલુકા-રેતી જેવી પ્રભા છે.
- (૪) પંકપ્રભા :- ચોથી નરક પૃથ્વીમાં પંક-કાદવ-કીચડ જેવી પ્રભા છે.
- (૫) ધૂમપ્રભા :- પાંચમી નરક પૃથ્વીમાં ધૂમ-ધૂમાડા જેવી પ્રભા છે.
- (૬) તમઃપ્રભા :- છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં તમઃઅંધકાર જેવી પ્રભા છે.
- (૭) તમસ્તમપ્રભા :- સાતમી નરક પૃથ્વીમાં ગાટ અંધકાર જેવી પ્રભા છે.

● સૂત્ર-૧૨૦/૩ થી ૧૨૫/૧ :-

[૧૨૦/૩] તિર્યક્લોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

[૧૨૧ થી ૧૨૪] પ્રશ્ન :- મધ્યલોકક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- જંબૂદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ઘાતકીખંડ દ્વીપ, કાલોદધિસમુદ્ર, પુષ્કરદ્વીપ, પુષ્કરોદ સમુદ્ર, વરુણદ્વીપ, વરુણોદસમુદ્ર, ક્ષીરદ્વીપ, ક્ષીરોદ સમુદ્ર, ઘૃતદ્વીપ, ઘૃતોદસમુદ્ર, ઈક્ષુવરદ્વીપ, ઈક્ષુવર સમુદ્ર, નન્દીદ્વીપ, નંદીસમુદ્ર, અરુણવરદ્વીપ, અરુણવરસમુદ્ર, કુંડલદ્વીપ, કુંડલસમુદ્ર, રુચકદ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર.

જંબૂદ્વીપથી લઈને આ રુચક સમુદ્ર પર્યતના દ્વીપ સમુદ્ર નિરંતર છે. તે પછી શેષ અસંખ્યદ્વીપ સમુદ્રોનું અક્રમિક કથન છે અર્થાત્ ત્યાંથી આગળ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર, પછી ભુજગવર દ્વીપ સમુદ્ર, પશ્ચાત્ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર પછી કુશવર, કૌંચવર વગેરે દ્વીપ સમુદ્રો છે. તે પછી આભરણ આદિ દ્વીપસમુદ્રો છે અર્થાત્ લોકમાં જેટલા શુભ નામના આભરણ, વસ્ત્ર, ગંધ, ઉત્પલ, તિલક, પદ્મ, નિધિ, રત્ન, વર્ષધર, હદ, નદી, વિજય, વક્ષસ્કાર, કલ્પેન્દ્ર, કુરુ, મંદર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ છે તે નામના દ્વીપસમુદ્રો છે. અંતે દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત અને સ્વયંભૂરમણ આ પાંચ નામના દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. જંબૂદ્વીપથી લઈ સ્વયંભૂરમણ પર્યતના બધા દ્વીપસમુદ્ર એક-બીજાથી વેદિત છે, વીટળાવેલા છે.

● સૂત્ર-૧૨૫/૧ :-

[૧૨૫/૧] મધ્યલોકક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ, ભૂત સમુદ્ર, ભૂતદ્વીપથી લઈ જંબૂદ્વીપ સુધી વિપરીત ક્રમથી દ્વીપ-સમુદ્રના સ્થાપનને મધ્યલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

મધ્યલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યતની રાશિને એક શ્રેણીમાં સ્થાપી, તેને

પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્ત રાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ રહે તે પ્રમાણ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહે છે.

● વિવેચન-૧૨૫/૧ :-

આ સૂત્રોમાં મધ્યલોકનું વર્ણન છે. મધ્યલોકવર્તી અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રની બરોબર મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તે જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે અને થાળી આકારે સ્થિત છે. તેના ફરતો લવણ સમુદ્ર છે. તેને ફરતો ઘાતકી ખંડ છે. તત્પશ્ચાત્ કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને ફરતો પુષ્કર દ્વીપ છે. આમ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર એકબીજાને વીટળાઈને રહેલ છે. તે બધા પૂર્વ-પૂર્વના દ્વીપસમુદ્ર કરતાં બમણા વિસ્તારવાળા ચૂડીના આકારે સ્થિત છે. અંતિમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. મધ્યલોકમાં અટ્ટી ઉદ્ધાર સાગરોપમના સમય પ્રમાણ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો છે.

સમુદ્રોમાં પાણીનો સ્વાદ :- (૧) લવણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખારો-લવણ જેવો છે. (૨) કાલોદધિ સમુદ્ર, પુષ્કરોદ સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શુદ્ધ પાણી જેવો છે. (૩) વારુણોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ વારુણી (દારૂ) જેવો છે. (૪) ક્ષીરોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખીર જેવો છે. (૫) ધૃતોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ઘી જેવો છે. (૬) ઈશ્વરસોદ અને શેષ સર્વ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શેરડીના રસ જેવો છે.

અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રમાંથી કેટલાક દ્વીપ-સમુદ્રના નામ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. શેષ નામોનો શાસ્ત્રમાં નામોલ્લેખ નથી પરંતુ સ્વસ્તિક, કળશ, શુભવર્ણ, ગંધ વગેરે શુભનામોવાળી લોકમાં જેટલી વસ્તુઓ છે, તે નામાવાળા દ્વીપ-સમુદ્ર જાણવા.

જંબૂદ્વીપ, લવણ સમુદ્રથી શરૂ કરી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત ક્રમથી કથન કરે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી જંબૂદ્વીપ સુધી સમુદ્ર-દ્વીપોને સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય અને એકથી પ્રારંભ કરી અસંખ્યાત રાશિ સુધી સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણા કરી જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ છોડીને શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૨૫/૨ :-

ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત, (૧૩) ઐવેયક, વિમાન, (૧૪) અનુત્તર વિમાન (૧૫) ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વી. આ ક્રમથી ઉર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રોને સ્થાપિત કરવા તેને પૂર્વાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વીથી શરૂ કરી સૌધર્મ કલ્પ સુધી વિપરીત ક્રમથી ઉર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રોને સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકને આદિમાં સ્થાપિત કરી એકોત્તર વૃદ્ધિ કરતા પંદર પર્યંતની સંખ્યાની શ્રેણી-પંક્તિમાં સ્થાપિત કરી, તે સંખ્યાને ક્રમશઃ પરસ્પર ગુણા કરવાથી જે ભંગ રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેના આદિ અને અંતના બે ભંગને છોડી શેષ ભંગોને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૧૨૫/૨ :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર સંબંધી વક્તવ્યતા છે. ઉર્ધ્વલોકમાં બાર દેવલોક, નવઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. સર્વથી ઉપર સિદ્ધશિલા-ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વી છે.

સૌધર્માવતંસક વગેરે મુખ્ય વિમાનના આધારે બાર દેવલોકના બારનામ પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે. લોકરૂપ પુરુષની ગ્રીવાને સ્થાને આવેલ નવ વિમાન ઐવેયક રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે અને અનુત્તર એટલે શ્રેષ્ઠ. દેવ વિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પાંચ વિમાન ‘અનુત્તરવિમાન’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પાંચે વિમાનમાં સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચાર વિમાન ચાર દિશામાં છે અને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન તે ચાર વિમાનની વચ્ચે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં એકાવતારી જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દેવ ભવ પછી મનુષ્યનો ભવ પામી મોક્ષે જાય છે. સિદ્ધશિલાથી ઉપરના ક્ષેત્રમાં સિદ્ધભગવંતો સ્થિત છે. તે પૃથ્વી થોડી નમેલી હોવાથી તેને ઈષત્પ્રાગભારા સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે.

● સૂત્ર-૧૨૫/૩ :-

અન્ય અપેક્ષાર્થે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એક પ્રદેશાવગાટ, દ્વિપ્રદેશાવગાટ યાવત્ દશપ્રદેશાવગાટ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલોને ક્રમથી સ્થાપવામાં આવે, તે ક્ષેત્ર સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી.

પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટથી શરૂ કરી વિપરીત ક્રમથી એક પ્રદેશાવગાટ પર્યંતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી.

એક પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલની એક સંખ્યાથી પ્રારંભ કરી, એક એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યંતની શ્રેણી સ્થાપિત કરી તે સંખ્યાનો ક્રમશઃ પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૨૫/૩ :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું બીજી રીતે પ્રરૂપણ કર્યું છે. આકાશ દ્રવ્ય સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના-સ્થાન આપે છે. તેથી આકાશ પ્રદેશની ગણના ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે. છ દ્રવ્યમાંથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આ બંને અખંડ દ્રવ્ય છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ છે તેથી તેમાં આનુપૂર્વી ઘટી શકે નહીં. પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર જ સ્થિત થાય છે, તેથી તેમાં પણ આનુપૂર્વી ઘટી ન શકે. એક

પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક, બે, ત્રણ, ચાર આદિ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય છે માટે તેમાં આનુપૂર્વી ઘટિત થાય છે.

આકાશ દ્રવ્યના એક પ્રદેશ ઉપર જેટલા પુદ્ગલ રહે તે એક પ્રદેશાવગાઠ કહેવાય. જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય આકાશના બે પ્રદેશ ઉપર વ્યાપીને રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ કહેવાય. તે જે રીતે જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય આકાશના સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશ પર વ્યાપીને રહે તે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ કહેવાય છે.

એક પ્રદેશાવગાઠ, દ્વિપ્રદેશાવગાઠ તેમ ક્રમથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સુધી સ્થાપના કરવામાં કે કથન કરવામાં આવે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

વિપરીત સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય. પૂર્વાનુપૂર્વી-પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમને છોડીને અન્ય કોઈપણ ક્રમથી સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહેવાય.

● સૂત્ર-૧૨૬,૧૨૭ :-

[૧૨૬] પ્રશ્ન :- કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાલાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણએ છે, (૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનોપનિધિકી. ઔપનિધિકી અને અનોપનિધિકીમાંથી ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે અર્થાત્ અલ્પવક્તવ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પછી કરવામાં આવશે.

[૧૨૭] તેમાં જે અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર છે - (૧) નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત (૨) સંગ્રહનય સંમત.

● વિવેચન-૧૨૬,૧૨૭ :-

ઉપક્રમ નામના પ્રથમ અનુયોગ દ્વારના, આનુપૂર્વી નામના પ્રથમ ભેદના પાંચમા પ્રભેદ કાલાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સૂત્રકાર પ્રારંભ કરે છે. કાલ સંબંધી અનુક્રમથી કથન કરવામાં આવે તે કાલાનુપૂર્વી કહેવાય છે. કાલ એટલે સમયરૂપ નિશ્ચયકાળ અને આવલિકા, સ્તોક વગેરે રૂપ વ્યવહારકાળ. કાળ અરૂપી છે તેમાં આનુપૂર્વી, સત્વદ પ્રરૂપણા વગેરે સુગમ નથી. તેથી કાળમાં દ્રવ્યોનો ઉપચાર કરી એક સમયની સ્થિતિ, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યાદિનો વિચાર કાળાનુપૂર્વીમાં કરવામાં આવે છે. કોઈક સ્થાને દ્રવ્ય સાથે ક્ષેત્રના ઉપચારથી પણ કથન કરવામાં આવેલ છે.

● સૂત્ર-૧૨૮,૧૨૯ :-

[૧૨૮] પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર, (૫) અનુગમ.

[૧૨૯] પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ત્રણ સમય, ચાર સમય યાવત્ દસ સમય, સંખ્યાત સમય, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અલ્પવક્તવ્ય કહેવાય છે.

ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા, ચાર સમય યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અલ્પવક્તવ્ય કહેવાય છે. આ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા છે.

આ નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું શું પ્રયોજન છે ? યાવત્ તેના દ્વારા ભંગસમુત્કીર્તનતા કરાય છે. તે તેનું પ્રયોજન છે.

● વિવેચન-૧૨૮,૧૨૯ :-

આ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે કાળદ્રવ્યને પ્રધાન કરી, કાળપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય દ્વારા કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ જે એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોમાં એક અને બીજા સમય વચ્ચે પૂર્વપશ્ચાત્ ભાવ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને અનાનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેમજ મધ્યનો અભાવ હોવાથી સંપૂર્ણ ગણનાનુક્રમ સંભવિત નથી, તેથી આનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેથી તેને અલ્પવક્તવ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યમાં ગણના ક્રમ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી જ કોઈપણ દ્રવ્ય અનંત સમયની સ્થિતિવાળા ન હોવાથી આનુપૂર્વીમાં ત્રણ સમયથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા જ પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેલ છે.

એક, બે, ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય એક પણ હોઈ શકે અને અનેક પણ હોઈ શકે માટે આનુપૂર્વી, અલ્પવક્તવ્ય અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણેનું એકવચન અને બહુવચનથી કથન કર્યું છે.

● સૂત્ર-૧૩૦ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ કાલાનુપૂર્વીની ભંગસમુત્કીર્તનતામાં (૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અલ્પવક્તવ્ય છે વગેરે છલ્વીસભંગ જાણવા. યાવત્ આ રીતે નૈગમવ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ? આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન કરાય છે.

● વિવેચન-૧૩૦ :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અલ્પવક્તવ્ય આ ત્રણ એકવચનાન્ત, ત્રણ બહુવચનાન્ત, તે રીતે અસંયોગી છ ભંગ, દ્વિકસંયોગી બાર અને ત્રિસંયોગી આઠ ભંગ થાય. આ રીતે કાલાનુપૂર્વીના ભંગસમુત્કીર્તનતાના છલ્વીસ ભંગ દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જાણવા.

● સૂત્ર-૧૩૧ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ત્રણ, ચાર આદિ સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક દ્રવ્ય આનુપૂર્વી, એક

સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક દ્રવ્ય અવકતવ્ય કહેવાય છે. ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી, એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી તથા બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અવકતવ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ અહીં પણ છઠ્ઠીસ ભંગોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું, એક-એક ભંગનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવે તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૩૧ :-

અજોપનિઠિકી કાલાનુપૂર્વીના બીજા ભેદ ભંગસમુત્કીર્તનતામાં સંભવિત ભંગોનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ત્રીજા ભેદ ભંગોપદર્શનતામાં તે જ ભંગોના સ્વરૂપનું દર્શન સૂત્રકાર કરાવે છે. કાલાનુપૂર્વીમાં કાલની પ્રધાનતા છે. કાળથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિચાર કરતા, પુદ્ગલ દ્રવ્યની તે જ સ્વરૂપે રહેવાની કાલમયાદાના આધારે અનુપૂર્વી આદિ સંભવે છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા એક-એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ વગેરે દ્રવ્ય એક અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે શેષ ભંગોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

● સૂત્ર-૧૩૨ :-

પ્રશ્ન :- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારસંમત અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ક્યાં સમવતાર પામે છે ? અર્થાત્ ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? યાવત્ ત્રણે સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમવતરિત થાય છે. આ સમવતારનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૧૩૨ :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું. તે તે દ્રવ્યમાં અંતર્ભૂત થવું. નૈગમવ્યવહારનય-સંમત કાલાનુપૂર્વીના આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય, આ ત્રણની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

પ્રશ્ન :- આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે ? ઉત્તર :- આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમવતરિત (સમાવિષ્ટ) થાય છે. અનાનુપૂર્વી કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં નહીં.

તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૩૩,૧૩૪ :-

પ્રશ્ન :- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે - (૧) સત્પદ્મરૂપણા યાવત્ (૯) અલ્પબહુત્વ.

● વિવેચન-૧૩૩,૧૩૪ :-

તે નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે - (૧) સત્પદ્મરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ અને (૯) અલ્પબહુત્વ.

● સૂત્ર-૧૩૫/૧ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત [કાલ] આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપે છે કે નાસ્તિરૂપ છે ? ઉત્તર :- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત [કાલ] આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય, આ ત્રણે દ્રવ્ય નિયમા અસ્તિરૂપે છે.

પ્રશ્ન :- આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે.

● વિવેચન-૧૩૫/૧ :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યનું દ્રવ્ય પ્રમાણ બતાવ્યું છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે.

અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે તો કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરેનું દ્રવ્ય પ્રમાણ અનંતના બદલે અસંખ્યાત કેમ કહેવામાં આવે છે ?

તેનું સમાધાન એ છે કે કાલાનુપૂર્વીમાં કાળની પ્રધાનતા હોવાથી ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો, ચારસમયની સ્થિતિવાળા, પાંચ સમયાદિની સ્થિતિવાળા અનંત દ્રવ્યો પણ એક-એક દ્રવ્યરૂપે ગણાય છે. દ્રવ્યના સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત છે માટે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કહ્યા છે.

સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા તો સિદ્ધ થઈ જાય છે પરંતુ એકસમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેનું ‘એક સમય’નું એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને અને બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અવકતવ્ય કહેવાય છે. તેનું ‘બે સમયનું’ એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને તેથી તેમાં કાળ વિવક્ષાથી એક જ દ્રવ્યપ્રમાણતા અને દ્રવ્યવિવક્ષાથી અનંત દ્રવ્ય પ્રમાણતા પ્રાપ્ત થાય પરંતુ આ સૂત્રમાં અનાનુપૂર્વી-અવકતવ્ય કાલાનુપૂર્વીને અસંખ્યાત કહ્યા છે તે કેવી રીતે ઘટિત થાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કાલાનુપૂર્વીગત અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કહેવામાં આળે છે. એક-એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને બે-બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકતવ્ય દ્રવ્યો લોકના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહન કરે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશાવગાટથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ જ હોય છે. આ રીતે આધારભૂત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યની દ્રવ્ય પ્રમાણતા અસંખ્યાત બતાવી છે.

● સૂત્ર-૧૩૫/૨ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં રહે છે ? ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય - (૧) લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, (૨) અસંખ્યાતમા ભાગમાં, (૩) સંખ્યાત ભાગોમાં, (૪) અસંખ્યાત ભાગોમાં (૫) દેશોન લોકમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિયમથી સર્વલોકમાં રહે છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યોની વકતવ્યતા નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત દોષાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે બંને દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં અવગાઠ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે બંને અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે.

કાલાનુપૂર્વીના સ્પર્શના દ્વારનું કથન દોષાનુપૂર્વીની જેમજ જાણવું.

● વિવેચન-૧૩૫/૨ :-

આ બે સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાલાનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ ત્રણથી વધુ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો આનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ ત્રણ, ચાર, સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા આનુપૂર્વી દ્રવ્યાકાશના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. આ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય જે એક-બે-ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે તો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય. તે જ રીતે કેટલાક લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, કેટલાક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય સંખ્યાત ભાગોને, કેટલાક અસંખ્યાત ભાગોને અને કેટલાક દેશોને લોકને અવગાહે છે. પરંતુ કોઈ એક પુદ્ગલ સ્કંધની અપેક્ષાએ કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વલોક વ્યાપી નથી. અચિત મહાસ્કંધ દ્રવ્ય સર્વલોકવ્યાપી બની શકે છે પરંતુ કાલની વિવક્ષામાં તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નથી. તે એક સમય માટે લોકવ્યાપી બને છે. સર્વલોક વ્યાપી સ્કંધરૂપે તેની સ્થિતિ એક સમયની જ છે અને એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેથી અચિત મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વલોકવ્યાપી ન કહી શકાય.

કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ક્ષેત્ર દેશોને લોક છે. કાળમાં માત્ર ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી ત્રણ પ્રદેશ ન્યૂન અર્થાત્ દેશોને ન્યૂન આનુપૂર્વી દ્રવ્ય માનવા જોઈએ. તેથી તે ત્રણ પ્રદેશમાંથી એક પ્રદેશ પર અનાનુપૂર્વી અને બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર અવકતવ્ય દ્રવ્ય રહી શકે. આ વિધાન ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કાલાનુપૂર્વીમાં સમજવું.

● સૂત્ર-૧૩૫/૩ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે કેટલા કાળ રહે છે ? અર્થાત્ તેની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જઘન્ય ત્રણ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સમયની અને અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અવકતવ્ય દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- એક અવકતવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે

સમયની છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

● વિવેચન-૧૩૫/૩ :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિનું વર્ણન છે. આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે જેટલો સમય રહે તે કાલમર્યાદાને સ્થિતિ કહે છે.

કાલની અપેક્ષાએ જઘન્ય ત્રણ સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ કાલાનુપૂર્વી કહે છે. તેથી તેની સ્થિતિ તે પ્રમાણે જ સંભવિત છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અવકતવ્ય કહ્યા છે. તે બંનેમાં એક જ સ્થિતિ સ્થાન છે. તેથી તેની અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ક્રમશઃ એક અને બે સમયની છે. તેમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એવી બે પ્રકારની સ્થિતિ સંભવિત નથી.

અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય છે. એક પણ સમય એવો ન હોય કે જ્યારે આ ત્રણે દ્રવ્ય ન હોય. તેથી તેની સ્થિતિ સર્વદ્વા-સર્વકાલની કહી છે.

● સૂત્ર-૧૩૫/૪ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્યનું કાળાપેક્ષાએ અંતર કેટલા સમયનું હોય છે ? ઉત્તર :- એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનું અંતર છે અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કેટલા સમયનું છે ? ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે અને અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન :- નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અવકતવ્ય દ્રવ્યનું અંતર કેટલા સમયનું છે ? ઉત્તર :- એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય દ્રવ્યનું જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે. અનેક અવકતવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

● વિવેચન-૧૩૫/૪ :-

આ સૂત્રોમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનું અંતર-વિરહકાળને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે પરિણામને ત્યાગી અન્ય પરિણામને પામી પુનઃ જેટલા સમય પછી આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત થાય તેટલા સમયને અંતરકાળ કે વિરહકાળ કહેવાય છે. (૧) આનુપૂર્વીદ્રવ્યનો વિરહકાળ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનો છે. (૨) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યનો વિરહકાળ જઘન્ય બે સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો છે. (૩) અવકતવ્યદ્રવ્યનો વિરહકાળ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ છે.

આનુપૂર્વીદ્રવ્યના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ એક-બે સમયના વિરહકાળનું કારણ એ છે કે ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. તે આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપે પરિણત

થઈ પુનઃ ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી તે ત્યારે જઘન્ય વિરહકાળ થાય અને આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકતવ્ય દ્રવ્યરૂપે પરિણત થઈ પુનઃ આનુપૂર્વીને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનો વિરહકાળ થાય. તે પુદ્ગલ ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યરૂપે પરિણત થાય તો તે આનુપૂર્વીરૂપ જ ગણાય માટે એક અને બે સમયનો જ વિરહકાળ કહ્યો છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વીત્વને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે જઘન્ય બે સમયનો વિરહકાળ થાય અને ત્રણ, ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિ પામી, અસંખ્યાતકાળ પછી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સ્વયં એક સમયની સ્થિતિવાળા હોવાથી તેનો જઘન્ય વિરહકાળ બે સમયનો સમજવો.

અવકતવ્ય દ્રવ્ય બે સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે, તે બે સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વીપણાને પામી પુનઃ બે સમયની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિરહકાળ એક સમયનો થાય છે અને ત્રણ-ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિએ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત થઈ પુનઃ બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકતવ્યપણાને પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૩૫/૫ :-

પ્રશ્ન :- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વાર પ્રમાણે ત્રણેનું વકતવ્ય જાણવું. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગ અધિક છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અવકતવ્ય દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસંખ્યાતભાગ ન્યૂન છે.

● વિવેચન-૧૩૫/૫ :-

કાલાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારને વર્ણવતા આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો અતિદેશ કરેલ છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો અતિદેશ કરેલ છે અર્થાત્ દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો જેમ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અને કાલાનુપૂર્વીનો ભાગદ્વાર જાણવો.

અનાનુપૂર્વીમાં એક સમયની સ્થિતિનું એક જ સ્થિતિસ્થાન છે, અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં પણ બે સમયની સ્થિતિરૂપ એક જ સ્થિતિસ્થાન છે જ્યારે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન છે. આ રીતે આનુપૂર્વી શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગોથી અધિક છે અને આનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ શેષ બંને દ્રવ્ય અસંખ્યાત ભાગન્યૂન છે.

● સૂત્ર-૧૩૫/૬ :-

ભાવદ્વાર અને અલ્પબહુત્વ દ્વારનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે સમજવું

યાવત્ અનુગમનું આ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૧૩૫/૬ :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્ય સાદિ પારિણામિક ભાવવાળા છે. અવકતવ્ય દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સર્વથી થોડા છે. તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે. આ અસંખ્યાતગણી અધિકતા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગ દ્વાર પ્રમાણે જાણવી.

● સૂત્ર-૧૩૬,૧૩૭ :-

[૧૩૬] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે - (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા (૩) ભંગોપદર્શનતા (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

[૧૩૭] પ્રશ્ન :- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરે પાંચ દ્વારોનું કથન સંગ્રહનયસંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું. ત્યાં પ્રદેશાવગાદ શબ્દપ્રયોગ છે. તેની જગ્યાએ અહીં સ્થિતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો યાવત્ આ રીતે સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૧૩૬,૧૩૭ :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના અતિદેશદ્વારા કાલાનુપૂર્વીના પાંચ દ્વારોનું વર્ણન કર્યું છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અતિદેશ કર્યો છે. તે પ્રમાણે પાંચે પદોનું વર્ણન સમજવું. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં પ્રદેશાવગાદના પ્રયોગની જગ્યાએ અહીં ‘સમયસ્થિતિક’ શબ્દનો પ્રયોગ જે રીતે નૈગમ વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીમાં કર્યો છે તે રીતે અહીં સંગ્રહ નયમાં પણ કરવો.

● સૂત્ર-૧૩૮/૧ :-

પ્રશ્ન :- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિવાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું કમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું, તેને ઔપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું વિપરીત કમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું તેને ઔપનિધિકી પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકને સ્થાપન કરી એક-એકની વૃદ્ધિ દ્વારા અસંખ્યાત પર્યતની સંખ્યાનું સ્થાપન કરી, તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં, પ્રાપ્ત રાશિમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ ન્યૂન કરી, જે ભંગ રહે, તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

● વિવેચન-૧૩૮/૧ :-

આ સૂત્રોમાં ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. એક સમયથી શરૂ કરી ક્રમથી અસંખ્યાત સમય સુધીના સ્થાપનને પૂર્વાનુપૂર્વી ઇત્યાદિ જાણ છું.

● સૂત્ર-૧૩૮/૨ :-

અથવા સંગ્રહનયસંમત ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના (બીજી રીતે) ત્રણ પ્રકાર છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે. ઉત્તર :- સમય, આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, સો વર્ષ, હજાર વર્ષ, લાખવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અડ્ડાંગ, અડ્ડ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અચુતાંગ, અચુત, નચુતાંગ, નચુત, પ્રચુતાંગ, પ્રચુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્ચોપમ, સાગરોપમ, અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી, પુદ્ગલ પરાવર્ત, અતીતાહ્લા, અનાગતાહ્લા, સર્વાહ્લા, આ ક્રમથી સ્થાપન કરવાને કાળસંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સર્વાહ્લા, અનાગતાહ્લાથી સમય સુધીના પદોની વિપરીત ક્રમથી સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમયાદિને એક સંખ્યા આપી ત્યાંથી પ્રારંભ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ દ્વારા સર્વાહ્લા પર્યતની અનંતશ્રેણી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૩૮/૨ :-

આ સૂત્રોમાં પ્રકારાન્તરથી ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ પ્રકારમાં કાલ અને કાલદ્રવ્યમાં અભેદ કરી કાલ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય દ્વારા અર્થાત્ એક સમયની, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય દ્વારા કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે.

પ્રકારાન્તરમાં ગણનાકાળના એકમો દ્વારા કાલાનુપૂર્વી વર્ણવી છે. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મઅંશ છે અને તે કાળગણનાનું પ્રથમ એકમ છે. તેના દ્વારા જ આવલિકા વગેરે કાળગણનાના એકમોની સંજ્ઞાઓ નિષ્પન્ન થાય છે.

● સૂત્ર-૧૩૯ :-

ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્કીર્તનાપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) ઋષભ (૨) અર્જિત

(૩) સંભવ (૪) અભિનંદન (૫) સુમતિ (૬) પ્રદ્યુમ્ન (૭) સુપાર્થ (૮) ચંદ્રપ્રભ (૯) સુવિધિ (૧૦) શીતલ (૧૧) શ્રેયાંસ (૧૨) વાસુપૂજ્ય (૧૩) વિમલ (૧૪) અનંત (૧૫) ધર્મ (૧૬) શાંતિ (૧૭) કુંથુ (૧૮) અર (૧૯) મલ્લિ (૨૦) મુનિસુવ્રત (૨૧) નમિ (૨૨) અરિષ્ટનેમિ (૨૩) પાર્થ (૨૪) વર્ધમાન. પ્રથમ ઋષભથી લઈ ૨૪માં વર્ધમાન પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામના ક્રમથી ઉચ્ચારણને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વર્ધમાનથી પ્રારંભ કરી ઋષભ પર્યત વિપરીત ક્રમથી નામોચ્ચાર કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

એક (પ્રથમ) ઋષભ દેવને સ્થાપન કરી, એક-એક આંકની વૃદ્ધિ કરતાં ચોવીસ આંક સુધી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ બાદ કરતાં, શેષ જે રાશિ વધે તે અનાનુપૂર્વીના ભંગ જાણવા.

● વિવેચન-૧૩૯ :-

નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહે છે. કોઈપણ વ્યક્તિ વસ્તુ, દ્રવ્યાદિના નામોના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે. આ નામનું ઉચ્ચારણ ક્રમથી કરાય તો તેને ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ સૂત્રમાં ઉદાહરણરૂપે ઋષભદેવ સ્વામીથી શરૂ કરી વર્ધમાન સ્વામી પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામોચ્ચારને ગ્રહણ કરેલ છે.

● સૂત્ર-૧૪૦ :-

પ્રશ્ન :- ગણનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગણનાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એક, દશ, સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, કરોડ, દશ કરોડ, અરબ, દશ અરબ. આ પ્રમાણે ક્રમથી ગણના કરવામાં આવે તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દશ અરબથી શરૂ કરી એક પર્યત વિપરીતક્રમથી ગણના કરવામાં આવે તો તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકથી શરૂ કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં દશ અરબ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ આવે તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગોદ્વારા ગણના કરાય તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૪૦ :-

ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ, જે આંકડાઓ દ્વારા ગણતરી કરાય છે, તેના અનુક્રમને ગણનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. ગણનાનું પ્રથમ એકમ છે ‘એક’. તેને દશગુણા કરવાથી દશ, તેને દશગુણા કરવાથી સો, આ પ્રમાણે દશ-દશ ગણા કરી સૂત્રોક્ત સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ એકમોને ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો

પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના અન્ય કોઈ ક્રમથી સ્થાપન કરવામાં આળે તો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૪૧ :-

સંસ્થાનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સંસ્થાનાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) સમયતુરસસંસ્થાન, (૨) વ્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન, (૩) સાદિ સંસ્થાન, (૪) કુબ્જ સંસ્થાન, (૫) વામન સંસ્થાન, (૬) હુંડ સંસ્થાન. આ ક્રમથી સંસ્થાનોનું સ્થાપન કરવું તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- હુંડ સંસ્થાનથી શરૂ કરી સમયતુરસ સંસ્થાન પર્યંત વિપરીતક્રમથી સંસ્થાનોના સ્થાપનને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકથી લઈ એક-એક વૃદ્ધિ કરતાં છ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણ કરતાં જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ ભંગ દ્વારા સંસ્થાનોના સ્થાપનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૧૪૧ :-

સંસ્થાન એટલે આકાર. જીવ અને અજીવ સંબંધી સંસ્થાનમાંથી અહીં જીવશરીરના સંસ્થાનને ગ્રહણ કરેલ છે. વિવિધ પ્રકારના સંસ્થાનોનું સ્થાપન તે સંસ્થાન-આનુપૂર્વી કહેવાય છે. સંસ્થાન છ પ્રકારના કહ્યા છે.

(૧) સમયતુરસ સંસ્થાન :- સંપૂર્ણ શરીર, તેના સર્વ અવયવો પ્રમાણોપેત હોય, પલાંઠીવાળીને બેસે તો, એક ઘૂંટણથી બીજા ઘૂંટણ સુધીનું, એક ખભાથી બીજા ખભા સુધીનું, ડાબા ઘૂંટણથી ડાબા ખભા સુધીનું, તેમજ જમણા ઘૂંટણથી જમણા ખભા સુધીનું તથા ચારે બાજુ સમચોરસની જેમ એક સરખું માપ રહે તે સમયતુરસ-સંસ્થાન કહેવાય.

(૨) વ્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન :- વ્યગ્રોધ એટલે વટવૃક્ષ. વડલો ઉપરથી સુંદર, સંપૂર્ણ અવયવવાળો હોય છે અને નીચેના ભાગમાં તેવો હોતો નથી. તે રીતે જેના નાભિથી ઉપરના અવયવો પ્રમાણોપેત હોય પણ નાભિથી નીચેના અવયવો હીન હોય. તેવા આકારવાળા શરીરને વ્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે.

(૩) સાદિ સંસ્થાન :- અહીં સાદિ શબ્દથી નાભિથી નીચેના દેહ ભાગનું ગ્રહણ કરેલ છે. નાભિથી નીચેનો ભાગ વિસ્તારવાળો હોય, પ્રમાણોપેત હોય અને નાભિથી ઉપરના અવયવો હીન હોય, તેવા આકારવાળા શરીરને સાદિ સંસ્થાન કહે છે.

(૪) કુબ્જ સંસ્થાન :- જે સંસ્થાનમાં મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ, પગ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ પીઠ, પેટ વગેરે હીનાધિક હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.

(૫) વામન સંસ્થાન :- જે સંસ્થાનમાં છાતી, પેટ, પીઠ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ શેષ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે વામન સંસ્થાન કહેવાય છે.

(૬) હુંડ સંસ્થાન :- જે સંસ્થાનમાં બધા જ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે.

● સૂત્ર-૧૪૨ થી ૧૪૪ :-

પ્રશ્ન :- સમાચારી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમાચારી આનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) ઈચ્છાકાર, (૨) મિત્યાકાર, (૩) તથાકાર, (૪) આવશ્યકી, (૫) નૈષેધિકી, (૬) આપૃચ્છના, (૭) પ્રતિપૃચ્છના, (૮) છંદના, (૯) નિમંત્રણા, (૧૦) ઉપસંપદા. આ દશ પ્રકારની સમાચારીની ક્રમપૂર્વકની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપસંપદાથી શરૂ કરી ઈચ્છાકાર પર્યંત વિપરીતક્રમથી સમાચારીની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં એકથી દશ સુધી સંખ્યાની સ્થાપના કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરી, જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિ ભંગ બાદ કરી, અન્ય ભંગ દ્વારા સમાચારીની સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

● વિવેચન-૧૪૨ થી ૧૪૪ :-

શિષ્ટ જનોને આચરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનું સમ્યક્ આચરણ તે સમાચારી કહેવાય છે. તેના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઈચ્છાકાર :- કોઈપણ જાતના દબાણ વિના, અંતઃસ્ફુરણથી પ્રતાદિના આચરણની ઈચ્છા થાય તે ઈચ્છાકાર.

(૨) મિથ્યાકાર :- નહીં કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનું આચરણ થઈ ગયા પછી ખ્યાલ આવે કે મેં આ ખોટું કર્યું. તેવા વિચારને મિથ્યાકાર કહે છે.

(૩) તથાકાર :- ગુરુ આજ્ઞાને ‘તહત’ કહી [‘આપ કહો છો તે જ પ્રમાણે છે,’] સ્વીકાર કરવો તે તથાકાર.

(૪) આવશ્યકી :- આવશ્યક કાર્ય માટે બહાર જતાં પૂર્વે ગુરુને નિવેદન કરવું.

(૫) નૈષેધિકી :- કાર્ય કરી પોતાના સ્થાન પર પાછા આવે ત્યારે પ્રવેશની સૂચના આપવી તે નૈષેધિકી.

(૬) આપૃચ્છના :- કોઈપણ કાર્ય કરતાં પૂર્વે ગુરુદેવને પૂછવું તે.

(૭) પ્રતિપૃચ્છના :- કાર્યના પુનઃ પ્રારંભ પૂર્વે ગુરુદેવની આજ્ઞા લેવી અથવા કોઈ કાર્ય માટે ગુરુદેવે ના પાડી હોય તો, થોડીવાર પછી તે કાર્યની અનિવાર્યતા બતાવી પુનઃ પૂછવું તે.

(૮) છંદના :- અન્ય સાંભોગિક સાધુઓને-આહારાદિ સાથે કરતા હોય તેવા સાધુઓને, પોતે લાવેલ આહાર ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરવી તે.

(૯) નિમંત્રણા :- અન્ય સાધુઓને “હું તમને આહારાદિ લાવી આપીશ” આ પ્રમાણે નિમંત્રણ કરવું તે.

(૧૦) ઉપસંપદા :- શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય સાધુઓની નિશ્ચા સ્વીકારવી.

● સૂત્ર-૧૪૫ :-

ભાવાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ભાવાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન :- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઉત્તર :- (૧) ઔદયિકભાવ, (૨) ઔપશમિકભાવ, (૩) ક્ષાયિકભાવ, (૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ, (૫) પારિણમિકભાવ, (૬) સાક્ષિપાતિકભાવ. આ ક્રમથી ભાવોના ઉપન્યાસને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સાક્ષિપાતિકભાવથી શરૂ કરી ઔદયિકભાવ પર્યંત વિપરીત ક્રમથી ભાવોના સ્થાપનને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન :- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકથી શરૂ કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં છ પર્યંતની સંખ્યાને સ્થાપન કરી, પરસ્પર ગુણ કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ રાશિના ભંગથી છ ભાવોના સ્થાપન કે કથનને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ રીતે ભાવાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ ઉપક્રમના પ્રથમ આનુપૂર્વી નામના બેદની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૧૪૫ :-

જીવ અને વસ્તુના પરિણામ, પર્યાયને ભાવ કહેવામાં આવે છે. ભાવ અંતઃકરણની પરિણતિ વિશેષરૂપ છે. ભાવ જીવ અથવા અજીવ બંનેમાં હોય છે. છ ભાવમાંથી એક પારિણમિક ભાવ જીવ, અજીવ બંનેમાં હોય છે. અવશેષ ઔદાયિક આદિ પાંચ ભાવ જીવના પરિણામ વિશેષ છે. તે છ ભાવ આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઔદયિકભાવ :- કર્મના ઉદયથી જીવના જે પરિણામ, પર્યાય વિશેષ.

(૨) ઔપશમિકભાવ :- મોહનીય કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત પર્યાય.

(૩) ક્ષાયિકભાવ :- આઠ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત પર્યાય.

(૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ :- કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવને જે પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય.

(૫) પારિણમિકભાવ :- જીવના કર્મ નિરપેક્ષ સહજ પરિણામ વિશેષ.

(૬) સાક્ષિપાતિકભાવ :- પૂર્વોક્ત પાંચભાવોના બે-ત્રણ વગેરે સંયોગથી સાક્ષિપાતિક (મિશ્ર) ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

છ ભાવોના આ અનુક્રમને પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત ક્રમને પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના ક્રમને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

● સૂત્ર-૧૪૬ :-

નામનું સ્વરૂપ કેવું છે? નામના દશ પ્રકાર છે, તે આ - (૧) એકનામ, (૨) બેનામ, (૩) ત્રણ નામ, (૪) ચાર નામ, (૫) પાંચ નામ, (૬) છ નામ, (૭) સાત નામ, (૮) આઠ નામ, (૯) નવ નામ, (૧૦) દસ નામ.

● વિવેચન-૧૪૬ :-

નામનું લક્ષણ :- જીવ, અજીવ આદિ કોઈપણ વસ્તુના વાયક શબ્દને નામ

કહે છે. જીવ-અજીવ વગેરે કોઈપણ વસ્તુને સૂચવતા શબ્દને નામ કહે છે.

એક નામ, બે નામ વગેરે નામના દશ પ્રકાર છે. જે એક નામથી જગતના સમસ્ત દ્રવ્ય-પદાર્થનું કથન થઈ જાય તે એક નામ કહેવાય છે. જેમકે સત્, સત્ કહેતા જગતનાં બધા પદાર્થ ગ્રહણ થઈ જાય છે. કોઈપણ પદાર્થ સત્તા વિહીન નથી. તે જ રીતે એવા બે નામ હોય કે જેમાં જગતના બધા દ્રવ્યોનું કથન થઈ જાય. જેમકે જીવ અને અજીવ. આ બે નામમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. તે જ રીતે ત્રણ નામ વગેરે સમજવા.

● સૂત્ર-૧૪૭ થી ૧૪૯ :-

પ્રશ્ન :- એક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એક નામનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે. તેમની તે નામ વાળી સંજ્ઞા આગમરૂપ નિકષ-કસોટી પર કસીને કહેવામાં આવી છે. તે એક નામ છે.

● વિવેચન-૧૪૭ થી ૧૪૯ :-

જીવ, જંતુ, આત્મા, પ્રાણી, આકાશ, અંબર વગેરે દ્રવ્ય અથવા જીવ અને અજીવ વગેરે દ્રવ્યના નામ બુદ્ધિ, બોધ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ગુણોના નામ અને નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, એક ગુણ કૃષ્ણ, બે ગુણ કૃષ્ણ વગેરે પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે, તે નામત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે. બધામાં નામરૂપતા સમાન છે માટે તે ‘એકનામ’ કહેવાય છે.

સોના, ચાંદીની યથાર્થતાની કસોટી નિકષ-પત્થર પર ઘસવાથી થાય છે તેમ જીવ-જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપ જ્ઞાન આગમ દ્વારા થાય છે. આગમ તે નિકષ-કસોટી પત્થર સમાન છે. તેના દ્વારા જીવાદિ પદાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૧ :-

પ્રશ્ન :- ‘દ્વિનામ’નું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્વિનામના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) એકાક્ષરિક અને (૨) અનેકાક્ષરિક.

પ્રશ્ન :- એકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - દ્વી (દેવી), શ્રી (લક્ષ્મી દેવી) ધી (બુદ્ધિ), સ્ત્રી વગેરે એકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

પ્રશ્ન :- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે - કન્યા, વીણા, લતા, માલા વગેરે અનેકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

● વિવેચન-૧૫૦/૧ :-

કોઈપણ વસ્તુના નામનું ઉચ્ચારણ અક્ષરોના માધ્યમથી થાય છે. તે નામ એક અક્ષરથી બનેલ હોય તો તે એકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે અને એકથી વધુ અક્ષરોથી તે નામ બનતું હોય તે તે અનેકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે. આ રીતે એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક એ બે નામમાં સમસ્ત દ્રવ્યો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. અહીં જે એકાક્ષરિક નામના ઉદાહરણો સૂત્રમાં આપ્યા છે તે સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૨ :-

પ્રકારાન્તરથી 'નેનામ' ને પ્રકારના કહ્યા છે. જીવનામ અને અજીવનામ. પ્રશ્ન :- જીવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, વિષ્ણુદત્ત, સોમદત્ત વગેરે જીવનામ છે.

પ્રશ્ન :- અજીવ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અજીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - ઘટ, પટ(વસ્ત્ર), કટ(ચટાર્થ), રથ વગેરે.

● વિવેચન-૧૫૦/૨ :-

નામ દ્વારા જે પદાર્થનો બોધ થાય છે, તે પદાર્થ ને પ્રકારના છે - જીવ અને અજીવ. જેમાં ચેતના છે, જે દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવપ્રાણથી જીવ છે તે જીવ કહેવાય છે. જે જડ છે, જેમાં ચેતના-જ્ઞાન નથી તે અજીવ કહેવાય છે. દુનિયામાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય હંમેશાં હોય જ છે. જીવ અને અજીવમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાય જાય પણ લોકવ્યવહાર માત્ર આ 'નેનામ'થી ચાલી ન શકે તેથી હવે પ્રકારાન્તરથી પુનઃ 'નેનામ' જણાવે છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૩ :-

પ્રકારાન્તરથી નેનામના ને પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) વિશેષિત (૨) અવિશેષિત. દ્રવ્ય તે સામાન્ય-અવિશેષિત નામ છે. જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય તે વિશેષ નામ છે. જીવદ્રવ્ય તે અવિશેષ નામ છે. નારકી, તિર્યચ્યોનિક, મનુષ્ય અને દેવ, તે વિશેષ નામ છે. નારકી તે અવિશેષનામ છે. રત્નપ્રભા, શર્કરપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, તે વિશેષ નામ છે.

રત્નપ્રભાનારકી અવિશેષ છે તો પર્યાપ્ત રત્નપ્રભાનારકી અને અપર્યાપ્ત રત્નપ્રભા નારકી તે વિશેષ નામ બની જાય છે. આ જ પ્રમાણે શર્કરપ્રભા વગેરે નારકીને અવિશેષ કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત શર્કરપ્રભાદિ નારકી વિશેષ નામ બની જાય છે.

● વિવેચન-૧૫૦/૩ :-

આ સૂત્રમાં અવિશેષિત અને વિશેષિત, આ ને અપેક્ષાએ દ્વિનામનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ ગુણ રહેલા છે. પૂર્વનું સામાન્ય પશ્ચાત્ વિશેષ બની જાય. પછીનું વિશેષ પુનઃ સામાન્ય બની જાય. સંગ્રહનય સામાન્યને અને વ્યવહારનય વિશેષને પ્રધાનરૂપે ગ્રહણ કરે છે. સંગ્રહનય દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ સામાન્ય, અવિશેષમાં વ્યવહારનય વિધિ પૂર્વક ભેદ કરી વિશેષનું દર્શન કરાવે છે. તે વિશેષમાં સંગ્રહનય પુનઃ સામાન્યના દર્શન કરાવે છે.

વિશ્વમાં રહેલ સર્વ દ્રવ્યમાં સમાનરૂપે રહેલ છે માટે સંગ્રહનય દ્રવ્ય સામાન્યને સ્વીકારે છે અને વ્યવહારનય તેમાં ભેદ કરે છે કે દ્રવ્યમાં કેટલાક જીવ દ્રવ્ય છે અને કેટલાક અજીવ દ્રવ્ય છે. પુનઃ સંગ્રહનય સામાન્યને દર્શાવતા કહે છે કે બધા જીવમાં જીવત્વ સમાન છે માટે બધા જીવ સમાન છે. તેમાં ભેદ કરતાં વ્યવહારનય કહે છે

કે જીવમાં નારકી જીવ, તિર્યચજીવ, મનુષ્ય અને દેવ જીવ ભિન્ન-ભિન્ન છે. સંગ્રહનય નારકી જીવને એક સમાન કહે તો વ્યવહારનય રત્નપ્રભાદિ નારકીના સાત ભેદ બતાવે છે. આ જ રીતે આગામી સૂત્રોમાં તિર્યચ્યોનિક, મનુષ્ય અને દેવ જીવોમાં રહેલ સામાન્ય-વિશેષનું કથન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૪ :-

તિર્યચ્યોનિક આ નામને સામાન્ય માનવામાં આવે તો એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ પાંચ વિશેષ નામ કહેવાય.

એકેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, તે વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાદર પૃથ્વીકાય, આ ને વિશેષ કહેવાય.

જો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય.

બાદર પૃથ્વીકાયને જો અવિશેષ-સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય અને અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અપકાયથી વનસ્પતિકાય પર્યંત તે સામાન્ય મનાય ત્યારે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત તેના વિશેષ કહેવાય છે.

જો બેઈન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિય અને અપર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિય વિશેષ બને છે. બેઈન્દ્રિયની જેમજ તેઈન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વક્તવ્યતા જાણવી.

● વિવેચન-૧૫૦/૪ :-

તિર્યચ :- તિર્યચ ગતિ નામ કર્મના ઉદયે જેઓને સીધા નહીં પણ આડા-તિર્ણ ચાલી શકાય તેવા શરીર પ્રાપ્ત થયા છે, તે તિર્યચ કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિય :- જે જીવોને એક સ્પર્શેન્દ્રિય હોય તેને એકેન્દ્રિય કહે છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિય છે.

બેઈન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ અને રસના, બે ઈન્દ્રિય હોય તે બેઈન્દ્રિય.

તેઈન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના અને દ્રાણ, ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય તે.

ચતુરિન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના, દ્રાણ અને ચક્ષુ, ચાર ઈન્દ્રિય હોય.

પંચેન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત, પાંચ ઈન્દ્રિય હોય તેને પંચેન્દ્રિય કહે છે.

પૃથ્વીકાય :- પૃથ્વી જ જેનું શરીર હોય તેને પૃથ્વીકાય કહે છે. તે જ રીતે પાણી, અગ્નિ, આદિની વ્યાખ્યા પણ સમજી લેવી જોઈએ.

સૂક્ષ્મ :- સૂક્ષ્મનામ કર્મના ઉદયથી જે જીવનું શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, જે કોઈ પણ શસ્ત્રથી વ્યાઘાત ન પામે, તેથી હણ્યા હણાય નહીં, માર્યા મરે નહીં, બાળ્યા બળે નહીં, ચર્મચક્ષુથી જે દેખાય નહીં તે જીવોને સૂક્ષ્મ કહે છે.

બાદર :- બાદર નામ કર્મના ઉદયથી જે જીવનું શરીર સ્થૂલ હોય, જે શસ્ત્રથી વ્યાઘાત પામે તેને બાદર કહે છે. જેમાંથી કેટલાક જીવોના શરીર દૈષ્ટિગોચર થાય અને કેટલાક જીવોના અસંખ્ય શરીર ભેગા થાય ત્યારપછી દૈષ્ટિગોચર થાય છે.

પર્યાપ્તિ :- શક્તિ-આહારાદિ ગ્રહણ કરીને તેને શરીર, ઇન્દ્રિય આદિ રૂપે પરિણત કરવાની શક્તિને પર્યાપ્તિ કહે છે, પર્યાપ્તિના છ ભેદ છે. ૧. આહાર પર્યાપ્તિ, ૨. શરીર પર્યાપ્તિ, ૩. ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, ૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ, ૫. ભાષા પર્યાપ્તિ, ૬. મન:પર્યાપ્તિ. તેમાં એકેન્દ્રિય જીવને ચાર, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

પર્યાપ્ત :- જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી હોય તેને પર્યાપ્ત કહે છે.

અપર્યાપ્ત :- જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી હોય તે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૫ :-

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને વિશેષ કહેવાય છે.

જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને જો સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સમૂર્ષિમ ચલચર તિર્યચ અને ગર્ભજ જલચર તિર્યચ વિશેષ કહેવાય છે.

જો સમૂર્ષિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સમૂર્ષિમ જલચર અને અપર્યાપ્ત સમૂર્ષિમ જલચરને વિશેષ કહેવાય. તે જ રીતે જો ગર્ભજ જલચર તિર્યચને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર અને અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર વિશેષ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૫૦/૫ :-

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભેદની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સામાન્ય કહેવાય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભેદો વિશેષ કહેવાય છે. આ સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે. જલચર, સ્થલચર અને ખેચર. તે પ્રત્યેકના પેટા ભેદોની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય કહેવાય અને પેટા ભેદ વિશેષ કહેવાય છે.

જલચરના પેટાભેદ બે છે. (૧) સમૂર્ષિમ (૨) ગર્ભજ. તે બંનેના પુન- બે- બે ભેદ છે. પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ.

● સૂત્ર-૧૫૦/૬ :-

સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો ચતુષ્પદ સ્થલચર અને પરિસર્પ સ્થલચર વિશેષ કહેવાય.

જો ચતુષ્પદ સ્થલચરને સામાન્ય-અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો સમૂર્ષિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર વિશેષનામ કહેવાય.

જો સમૂર્ષિમ ચતુષ્પદ સ્થલચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ સમૂર્ષિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિશેષનામ કહેવાય.

જો ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તિ

અને અપર્યાપ્તિ ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો તેના ભેદ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ વિશેષનામ કહેવાય. પૂર્વોક્ત રીતે સમૂર્ષિમ, પર્યાપ્તિ, અપર્યાપ્તિ તથા ગર્ભજ, પર્યાપ્તિ અપર્યાપ્તિ કહેવા.

● વિવેચન-૧૫૦/૬ :-

સ્થલચર :- જમીન પર વિચરતા તિર્યચોમાં જે ગાય વગેરે ચાર પગે ચાલે છે તે ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. જમીન પર સરકતા તિર્યચપંચેન્દ્રિય જીવો પરિસર્પ સ્થલચર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે - (૧) ઉરપરિસર્પ :- છાતી કે પેટથી સરકતા અજગર વગેરે ઉરપરિસર્પ કહેવાય છે અને (૨) ભુજપરિસર્પ :- ભુજા વડે સરકતા ખીસકોલી વગેરે જીવો ભુજપરિસર્પ કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકના સમૂર્ષિમ અને ગર્ભજ, પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા ભેદ થાય છે. તેઓ પરસ્પરની અપેક્ષાએ સામાન્ય-વિશેષ નામ તરીકે ઓળખાય છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૭ :-

ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ રૂપે માનવામાં આવે તો સમૂર્ષિમ અને ગર્ભજ ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિશેષ નામ કહેવાય.

સમૂર્ષિમ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ વિશેષનામ કહેવાય.

તે જ પ્રમાણે ગર્ભજ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ વિશેષનામ કહેવાય.

● વિવેચન-૧૫૦/૭ :-

ખેચર :- ખે = આકાશ, ચર = વિહરતાં-આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓને ખેચર કહે છે. તેના પર ગર્ભજ અને સમૂર્ષિમ, પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એવા ભેદ-પ્રભેદ થાય છે. તેને પૂર્વવત્ સામાન્ય અને વિશેષનામ તરીકે સમજવા જોઈએ.

● સૂત્ર-૧૫૦/૮ :-

મનુષ્ય આ નામને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો સમૂર્ષિમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

સમૂર્ષિમ મનુષ્યને અવિશેષ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તિ સમૂર્ષિમ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તિ સમૂર્ષિમ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

ગર્ભજ મનુષ્ય અવિશેષનામ કહેવાય તો પર્યાપ્તિ ગર્ભજ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તિ ગર્ભજ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

● વિવેચન-૧૫૦/૮ :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યનું સામાન્ય-વિશેષરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યના બે ભેદ છે. ગર્ભજ અને સમૂર્ષિમ. ગર્ભજ મનુષ્ય :- માતા-પિતાના સંયોગથી, ગર્ભ દ્વારા જે મનુષ્ય જન્મ પામે તે. સમૂર્ષિમ મનુષ્ય :- મનુષ્યના મળ, મૂત્રાદિ ચૌદ અશુચિ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય તે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૯ :-

દેવને અવિશેષનામ રૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક વિશેષનામ કહેવાય છે.

ભવનપતિ દેવને અવિશેષનામ કહો તો અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર, તે વિશેષ નામ કહેવાય છે. આ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ભેદ વિશેષ મનાય છે.

વાણવ્યંતર આ નામને અવિશેષ ગણવામાં આવે તો તેના આઠ ભેદ (૧) પિશાચ, (૨) ભૂત, (૩) યક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિંજર, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મહોરગ, (૮) ગંધર્વ, તે વિશેષનામ કહેવાય છે. તે પિશાચાદિ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય છે.

જ્યોતિષદેવને અવિશેષનામરૂપ માનવામાં આવે તો (૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર (૫) તારા, તે વિશેષનામ કહેવાય છે.

ચંદ્રાદિ પ્રત્યેકને અવિશેષ નામ કહેવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય છે.

વૈમાનિકદેવ નામને અવિશેષ માનવામાં આવે તો કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત વિશેષનામ કહેવાય. કલ્પોપપન્નને જો અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાંતક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આણત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત, તે વિશેષનામ કહેવાય. સૌધર્મ વગેરે પ્રત્યેકને જો અવિશેષ કહેવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય.

જો કલ્પાતીત દેવનામ અવિશેષ માનવામાં આજો તો ઐવેયકવાસી દેવ અને અનુતરોપપાતિક દેવ વિશેષ નામ કહેવાય છે.

જો ઐવેયક દેવને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો અધસ્તન ઐવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન-અધસ્તન, અધસ્તન મધ્યમ અને અધસ્તન ઉપરિમ ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો મધ્યમ ઐવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો મધ્યમ અધસ્તન, મધ્યમ મધ્યમ અને મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

જો અનુતરોપપાતિક દેવનામને અવિશેષ માનવામાં આવે તો (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત, (૪) અપરાજિત, (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ વિશેષનામ કહેવાય. તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

● વિવેચન-૧૫૦/૯ :-

દેવના ચાર ભેદ છે. અધોલોકના ભવનોમાં રહે તે ભવનપતિ કે ભવનવાસી દેવ કહેવાય છે. તિર્છા લોકના વનાદિમાં જે રહે છે તે વાણવ્યંતર, મધ્યલોકમાં ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત સ્વરૂપે રહે છે, તે જ્યોતિષી દેવો અને ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં રહે છે તે વૈમાનિક દેવ કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં જ્યાં ઈન્દ્ર, સામાનિકદેવ (રાજપરિવાર જેવા દેવ) પ્રાયસ્તિંશત (પુરોહિત જેવા દેવ) વગેરે ભેદ હોય તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. સૌધર્માદિ બાર દેવલોક કલ્પોપપન્ન છે. જ્યાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ ન હોય, બધા જ દેવો સમાન-અહમેન્દ્ર હોય તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુતર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે.

લોક પુરુષાકાર છે. તે લોકરૂપી પુરુષના ગ્રીવાના સ્થાને જે દેવલોકો છે તે ઐવેયક કહેવાય છે. તે નવ ઐવેયકના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. નીચેની ત્રિકને અધસ્તન ઐવેયક, મધ્યમત્રિકને મધ્યમ ઐવેયક અને ઉપરની ત્રિકને ઉપરિમ ઐવેયક કહેવામાં આવે છે. તે ત્રણમાં ત્રણ-ત્રણ ઐવેયક હોવાથી પુનઃઅધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ, એવા ત્રણ-ત્રણ વિભાગ થાય છે.

આ પ્રત્યેક ઐવેયકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ વિશેષનામ કહેવાય છે.

દેવગતિમાં જે અનુતર ઉત્પત્તિવાળા દેવલોક છે તે અનુતરોપપાતિક કહેવાય છે. આ દેવો એકાંતે સમકિતી છે. તેમાં વિજ્યાદિ પાંચ વિમાનો છે.

● સૂત્ર-૧૫૦/૧૦ :-

જો અજીવ દ્રવ્યોને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશસ્તિકાય, (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૫) કાળ-અહ્લાસમયને વિશેષનામ કહેવાય.

જો પુદ્ગલાસ્તિકાયને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ વિશેષનામ કહેવાય.

● વિવેચન-૧૫૦/૧૦ :-

જીવનામમાં સામાન્ય-વિશેષનું દર્શન કરાવ્યા પછી સૂત્રકાર અજીવનામમાં સામાન્ય વિશેષ દર્શાવતાં જણાવે છે કે અજીવ દ્રવ્યને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો તેના પાંચભેદ-ધર્માસ્તિકાય વગેરે વિશેષનામ કહેવાય.

ધર્માસ્તિકાય :- ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગતિ ક્રિયામાં સહાયક બને તેને ધર્માસ્તિકાય કહે છે તે અરૂપી છે.

અધર્માસ્તિકાય :- જીવ અને પુદ્ગલની ગતિપૂર્વકની સ્થિતિ ક્રિયામાં સહાયક બને તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

આકાશાસ્તિકાય :- સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના-સ્થાન આપે તેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય :- વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત દ્રવ્યને પુદ્ગલાસ્તિકાય કહે

છે. તે રૂપી છે.

કાલ :- સર્વ દ્રવ્યો પર જે વર્તી રહ્યો છે, તેમજ સર્વ દ્રવ્યની પર્યાય-અવસ્થાના પરિવર્તનમાં જે સહાયક બને તેને કાલપદ્રવ્ય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પરમાણુ :- સમુદાય-સ્કંધથી છૂટો પડેલો પુદ્ગલાસ્તિકાયનો નાનામાં નાનો નિર્વિભાગ અંશ કે જેના વિભાગ થવા શક્ય નથી, તેને પરમાણુ કહે છે.

દ્વિનામનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન :- સૂત્રકારે દ્વિનામ ત્રણ રીતે બતાવ્યા છે. (૧) એકાદારિક અને અનેકાદારિક, (૨) જીવનામ અને અજીવનામ, (૩) અવિશેષ નામ અને વિશેષ નામ.

● સૂત્ર-૧૫૧/૧ :-

પ્રશ્ન :- ત્રિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ત્રિનામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ અને (૩) પર્યાયનામ.

● વિવેચન-૧૫૧/૧ :-

જેના ત્રણ ભેદ, ત્રણ વિકલ્પ હોય તેવા નામને ત્રિનામ કે ત્રણ નામ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં ત્રણ નામ તરીકે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું કથન કર્યું છે.

દ્રવ્ય :- “પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય” આ દ્રવ્યનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. દાર્શનિકોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે ગુણ અને પર્યાયનો જે આધાર તે દ્રવ્ય અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળા હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

ગુણ :- ત્રિકાલ સ્થાયી સ્વભાવવાળા અસાધારણ ધર્મતે ગુણ.

પર્યાય :- પ્રતિદાણે બદલાતી દ્રવ્યની અવસ્થાઓ અથવા ગુણના વિકારને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

ગુણો ધ્રુવરૂપ છે. પર્યાયો ઉત્પાદ-વ્યવરૂપ છે. દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળ છે. જગતના સર્વ પદાર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપ છે.

● સૂત્ર-૧૫૧/૨ :-

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યનામના છ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૬) અદ્વાસમય.

● વિવેચન-૧૫૧/૨ :-

આ સૂત્રમાં છ દ્રવ્યોના નામનું કથન કર્યું છે. આ છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને છઠ્ઠા કાળ દ્રવ્યની અભિવ્યક્તિ પ્રાયઃ પુદ્ગલના માધ્યમથી થાય છે. વર્તના, પરિણમન વગેરે દ્વારા તેનો બોધ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાયરૂપ છે અને છઠ્ઠું કાળદ્રવ્ય વર્તના લક્ષણરૂપ છે.

છ દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મૂર્ત છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોવાથી ઈન્દ્રિય દ્વારા તે જાણી શકાય છે. શેષ પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્ત છે, તેથી ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી. છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાય છે. અસ્તિ એટલે અસ્તિત્વ, તે દ્રવ્યે ત્રિકાલ સ્થાયી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાય એટલે બહુ પ્રદેશી પિંડ. આ પાંચે

દ્રવ્ય પિંડરૂપે, બહુપ્રદેશરૂપે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. અદ્વાસમયનું અસ્તિત્વ વર્તમાન સમય રૂપ છે, પ્રદેશના પિંડ રૂપ નથી. તેથી તે કાયરૂપ નથી. અસ્તિરૂપ છે પણ કાયરૂપ ન હોવાથી કાળ દ્રવ્ય અસ્તિકાય નથી.

● સૂત્ર-૧૫૧/૩ :-

પ્રશ્ન :- ગુણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગુણનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) વર્ણનામ, (૨) ગંધનામ, (૩) રસનામ, (૪) સ્પર્શનામ, (૫) સંસ્થાનનામ.

● વિવેચન-૧૫૧/૩ :-

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ગુણનામનું વર્ણન કરતાં માત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગુણોના નામોનું કથન કર્યું છે. શેષ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના ગુણોનું કથન નથી કર્યું.

● સૂત્ર-૧૫૧/૪ :-

પ્રશ્ન :- વર્ણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વર્ણનામના પાંચ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે - (૧) કૃષ્ણવર્ણનામ, (૨) નીલવર્ણનામ, (૩) રક્ત-લાલવર્ણનામ, (૪) હારિદ્ર-પીળોવર્ણનામ, (૫) શુક્લવર્ણનામ. આ વર્ણનામનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ગંધનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગંધનામ બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સુરભિગંધ નામ (૨) દુરભિગંધ નામ.

પ્રશ્ન :- રસનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- રસનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) તિક્ત-મરચા જેવી તીખો રસ (૨) કટુક-લીમડા જેવો કડવો રસ (૩) રસ-કસાયેલ છે, હરડે જેવો તુરોરસ (૪) આમ્લરસ-આંબલી જેવો ખાટો રસ (૫) મધુર રસ-સાકર જેવો મીઠો રસ.

● વિવેચન-૧૫૧/૪ :-

આ સૂત્રમાં પાંચ રસના નામ છે. તેના અર્થ કરતાં ક્ષિતો અર્થ તીખો અને ક્ષુભનો અર્થ ‘કડવો’ કર્યો છે. ઘણા સ્થાને આચાર્યો તિક્તનો અર્થ કડવોરસ અને કટુકનો અર્થ તીખોરસ કરે છે.

● સૂત્ર-૧૫૧/૫ :-

પ્રશ્ન :- સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્પર્શનામના આઠ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે (૧) પત્યર જેવો કર્કશ સ્પર્શ, (૨) માખણ જેવો કોમળ સ્પર્શ કે મૃદુસ્પર્શ, (૩) લોખંડ આદિ જેવો ભારે સ્પર્શ, (૪) આંકડાના રૂ જેવો હળવો સ્પર્શ, (૫) બરફ જેવો શીત, ઠંડો સ્પર્શ, (૬) અગ્નિ જેવો ઉષ્ણ-ગરમ સ્પર્શ, (૭) તેલ જેવો સ્નિગ્ધ-ચીકણો સ્પર્શ, (૮) રાખ જેવો રુદ્ધ-લુખો સ્પર્શ.

પ્રશ્ન :- સંસ્થાન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંસ્થાન નામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ચૂડી જેમ વચ્ચે ખાલી હોય તેવું પરિમંડલ સંસ્થાન, (૨) લાડવા જેવા આકારવાળું વૃત્ત સંસ્થાન, (૩) ત્રિકોણ આકારવાળું ત્ર્યસસંસ્થાન, (૪) ચોરસ આકારવાળું ચતુરસ સંસ્થાન, (૫) લાંબુ-લંબચોરસ આકારવાળું આચત સંસ્થાન. આ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૫૧/૫ :-

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નામના ગુણો રહેલા છે તેમજ તેને આકાર પણ હોય છે. (૧) જેના દ્વારા વસ્તુ અલંકૃત કરાય તે વર્ણ. તે આંખનો વિષય છે. વર્ણ એવું નામ તે વર્ણનામ. (૨) જે સૂંઘી શકાય તે ગંધ. તે નાકનો વિષય છે. (૩) જે આસ્વાદી શકાય તે રસ. તે જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય છે. (૪) જેનો સ્પર્શ કરી શકાય તે સ્પર્શ. તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. (૫) આકાર, આકૃતિ તે સંસ્થાન.

● સૂત્ર-૧૫૧/૬ :-

પર્યાયનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પર્યાયનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે – એક ગુણકાળો, દ્વિગુણકાળો યાવત્ અનંતગુણ કાળો, એક ગુણનીલ, દ્વિગુણ નીલ યાવત્ અનંતગુણ નીલ. કાળા નીલા વર્ણની જેમ લાલ, પીળા અને શ્વેતવર્ણમાં પણ એક ગુણથી લઈ અનંતગુણ સુધીના પર્યાય નામ જાણવા.

એકગુણ સુરભિગંધ, દ્વિગુણ સુરભિગંધ યાવત્ અનંતગુણ સુરભિગંધ. તે જ રીતે દુરભિગંધ માટે પણ જાણવું.

એકગુણ તીખો, બેગુણ તીખો યાવત્ અનંતગુણ તીખો. તે જ રીતે કડવા, તુરા, ખાટા, મીઠારસની અનંત પર્યાયોનું કથન કરવું.

એકગુણ કર્કશ, બેગુણ કર્કશ યાવત્ અનંતગુણ કર્કશ. કર્કશની જેમ મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ સ્પર્શની પર્યાયોના કહેવા.

● વિવેચન-૧૫૧/૬ :-

પર્યાય એટલે અવસ્થા, તે ઉત્પન્ન અને નાશના સ્વભાવવાળી હોય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેની પર્યાયો હોય છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણોની પર્યાયના ઉદાહરણથી પર્યાયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે, તેથી તેના ગુણો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પણ મૂર્ત અને ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે. તે ગુણોની અવસ્થા પણ કાયમ એક સરખી રહેતી નથી. તે પર્યાયો બદલાયા કરે છે. વર્ણાદિની પલટાતી પર્યાયને લક્ષ્યમાં લઈ, તે પર્યાયના પરિવર્તનને સૂચવવા સૂત્રકાર ગુણ અથવા અંશ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એક ગુણ કે એક અંશ શ્વેતતા. “એક ગુણ કાળું” આવા શબ્દ પ્રયોગમાં ગુણનો અર્થ અંશ થાય છે. પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક ગંધ, પ્રત્યેક રસ અને પ્રત્યેક સ્પર્શમાં એક અંશથી અનંત અંશ સુધીની પર્યાયો જેવા મળે છે. વર્ણાદિના અંશોની વધઘટ થાય તે પર્યાય કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે વિભાગ છે. દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ, સ્કંધ-સમુદાયથી છૂટો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય અને તે નિર્વિભાગ અંશ (પરમાણુઓ) અન્ય પરમાણુ કે સ્કંધ સાથે જોડાયેલ હોય તો તે સ્કંધ કહેવાય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં કોઈ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને શીત-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-રુક્ષ આ બે જોડકામાંથી એક-એક અર્થાત્ બે સ્પર્શ, એમ પાંચ ગુણ હોય છે. સ્કંધમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શ, એમ વીસ ગુણ હોય છે. તે સર્વ ગુણોની પર્યાય પલટાતી રહે છે. કોઈ પરમાણુમાં સર્વ જઘન્ય-એક અંશ

કાળો વર્ણ હોય તે બે અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળું બને ત્યારે એક અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળી પર્યાય નાશ પામે અને બે અંશવર્ણવાળી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. આવી અનંત પર્યાય એક-એક ગુણની છે.

● સૂત્ર-૧૫૨ થી ૧૫૮ :-

ત્રિનામના પ્રકારાન્તરે ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્ત્રીનામ, (૨) પુરુષનામ અને (૩) નપુંસક નામ. આ ત્રણે પ્રકારના નામનો જોધ અંતિમ અક્ષર ઉપરથી થાય.

પુરુષ નામના અંતે આ, ઈ, ઊ, ઓ, આ ચારમાંથી કોઈ એક વર્ણ હોય છે તથા સ્ત્રી નામોના અંતમાં ‘ઓ’ છોડીને શેષ આ, ઈ, ઊ વર્ણ હોય છે.

જે શબ્દોના અંતમાં અં. ઈ, ઊ વર્ણ હોય તે નપુંસક લિંગવાળા જાણવા. હવે તેના ઉદાહરણ કહે છે.

આકારાન્ત પુરુષનામનું-રાયા (રાજા), ઈકારાન્તનું-ગિરિ, સિહરી (શિખરી), ઉકારાન્તનું વિષ્ણુ (વિષ્ણુ) અને ઓકારાન્તનું-દુમ્બી (દુમ્બી-વૃક્ષ) ઉદાહરણ છે.

સ્ત્રીનામમાં આકારાન્ત-માલા, ઈકારાન્ત-શ્રી, લક્ષ્મી અને ઊકારાન્ત-જંબૂ, વદ્ધુ આદિ ઉદાહરણ રૂપ છે.

ઘણં (ઘાન્ય) તે પ્રાકૃતપદ અકારાન્તનું, અચિં (અક્ષિ) તે ઈકારાન્તનું, પીલું, મહું (મધુ) તે ઉકારાન્ત નપુંસક નામના ઉદાહરણ જાણા. એ પ્રમાણે ‘ત્રિનામ’ કહ્યા.

● વિવેચન-૧૫૨ થી ૧૫૮ :-

દ્રવ્યાદિ સંબંધી નામો સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગવાચી હોય છે. તે નામોના અંતિમ અક્ષરના આધારે તે નામ પુંલિંગ વાચી છે કે સ્ત્રીલિંગવાચી છે કે નપુંસકલિંગવાચી છે, તે નક્કી થાય છે.

અહીં વ્યાકરણ શાસ્ત્રની દૈષ્ટિએ લિંગાનુસાર ત્રિનામનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

● સૂત્ર-૧૫૯ :-

પ્રશ્ન :- ચતુર્નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ચતુર્નામના ચાર પ્રકાર છે.

(૧) આગમનિષ્પન્ન નામ, (૨) લોપનિષ્પન્ન નામ, (૩) પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામ અને (૪) વિકાર નિષ્પન્ન નામ.

પ્રશ્ન :- આગમ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આગમ નિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે – પદ્માનિ, પર્યાસિ, કુંડાનિ વગેરે આગમ નિષ્પન્ન નામ છે.

પ્રશ્ન :- લોપ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- લોપનિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે – તે+અત્ર=તેડત્ર, પટ+અત્ર = પટોડત્ર, ઘટ+અત્ર = ઘટોડત્ર, રથ+અત્ર = રથોડત્ર વગેરે લોપ નિષ્પન્ન નામ છે.

પ્રશ્ન :- પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન શબ્દો આ પ્રમાણે છે – અગ્નિ એતૌ, પટૂ ઈમૌ, શાલે એતે, માલા ઈમે વગેરે આ પ્રકૃતિ નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

પ્રશ્ન :- વિકાર નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વિકાર નિષ્પન્ન

શબ્દો આ પ્રમાણે છે - ઇંડસ્સ+અગ્રમ્ = ઇંડાગમ્ = સામ+આગતા = સાડ્સગતા, ઇધિ+ઈઈ = ઇધીઈ, નદી+ઈઈતે = નદીઈતે, મધુ+ઉઈકં = મધૂઈકં, બહુ+ઉઈતે = બહૂતે વગેરે વિકાર નિષ્પન્ન નામ છે.

● વિવેચન-૧૫૯ :-

આ પાંચ સૂત્રો દ્વારા વ્યાકરણશાસ્ત્ર તથા શબ્દશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ નિષ્પન્ન થતાં ચાર નામનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે ચાર નામના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) આગમનિષ્પન્ન નામ :- આગમ એટલે આવવું-પ્રાપ્ત થવું. કોઈ અક્ષર ઉમેરવાથી જે શબ્દ બને તે આગમ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. આ અનુસ્વારનો આગમ થવાથી, આ શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે માટે તે નિષ્પન્ન નામ છે.

(૨) લોપનિષ્પન્ન નામ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષરનો લોપ થવાથી જે શબ્દ બને તે લોપનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. આ અહીં સંધિના નિયમાનુસાર ‘અ’નો લોપ થાય છે અને શબ્દ બને છે.

(૩) પ્રકૃતિનિષ્પન્ન નામ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ઘણીવાર બે સ્વર, વર્ણો પાસે આવવા છતાં સંધિ થતી નથી. જે પ્રયોગ જે સ્વરૂપે હોય તેમજ રહે તો તેને પ્રકૃતિભાવ કહેવાય છે. જેમ કે આ અહીં બે સ્વર પાસે આવ્યા છે પણ વ્યાકરણમાં તેને માટે દ્વિવચનમાં પ્રકૃતિ ભાવનું વિધાન છે માટે સંધિ ન થતા શબ્દ જ રહે છે. આ નામ પ્રકૃતિનિષ્પન્ન નામ છે.

(૪) વિકારનિષ્પન્ન નામ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષર વર્ણાન્તર, બીજા અક્ષરરૂપે, પરિવર્તન પામે તો તે વિકાર કહેવાય છે. આવા વિકારથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે વિકારનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૦ :-

પ્રશ્ન :- પંચનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પંચ નામ પાંચ પ્રકારે છે, જેમકે - નામિક, નૈપાતિક, આખ્યાતિક, ઔપસર્ગિક અને મિશ્ર. ‘અશ્વ’ એ નામિક નામનું, ‘ખલુ’એ નૈપાતિકનામનું, ‘ઘાવતિ’ એ આખ્યાતિક નામનું, ‘પરિ’ ઔપસર્ગિક નામનું અને ‘સંયત’ એ મિશ્રનામનું ઉદાહરણ છે.

● વિવેચન-૧૬૦ :-

(૧) નામિકનામ :- સમસ્ત શબ્દો કોઈને કોઈ વસ્તુના વાચક હોય છે. વસ્તુવાચક શબ્દ નામિક નામ છે. જેમકે ‘અશ્વ’ શબ્દ પ્રાણી વિશેષને સૂચવે છે.

(૨) નૈપાતિકનામ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કેટલાક શબ્દોને ‘નિપાત’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. તે નૈપાતિક નામ કહેવાય. જેમકે ‘ખલુ’.

(૩) આખ્યાતિકનામ :- ક્રિયાપદ-ક્રિયા સૂચક શબ્દ આખ્યાતિક કહેવાય છે. ‘ઘાવ’ શબ્દ દોડવારૂપ ક્રિયાને સૂચવે છે માટે તે આખ્યાતિક નામ છે.

(૪) ઔપસર્ગિકનામ :- વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પરિ, અપ્, પ્ર, સમ વગેરે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. તે શબ્દની આગળ લાગે છે અને નૂતન શબ્દ બને છે. જેમકે પરિગ્રહ, પરિવર્તન તે ઔપસર્ગિક નામ છે.

(૫) મિશ્રનામ :- નામિક-ઔપસર્ગિક વગેરે ઉપરોક્ત ચારમાંથી બે, ત્રણ આદિ શબ્દ સાથે જોડાવાથી જે નામ બને તે મિશ્રનામ કહેવાય છે. જેમકે ‘સંયત’ શબ્દ સમ ઉપસર્ગ અને ચત્ ધાતુના સંયોગથી બન્યો છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૧ :-

પ્રશ્ન :- છ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- છ નામમાં છ પ્રકારના ભાવ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણમિક, (૬) સાક્ષિપાતિક.

● વિવેચન-૧૬૧/૧ :-

આ સૂત્રમાં છ નામમાં છ ભાવના નામોનો ઉલ્લેખ છે. નામ અને નામના અર્થમાં અભેદ માની નામના આ પ્રકરણમાં છ ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

(૧) ઔદયિક ભાવ :- જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો વિપાક-ફળનો અનુભવ કરાવે તે ઉદય કહેવાય છે. કર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય તે ઔદયિકભાવ.

(૨) ઔપશમિક ભાવ :- ભારેતો અગ્નિ જેમ ઉપરથી શાંત દેખાય પણ અંદર અગ્નિ વિદ્યમાન હોય. તેમ જે કર્મો સત્તામાં પડ્યા છે, જેનો ઉદય અટકાવી દેવામાં આવ્યો છે, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે, કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે.

(૩) ક્ષાયિક ભાવ :- કર્મનો આત્યંતિક નાશ થાય, તેને ક્ષય કહેવામાં આવે છે. કર્મનો ક્ષય થવાથી જે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષાયિકભાવ છે.

(૪) ક્ષાયોપશમિક ભાવ :- કર્મનો ઉદયભાવી ક્ષય, સદવસ્થારૂપ ઉપશમ અને દેશઘાતિ પ્રકૃતિનો ઉદય ચાલુ હોય તો તેને ક્ષાયોપશમ કહેવામાં આવે છે. ઉદયમાં નહીં આવેલા સત્તાગત સર્વઘાતિ કર્મો ઉદયમાં ન આવે તેવા બનાવી દેવા, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ઉદયમાં નહીં આવેલા સર્વઘાતિ કર્મોનો ઉપશમ અને દેશઘાતિ કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોય તેને ક્ષાયોપશમ કહેવામાં આવે છે. કર્મના ક્ષાયોપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ક્ષાયોપશમિકભાવ છે.

(૫) પારિણમિક ભાવ :- દ્રવ્ય કે વસ્તુનું પરિણમન થાય તે પરિણમન. તે પરિણમથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે પારિણમિકભાવ અથવા દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં જ પરિણત થાય તે પારિણમિક ભાવ કહેાય છે અથવા કર્મના ઉદય, ઉપશમાદિની અપેક્ષા વિના દ્રવ્યમાં જ સહજ પરિણમન થાય તેને પારિણમિક ભાવ કહે છે.

(૬) સાક્ષિપાતિક ભાવ :- પાંચ ભાવોમાંથી બે-ત્રણ, ચાર વગેરે ભાવો ભેગા મળે તો તે સાક્ષિપાત કહેવાય છે અને સાક્ષિપાતથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે સાક્ષિપાતિક ભાવ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૨ :-

પ્રશ્ન :- ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - ઉદય અને ઉદયનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- ઉદય-ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાનાવરણીયાદિ

આઠ પ્રકારના કર્મનો ઉદય તે ઉદય ઔદયિકભાવ છે.

પ્રશ્ન :- ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – જીવઉદય નિષ્પન્ન અને અજીવ ઉદયનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- જીવ ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જીવ ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – નૈરયિક, તિર્યચયોનિક, મનુષ્ય, દેવ, પૃથ્વીકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધી, ત્રસકાયિક, ક્રોધ કષાયીથી લોભકષાયી સુધી, સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસકવેદી, કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી, તેજોલેશ્યી, પદ્મલેશ્યી, શુક્લલેશ્યી, મિથ્યાદૈષ્ટિ, અવિરત, અજ્ઞાની, આહારક, છન્નસ્થ, સયોગી, સંસારસ્થ, અસિદ્ધ.

પ્રશ્ન :- અજીવ ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અજીવ ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવના ચૌદ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે – (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) ઔદારિક શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૩) વૈકિંચશરીર, (૪) વૈકિંચ શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૫) આહારક શરીર, (૬) આહારક શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૭) તૈજસ શરીર, (૮) તૈજસ શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય, (૯) કાર્મણ શરીર, (૧૦) કાર્મણ શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્ય. (૧૧) પાંચે શરીરના વ્યાપારથી પરિણમિત દ્રવ્યના વર્ણ, (૧૨) ગંધ, (૧૩) રસ, (૧૪) સ્પર્શ.

● વિવેચન-૧૬૧/૨ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ઔદયિકભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોનો ઉદય અને ઉદયથી પ્રાપ્ત થનારા ભાવ-પર્યાયો-અવસ્થાઓને ઔદયિકભાવ કહેવામાં આવે છે. કર્મોદય અને તે કર્મોદયથી ઉત્પન્ન થતી પર્યાયો વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ રહેલો છે. કર્મોના ઉદયથી તે તે પર્યાયો-અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે કર્મોદય કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. તે તે અવસ્થાઓ થાય ત્યારે વિપાકોન્મુખી (ઉદય સન્મુખ થયેલા) અન્ય કર્મોનો ઉદય થાય છે. તેથી પર્યાય કારણ બને છે અને કર્મોદય કાર્ય બને છે. ઉદય નિષ્પન્ન કારણભૂત કર્મોદયથી જે અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તે ઔદયિકભાવ કહેવાય છે.

ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. ઉદય અને ઉદયનિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ. ઉદયમાં માત્ર સામાન્ય કથન છે કે આઠ કર્મના ઉદયથી જે ભાવ-પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તે ઉદય ભાવ છે અને જુદા જુદા કર્મના ઉદયથી જીવને શું-શું પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશેષ કથન ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ છે.

ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના બે પ્રકાર છે. (૧) જીવ ઉદયનિષ્પન્ન (૨) અજીવ ઉદયનિષ્પન્ન.

(૧) જીવ ઉદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ :-

કર્મના ઉદયથી થતી જે અવસ્થાઓ જીવને સાક્ષાત્ પ્રભાવિત કરે અર્થાત્ અન્ય કોઈ માધ્યમ વિના જીવને સીધા જે કર્મ ફળનો અનુભવ થાય તે જીવ નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ કહેવાય છે. જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં ચારગતિ, છ કાય, ત્રણવેદ વગેરેની ગણના કરી છે. તેમાં પ્રાયઃ જીવવિપાકી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થયો છે. કયા કર્મના ઉદયે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) અજીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ :- જે ભાવ-પર્યાય શરીરના માધ્યમથી કે અજીવના માધ્યમથી પ્રગટ થયા છે, તે અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ કહેવાય છે. નારકત્વ આદિની જેમ ઔદારિક શરીર પણ જીવને જ હોય છે પરંતુ ઔદારિક શરીર નામકર્મનો વિપાક મુખ્યતા શરીરરૂપ પરિણત પુદ્ગલોના માધ્યમથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પુદ્ગલવિપાકી પ્રકૃતિઓના ઉદયને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવમાં ગણના કરી છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૩ :-

પ્રશ્ન :- ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવ બે પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ઉપશમ (૨) ઉપશમનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- ઉપશમ-ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ થાય તે ઉપશમ-ઔપશમિક ભાવ છે.

પ્રશ્ન :- ઉપશમનિષ્પન્ન ઔપશમિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપશમનિષ્પન્ન ઔપશમિકભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – ઉપશાંત ક્રોધાદિ ચાર કષાય, ઉપશાંત રાગ, ઉપશાંત દ્વેષ, ઉપશાંત દર્શન મોહનીય, ઉપશાંત ચારિત્ર મોહનીય, ઉપશાંત મોહનીય, ઔપશમિક સમ્યક્ત્વલબ્ધિ, ઔપશમિક ચારિત્ર લબ્ધિ, ઉપશાંત કષાય છન્નસ્થ વીતરાગ. આ સર્વ ઉપશાંત નિષ્પન્ન ઔપશમિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

● વિવેચન-૧૬૧/૩ :-

સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આઠ કર્મોમાંથી માત્ર મોહનીય કર્મને જ ઉપશાંત કરી શકાય. ફટકડી નાંખવાથી જેમ પાણીમાં રહેલ ડોળ નીચે બેસી જાય છે અને પાણી નિર્મળ દેખાય છે, તેમ મોહનીય કર્મને અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં ન આવે તેવું બનાવી શકાય છે. તે સમયે સત્તામાં તો કર્મ રહેલા હોય છે. કર્મની આવી ઉપશમ અવસ્થા અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત જ રહે છે.

મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. આ બંને પ્રકૃતિના ઉપશમથી જીવને ક્રમશઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વલબ્ધિ અને ઔપશમિકચારિત્રલબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં મોહનીયકર્મ સંપૂર્ણ ઉપશાંત થઈ જાય છે. મોહનીય કર્મની એક પણ પ્રકૃતિ ઉદયમાં ન રહેવાના કારણે જીવ વીતરાગતાનો અનુભવ કરે છે. શેષ ઘાતિ કર્મો ઉદયમાં હોવાથી છન્નસ્થ કહેવાય છે. અગિયારમાં ગુણસ્થાનકની આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા જીવને ‘ઉપશાંત કષાય છન્નસ્થ વીતરાગ’ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૪ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષાયિકભાવના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - ક્ષય અને ક્ષયનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- ક્ષય-ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી જે ભાવ થાય તે ક્ષય-ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય છે. તે ક્ષાયિકભાવ છે.

પ્રશ્ન :- ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવના અનેક પ્રકાર પ્રકૃતિ છે, ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શનધર, અર્હત્, જિન, કેવળી, ક્ષીણઆભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણશ્રુત-જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણઅવધિ-જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણમન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણકેવળજ્ઞાનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત.

કેવળદર્શી, સર્વદર્શી, ક્ષીણનિદ્ર, ક્ષીણનિદ્રાનિદ્ર, ક્ષીણપ્રયલા, ક્ષીણપ્રયલાપ્રયલા, ક્ષીણસ્ત્યાનગૃહ, ક્ષીણઅક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅવધિદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅવધિદર્શનાવરણ, ક્ષીણકેવળ-દર્શનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, દર્શનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ક્ષીણશાતાવેદનીય, ક્ષીણઅશાતાવેદનીય, અવેદન, નિર્વેદન, ક્ષીણવેદન, શુભાશુભવેદનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ક્ષીણકોષ યાવત્ ક્ષીણ લોભ, ક્ષીણરાગ, ક્ષીણદ્વેષ, ક્ષીણદર્શનમોહનીય, ક્ષીણચારિત્રમોહનીય, અમોહ, નિર્મોહ, ક્ષીણમોહ, મોહનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ક્ષીણનરકાયુષ્ક, ક્ષીણતિર્યાચાયુષ્ક, ક્ષીણમનુષ્યાયુષ્ક, ક્ષીણદેવાયુષ્ક, અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક, ક્ષીણાયુષ્ક, આયુકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, બંધન, સંઘાત, સંહનન, અનેક શરીર વૃંદ સંઘાત વિપ્રમુક્ત, ક્ષીણ શુભનામ, ક્ષીણ અશુભનામ, અનામ, નિનામ, ક્ષીણનામ, શુભાશુભ નામકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ક્ષીણઉચ્ચગોત્ર, ક્ષીણનીચગોત્ર, અગોત્ર, નિર્ગોત્ર, ક્ષીણગોત્ર, શુભાશુભ ગોત્રકર્મ વિપ્રમુક્ત.

ક્ષીણદાનાંતરાય, ક્ષીણલાભાંતરાય, ક્ષીણભોગાંતરાય, ક્ષીણઉપભોગાંતરાય, ક્ષીણવીર્યાંતરાય, અનન્તરાય, નિરન્તરાય, ક્ષીણાન્તરાય, અંતરાયકર્મ વિપ્રમુક્ત.

સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત, અંતકૃત, સર્વદુઃખ પ્રહીણ. આ ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ જણવું. આ રીતે ક્ષાયિક ભાવની વસ્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

● વિવેચન-૧૬૧/૪ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ક્ષાયિકભાવનું પ્રકૃતિ કર્યું છે. આઠ કર્મોનો, સર્વ ઉત્તર ભેદ સહિત સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થાય છે. ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવમાં જ નામ બતાવ્યા છે તે કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થાના નામ છે. આ બધા નામ ભાવનિક્ષેપરૂપ જ છે.

ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે બધા જ નિષ્કર્મા આત્માના ઘોતક છે. તેમાં પ્રથમ જે ઉત્પન્ન જ્ઞાન-દર્શનધારક, અર્હત, જિન, કેવળી વગેરે નામ બતાવ્યા છે તે ઘાતિકર્મ સર્વથા ક્ષય પામે ત્યારે આત્માને જે નામોથી સંબોધિત કરાય છે તે છે. એ જ રીતે આગળ ‘ક્ષીણ’ શબ્દથી નામો કહ્યા છે.

■ ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવના નામની ગણનાના અંતે આઠ કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન પદોની સાર્થકતા આ પ્રમાણે છે. સિદ્ધ-સમસ્ત પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયા તે સિદ્ધ, બુદ્ધ-બોધિસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી બુદ્ધ અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ થઈ ગયા તે બુદ્ધ, મુક્ત-બાહ્ય આભ્યંતર બંધનથી મુક્ત થઈ જવાથી મુક્ત, પરિનિવૃત-સર્વપ્રકારે શીતલીભૂત થઈ જવાથી પરિનિવૃત, અંતકૃત-સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી અંતકૃત, સર્વ દુઃખ પ્રહીણ-શારીરિક, માનસિક સમસ્ત દુઃખોનો આત્યન્તિક ક્ષય થઈ જવાથી સર્વ દુઃખપ્રહીણ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૫ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષાયોપશમિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ક્ષાયોપશમ (૨) ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- ક્ષાયોપશમ-ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ચાર ઘાતિ કર્મોના ક્ષયોપશમને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાનાવરણીયનો, (૨) દર્શનાવરણીયનો, (૩) મોહનીયનો, (૪) અંતરાયનો ક્ષયોપશમ થાય છે. આ ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ક્ષાયોપશમ નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે લબ્ધિરૂપે આ પ્રમાણે છે - ક્ષાયોપશમિકી આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યાદર્શન, મિશ્રદર્શનલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી સામાયિક ચારિત્ર, છેદોપસ્થાપના, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર, ચારિત્રાચારિત્રલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્યલબ્ધિ, ક્ષાયોપશમિકી પંડિતવીર્ય, બાલવીર્ય, બાલપંડિતવીર્યલબ્ધિ. ક્ષાયોપશમિકી શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિયલબ્ધિ.

ક્ષાયોપશમિક આચારધર, સૂત્રકૃતગધર, સ્થાનધાર, સમવાયાંધારી, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિધર યાવત્ વિપાકસૂત્રધર, દૈષ્ટિવાદધર, નવપૂર્વધર, દસ, અગિયાર, બાર, તેર, ચૌદપૂર્વધર.

ક્ષાયોપશમિક ગણી, ક્ષાયોપશમિક વાચક. આ ક્ષાયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવની વસ્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

● વિવેચન-૧૬૧/૫ :-

આઠ કર્મમાંથી ચાર ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષાયોપશમ થઈ શકે છે, ચાર

અઘાતિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતો નથી. જે કર્મમાં સર્વઘાતિ અને દેશઘાતિ બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો (અંશો) હોય તે કર્મનો જ ક્ષયોપશમ થાય. અઘાતિકર્મોમાં આ બે વિકલ્પ જ નથી માટે તેનો ક્ષયોપશમ નથી. ઘાતિકર્મોમાં પણ હાર્યાદિ નવ નોકધાયમાં માત્ર દેશઘાતિ સ્પર્ધકો છે, કેવળજ્ઞાનાવરણ વગેરે પ્રકૃતિઓમાં માત્ર સર્વઘાતિ સ્પર્ધકો જ છે, તેથી તેનો ક્ષયોપશમ ન થાય. બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો હોય તેવા મતિજ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ સંભવે છે.

અહીં અભાવરૂપ ત્રણ અજ્ઞાન લેવાના નથી. જાણપણના અભાવરૂપ અજ્ઞાન ઔદયિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ક્ષયોપશમભાવગત ત્રણ અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. મિથ્યાત્વના ઉદયે તે વિપરીત બોધ રૂપ છે, પણ જે બોધ છે, તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે. ઔદયિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયે બોધનો અભાવ હોય છે અને ક્ષયોપશમિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી બોધ તો હોય છે પણ મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીત બોધ હોય છે.

● સૂત્ર-૧૬૧/૬ થી ૧૬૩/૧ :-

પ્રશ્ન :- પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પારિણામિક ભાવના બે ભેદ છે, (૧) સાદિપારિણામિક (૨) અનાદિ પારિણામિક.

પ્રશ્ન :- સાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સાદિ પારિણામિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - જૂનો દારૂ, જૂનો ગોળ, જૂનું ઘી, જૂના ચોખા, વાદળા, અભ્રવૃક્ષ, સંધ્યા, ગંધર્વનગર, ઉલ્કાપાત, દિગ્દાહ, મેઘગર્જના, વિજળી, નિર્ઘાત, ચૂપક, ચક્ષાદિપ્ત, ઘૂમિકા, મહિકા, રજોદ્ઘાત, ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણ, ચંદ્ર-સૂર્ય પરિવેષ, પ્રતિચંદ્ર-પ્રતિસૂર્ય, મેઘધનુષ્ય, મેઘધનુષ્યના ટુકડા, કપિહસિત, અમોઘ, ક્ષેત્ર, વર્ષધર પર્વત, ગામ, નગર, ઘર, પર્વત, પાતાળકળશ, ભવન, નરક, રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ઘૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, સૌધર્મ, ઈશાનથી લઈ આનંત, પ્રાણત, આરણ-અચ્યુત દેવલોકો, ગૈવેયક, અનુત્તરોપપાતિકદેવ વિમાન, ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વી, પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશીસ્કંધ. આ સર્વે સાદિ પારિણામિક ભાવરૂપે છે.

પ્રશ્ન :- અનાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્ધાસમય, લોક, અલોક, ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક. તે અનાદિ પારિણામિક ભાવરૂપે છે.

● વિવેચન-૧૬૧/૬ થી ૧૬૩/૧ :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પારિણામિક ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળ સ્વભાવને કાયમ રાખીને પૂર્વઅવસ્થાનો નાશ અને ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ પરિણમન દ્રવ્યમાં થયા જ કરે છે. તેને પારિણામિક ભાવ કહે છે.

સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને દ્રવ્યની પર્યાયનું ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવું તે પરિણામ

કહેવાય છે. પરિણામ અથવા પરિણામથી નિષ્પન્ન થાય તે પારિણામિક કહેવાય છે.

દારૂ, ગોળ, ઘી, ચોખાની અવસ્થા નવા જૂના થવા રૂપે બદલાય છે. નવીનતારૂપ પર્યાય નાશ પામે ત્યારે જ જીર્ણતારૂપ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. નવી-જૂની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે પરિણામ આદિ સહિત છે. મેઘ-સંધ્યા-ઉલ્કાપાત વગેરે અવસ્થા પણ ઉત્પન્ન થતી અને થોડા સમયમાં નાશ પામતી જણાય છે માટે તે આદિ પરિણામરૂપે છે. ભરત વગેરે ક્ષેત્ર, વર્ષધરો, વિમાન વગેરેને સાદિપરિણામરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના બનેલ છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણમનશીલ છે. આકારથી અવસ્થિત રહેતા હોવાથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર વગેરે શાશ્વત છે પરંતુ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ પછી તે પુદ્ગલોનું અવશ્ય પરિણમન થાય છે. તે પુદ્ગલોની જગ્યાએ તે જ આકારમાં અન્ય પુદ્ગલો જોડાય છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય, લોક, અલોક, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ વગેરે સ્વભાવથી જ અનાદિકાળથી તે-તે રૂપમાં પરિણત છે માટે તે અનાદિ પરિણામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૩/૨ :-

પ્રશ્ન :- સાક્ષિપાતિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક. આ પાંચ ભાવોમાંથી બેના સંયોગથી, ત્રણના સંયોગથી, ચારના અને પાંચના સંયોગથી જે ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે, તે સાક્ષિપાતિક ભાવનામ છે. તેમાં દ્વિકસંયોગજ દસ, ત્રિકસંયોગજ દસ, ચતુઃસંયોગજ પાંચ અને પંચસંયોગજ એક ભાવ છે. આ સર્વ મળી છઠ્ઠીસ સાક્ષિપાતિક ભાવ છે.

● વિવેચન-૧૬૩/૨ :-

આ સૂત્રમાં સાક્ષિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદોની સંખ્યાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. ઔદયિક વગેરે પાંચ ભાવોમાંથી બે-બે ભાવોને ભેગા કરવામાં આવે તેને દ્વિકસંયોગ સાક્ષિપાતિક ભાવ કહેવાય છે. તેના દસ ભેદ છે. તે જ રીતે ઔદયિક વગેરે ત્રણ, ચાર, પાંચ ભાવને ભેગા કરવામાં આવે તે ક્રમથી ત્રિકસંયોગ, ચતુઃસંયોગ અને પંચસંયોગ સાક્ષિપાતિક ભાવ કહેવાય. દ્વિકસંયોગજ-૧૦, ત્રિકસંયોગજ-૧૦, ચતુઃસંયોગજ-૫ અને પંચસંયોગજ-૧, કુલ મળી છઠ્ઠીસ ભેદ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૩/૩ :-

પાંચ ભાવોમાંથી બે-બેનો સંયોગ કરવાથી નિષ્પન્ન થતાં દસ દ્વિકસંયોગી ભંગોના નામ આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદયિક-ઔપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૨) ઔદયિક-ક્ષાયિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૩) ઔદયિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૪) ઔદયિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૫) ઔપશમિક-ક્ષાયિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૬) ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૭) ઔપશમિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૮) ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૯) ક્ષાયિક-પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ. (૧૦)

દ્વાયોપશમિક-પારિણમિકના સંયોગથી નિષ્પન્ન ભાવ.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ નિષ્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયિક' નામનો બીજો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને દ્વાયિકભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-પારિણમિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, પારિણમિકભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઔપશમિક કષાય અને દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિકસમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો છઠ્ઠો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી છઠ્ઠો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-પારિણમિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી સાતમો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી આઠમો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'દ્વાયિક-પારિણમિક' નામનો નવમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી નવમો ભંગ બને છે.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો દસમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને છે.

● વિવેચન-૧૬૩/૩ :-

આ સૂત્રમાં દ્વિકસંયોગજ સાંનિપાતિક ભાવના દસ ભંગ કહ્યા છે. તે ભંગ બનાવવા પાંચે ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરવા. પેલો અને બીજો ભાવ ભેગો કરતા પ્રથમ ભંગ થાય, પેલો અને ત્રીજો ભાવ ભેગો કરતા બીજો ભંગ થાય, પેલો અને

ચોથો ભાવ ભેગો કરતાં ત્રીજો ભંગ થાય. એ રીતે પ્રથમ ઔદયિક ભાવ સાથે ઔપશમિક, દ્વાયિક, દ્વાયોપશમિક અને પારિણમિક ભાવને ક્રમથી જોડતા ચાર ભંગ થાય, ત્યારપછી બીજો ભાવ ઔપશમિક સાથે દ્વાયિક, દ્વાયોપશમિક અને પારિણમિકને ક્રમથી જોડતા ત્રણ ભંગ થાય, દ્વાયિક ભાવ સાથે દ્વાયોપશમિક અને પારિણમિકને ક્રમથી જોડતા બે ભંગ થાય અને દ્વાયોપશમિક સાથે પારિણમિકને જોડતા એક ભંગ થાય, આ રીતે દ્વિકસંયોગી દસ ભંગ થાય છે.

સૂત્રકારે આ દસ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેમાં ઔદયિક ભાવમાં ઉદાહરણરૂપે મનુષ્યગતિ લીધી છે કારણ કે ગતિનામ કર્મના ઉદયથી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં અનંતાનુબંધી કષાય અને દર્શન મોહનીયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો, જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી ભાવેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. જીવત્વ જીવનો સ્વભાવ છે અને તે અનાદિ પારિણમિક ભાવ છે. પાંચ ભાવોના ઉદાહરણરૂપે આ નામો ગ્રહણ કર્યા છે તે પણ ઉપલક્ષણરૂપ છે. આ ભાવોમાં જે જે કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, જ્યાં જે ઘટિત થતાં હોય ત્યાં તે ગ્રહણ કરી શકાય.

● સૂત્ર-૧૬૩/૪ :-

તેમાં જે દસ ત્રિકસંયોગી ભંગ છે, તે આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક નિષ્પન્ન (૨) ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક નિષ્પન્ન (૩) ઔદયિક-ઔપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન. (૪) ઔદયિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક નિષ્પન્ન. (૫) ઔદયિક-દ્વાયિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન. (૬) ઔદયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન. (૭) ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક નિષ્પન્ન. (૮) ઔપશમિક-દ્વાયિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન. (૯) ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન. (૧૦) દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય તથા દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો બીજો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-પારિણમિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને છે ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, દ્વાયિક ભાવમાં-

દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયિક-પારિણમિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો છઠ્ઠો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયિક-પારિણમિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો નવમો ભંગ બને ? ઉત્તર ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો દસમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને.

● વિવેચન-૧૬૩/૪ :-

આ બે સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે ત્રિસંયોગી સાક્ષિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ અને તેના દસ ભંગો ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યા છે.

પાંચ ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરી ત્રણ-ત્રણને ભેગા કરવાથી ત્રિકસંયોગી ભંગ બને છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા. (૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) દ્વાયિક, (૪) દ્વાયોપશમિક, (૫) પારિણમિક.

● સૂત્ર-૧૬૩/૫ :-

ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી-ચારના સંયોગથી ચતુઃસંયોગી સાક્ષિપાતિક ભાવના પાંચ ભંગ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૨) ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૩) ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૪) ઔદયિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન ભાવ. (૫) ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન ભાવ.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ અને દ્વાયોપશમિક

ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ બને.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-પારિણમિક' નામનો બીજો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ? ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો, પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને.

● વિવેચન-૧૬૩/૫ :-

આ બે સૂત્રોમાં સૂત્રકારે પાંચ ભાવમાંથી ચાર-ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી બનતા ચતુઃસંયોગી સાક્ષિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. પાંચ ભાવોને ક્રમથી સ્થાપી ચાર-ચારનો સંયોગ આ પ્રમાણે કરવો. (૧) ૧.૨.૩.૪ (૨) ૧.૨.૩.૫ (૩) ૧.૨.૪.૫ (૪) ૧.૩.૪.૫ (૫) ૨.૩.૪.૫

● સૂત્ર-૧૬૩/૬ :-

પંચસંયોગજ સાક્ષિપાતિક ભાવનો એક ભંગ થાય છે, તે આ પ્રમાણે થાય છે. ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદયિક-ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક-પારિણમિક' નામનો ભંગ બને ? ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, દ્વાયિક ભાવમાં દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ, દ્વાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્દ્રિય અને પારિણમિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પંચસંયોગી સાક્ષિપાતિક ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે. આ સાક્ષિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૧૬૩/૬ :-

પાંચે ભાવોને ભેગા કરવાથી પંચસંયોગી સાક્ષિપાતિક ભાવ બને છે. ભાવો પાંચ જ છે. તે પાંચેનો સંયોગ થાય તેથી તેનો એક જ ભંગ બને છે. આ ભંગ દ્વાયિક સમ્યક્ત્વે જીવ ઉપશમ શ્રેણીનો પ્રારંભ કરે ત્યારે ઘટિત થાય છે. ઔદયિક ભાવે મનુષ્યગતિ છે, દ્વાયોપશમિક ભાવે ઈન્દ્રિયો છે. જીવત્વ તે પારિણમિક ભાવ

છે. ક્ષાયિક સમકિત હોવાથી ક્ષાયિક ભાવ અને ઉપશમ શ્રેણીમાં ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરે તેથી ઔપશમિક ભાવ છે. આ રીતે પાંચે ભાવ તેમાં ઘટિત થઈ જાય છે. આ રીતે સાક્ષિપાતિક ભાવના છઠ્ઠીસ ભંગોનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૪,૧૬૫ :-

પ્રશ્ન :- સપ્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સપ્તનામમાં સાત પ્રકારના સ્વર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ષડ્જ (૨) ઋષભ (૩) ગાંધાર (૪) મધ્યમ (૫) પંચમ (૬) ધૈવત (૭) નિષાદ.

● વિવેચન-૧૬૪,૧૬૫ :-

(૧) ષડ્જ સ્વર :- કંઠ, વક્ષસ્થલ, તાલુ, જિહ્વા, દાંત અને નાસિકા, આ છ સ્થાનના સંયોગથી જે સ્વર ઉત્પન્ન થાય તે ષડ્જ કહેવાય છે.

(૨) ઋષભ સ્વર :- ઋષભ એટલે બળદ. નાભિથી ઉત્થિત થઈ કંઠ અને મસ્તક સાથે અથડાયને પ્રગટ થતા, ઋષભની ગર્જના જેવા સ્વરને ઋષભ કહે છે.

(૩) ગાંધાર સ્વર :- ગંધવાહક સ્વર. નાભિથી ઉત્થિત, કંઠ અને હૃદય સમાહત (અથડાયેલ) અને વિવિધ ગંધોના વાહક સ્વરને ગાંધાર કહે છે.

(૪) મધ્યમ સ્વર :- મધ્યમ ભાગથી ઉત્પન્ન થાય તે સ્વર અર્થાત્ નાભિથી ઉત્પન્ન થઈ જે સ્વર ઉર અને હૃદયથી સમાહત થઈ ફરી નાભિ પ્રદેશમાં આવેલ વાયુ દ્વારા ઉચ્ચ નાદરૂપે પ્રગટે તે મધ્યમ સ્વર કહેવાય છે.

(૫) પંચમ સ્વર :- નાભિ સ્થાનથી ઉત્પન્ન વાયુ, વક્ષસ્થલ, હૃદય, કંઠ અને મસ્તકમાં વ્યાપ્ત થઈ સ્વરરૂપે પરિણમે તે પંચમ સ્વર કહેવાય છે.

(૬) ધૈવત સ્વર :- જે સ્વર પૂર્વોક્ત બધા સ્વરોનું અનુસંધાન કરે તે ધૈવત સ્વર કહેવાય છે.

(૭) નિષાદ સ્વર :- સર્વ સ્વરોનો જે પરાભવ કરે તે નિષાદ સ્વર કહેવાય છે. તેનો સ્વામી સૂર્ય છે.

આ સાતે સ્વરો જીવ અને અજીવ બંને માધ્યમથી ઉત્પન્ન થાય છે.

● સૂત્ર-૧૬૬ થી ૧૬૮ :-

સાત સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે - (૧) જિહ્વાના અગ્રભાગથી ષડ્જ સ્વર (૨) વક્ષસ્થલથી ઋષભ સ્વર (૩) કંઠથી ગાંધાર સ્વર (૪) જિહ્વાના મધ્યભાગથી મધ્યમ સ્વર (૫) નાસિકાથી પંચમ સ્વર (૬) દાંત-હોઠના સંયોગથી ધૈવત સ્વર (૭) બ્રહ્મકુટિ યુક્ત મૂર્ધાથી નિષાદ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરાય છે. આ સાત સ્વર સ્થાન કહેવાય છે.

● વિવેચન-૧૬૬ થી ૧૬૮ :-

સાતે સ્વરોનું મૂળ ઉદ્ગમ સ્થાન તો નાભિ છે. નાભિથી ઉત્થિત અવિકારી સ્વરમાં જિહ્વાદિ અંગ દ્વારા વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વા, કંઠ વગેરે સર્વ સ્થાનોની અપેક્ષા હોય છે પરંતુ પ્રત્યેક સ્વર એક-એક સ્થાન દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. તેથી સાતે સ્વરના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વર સ્થાન માનવામાં

આવે છે. જેમકે ઋષભ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં વક્ષસ્થલનો વિશેષરૂપથી ઉપયોગ કરાય છે. તે રીતે જે સ્વરનું જે સ્વર સ્થાન છે તે સ્વરના ઉચ્ચારણમાં તે તે સ્થાન વિશેષરૂપે ઉપયોગી બને છે. તેથી આ સૂત્રમાં સાતે સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન બતાવ્યા છે.

● સૂત્ર-૧૬૯ થી ૧૭૪ :-

જીવનિશ્ચિત સ્વરો સાત પ્રકારના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે - (૧) મયૂર ષડ્જ સ્વરમાં (૨) કુકડો ઋષભ સ્વરમાં (૩) હંસ ગાંધાર સ્વરમાં, (૪) ગવેલક મધ્યમ સ્વરમાં (૫) કોચલ વસંતઋતુમાં પંચમ સ્વરમાં (૬) સારસ અને કૌંચ પક્ષી ધૈવત સ્વરમાં (૭) હાથી નિષાદ સ્વરમાં બોલે છે.

સપ્તસ્વર અજીવ નિશ્ચિત છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) મૃદંગ ષડ્જ સ્વર, (૨) ગોમુખી વાદ્ય ઋષભ સ્વર, (૩) શંખ ગાંધાર સ્વર, (૪) ઝાલર મધ્યમ સ્વર, (૫) ચાર ચરણ પર સ્થિત ગોધિકા પંચમ સ્વર, (૬) નગાર ધૈવત સ્વર (૭) મહાભેરી નિષાદ સ્વર રેલાવે છે.

● વિવેચન-૧૬૯ થી ૧૭૪ :-

જીવ-અજીવના માધ્યમથી સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કેટલાક જીવ અને કેટલાક અજીવ વાદ્યોના નામોલ્લેખ દ્વારા સૂત્રકારે કયો સ્વર કોના દ્વારા કે કયા વાદ્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ સૂત્રો દ્વારા દર્શાવ્યું છે. કંઠાદિ સાત સ્વર સ્થાનો પૂર્વસૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તે જીવ દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાય છે. અજીવ નિશ્ચિત સ્વર ઉત્પત્તિમાં પણ જીવોનો વ્યાપાર અપેક્ષિત છે અર્થાત્ જીવના પ્રયત્ન દ્વારા જ અજીવ વાદ્યોથી વિવિધ સ્વરો પ્રગટે છે.

● સૂત્ર-૧૭૫ થી ૧૮૨ :-

આ સાત સ્વરોના સાત સ્વર લક્ષણ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - ષડ્જ સ્વરવાળા મનુષ્ય વૃત્તિ-આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતો નથી. તેને ગોદન, પુત્ર, મિત્રનો સંયોગ થાય છે. તે સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય છે.

ઋષભ સ્વરવાળા મનુષ્ય ઐશ્વર્યશાળી હોય છે. તે સેનાપતિત્વ, ધન-ધાન્ય, વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર, સ્ત્રી, શયનાસન વગેરે ભોગ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધાર સ્વરમાં ગીત ગાનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તે વાજિંત્રથી આજીવિકા ચલાવનાર હોય છે, કલાકારોમાં શ્રેષ્ઠ હોય, કવિ અથવા કર્તવ્યશીલ હોય, બુદ્ધિમાન-ચતુર તથા અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય છે.

મધ્યમ સ્વરભાષી મનુષ્ય સુખજીવી હોય છે. પોતાની રુચિને અનુરૂપ ખાય છે, પીવે છે અને બીજાને આપે છે.

પંચમ સ્વરવાળા પૃથ્વીપતિ, શૂરવીર, સંગ્રાહક અને અનેક ગણના નાયક હોય છે.

ધૈવત સ્વરવાળા પુરુષ કલહપ્રિય, શાકુનિક, વાગુરિક, શૌકરિક અને મત્સ્યબંધક હોય છે.

નિષાદ સ્વરવાળા પુરુષ ચાંડાલ, વધિક, મુક્કાબાજ, ગોઘાતક, ચોર અને તેવા પ્રકારના અન્ય-અન્ય પાપ કરનાર હોય છે.

● વિવેચન-૧૭૫ થી ૧૮૨ :-

આ ગાથાઓમાં સાતે સ્વરવાળા વ્યક્તિના હાવભાવ, આચાર-વિચાર, વ્યવહાર, કુળ, શીલ, સ્વભાવનો બોધ કરાવ્યો છે. વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ તેના વચન વ્યવહારને અનુરૂપ હોય છે. અહીં બતાવેલ લક્ષણો અને સ્વરો પરસ્પર સંબંધિત છે અર્થાત્ તે તે સ્વરવાળા તેવા (ગાથા કથિત) લક્ષણોથી સંપન્ન હોય છે અથવા તે તે લક્ષણવાળાઓને ઉક્ત સ્વર હોય છે, તેમ સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં ઉક્ત લક્ષણો એકાંતિક નથી પરંતુ પ્રાયિક (પ્રાયઃ કરીને) હોય છે.

● સૂત્ર-૧૮૩ થી ૧૮૯ :-

સાત સ્વરોના ત્રણ ગ્રામ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ષડ્જગ્રામ (૨) મધ્યમગ્રામ (૩) ગાંધારગ્રામ.

(૧) મંગી (૨) કૌરવીયા (૩) હરિત (૪) રજની (૫) સારકાન્તા (૬) સારસી (૭) શુદ્ધ ષડ્જ. આ સાત મૂર્ચના ષડ્જગ્રામની જાણવી.

(૧) ઉત્તરમંદા, (૨) રજની, (૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરાયશા (૫) અશ્વકાન્તા, (૬) સૌવીરા, (૭) અભિરુગતા. આ સાત મૂર્ચના મધ્યમ ગ્રામની જાણવી.

(૧) નન્દી, (૨) ક્ષુદ્રિકા, (૩) પૂરિમા, (૪) શુદ્ધ ગાંધારા, (૫) ઉત્તર ગાંધારા, (૬) સુષુત્તર આયામા, (૭) ઉત્તરાયતા-કોટિમા. આ સાત મૂર્ચના ગાંધારગ્રામની જાણવી.

● વિવેચન-૧૮૩ થી ૧૮૯ :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે સાતસ્વરના ત્રણ ગ્રામ અને પ્રત્યેક ગ્રામની ૭-૭ મૂર્ચના અર્થાત્ ૨૧ મૂર્ચના બતાવી છે. મૂર્ચનાઓના સમુદાયને ગ્રામ.

● સૂત્ર-૧૯૦ થી ૨૦૪ + વિવેચન :-

(૧) સપ્ત સ્વર કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (૨) ગીતની યોનિ-જાતિ કઈ છે ? (૩) ગીતનો ઉચ્ચવાસકાળ કેટલા સમય પ્રમાણ છે ? (૪) ગીતના કેટલા આકાર હોય છે ?

(૧) સાતે સ્વર નામિથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ગીતની યોનિ રુદન છે, (૩) પાદસમ જેટલો સમય ગીતનો ઉચ્ચવાસકાળ છે. કોઈપણ છંદનું એક ચરણ ગાતા જેટલો સમય લાગે તે પાદસમ કહેવાય છે. તેટલા સમયનો ગીતનો ઉચ્ચવાસ કાળ છે. (૪) ગીતના ત્રણ આકાર છે.

ગીતના પ્રારંભમાં મૃદુ, મધ્યમાં તીર-તીવ્ર (ઊંચો અવાજ) અને ગીતની સમાપ્તિ સમયે અંતમાં મંદ, આવા ગીતના ત્રણ આકાર જાણવા.

સંગીતના (૧) છ દોષ, (૨) આઠ ગુણ, (૩) ત્રણ વૃત્તો, (૪) બે ભણિતીઓને જે જાણે છે, તે સુશિક્ષિત વ્યક્તિ રંગમંચ પર ગાઈ શકે છે.

ગીતના છ દોષ આ પ્રમાણે જાણવા. (૧) ભીતદોષ-ડરતાં-ડરતાં ગાવું.

(૨) દ્રુતદોષ-ઉદ્દેગના કારણે જલ્દી-શીઘ્ર ગાવું. (૩) ઉત્તિચ્છદોષ-શ્વાસ લેતાં-લેતાં જલ્દી ગાવું. (૪) ઉત્તાલદોષ-વિરુદ્ધ તાલથી ગાવું. (૫) કાકસ્વરદોષ-કાગડાની જેમ કર્ણકટુ સ્વરમાં ગાવું. (૬) અનુનાસદોષ-નાકથી સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતા ગાવું.

ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે જાણવા - (૧) પૂર્ણગુણ-સ્વરના આરોહ-અવરોહ વગેરે સમસ્ત સ્વરકળાયુક્ત પૂર્ણરૂપથી ગાવું. (૨) રક્તગુણ-રાગથી ભાવિત થઈને ગાવું. (૩) અલંકૃતગુણ-વિવિધ શુભસ્વરોથી સંપન્ન બનીને ગાવું. (૪) વ્યક્તગુણ-ગીતના શબ્દો-સ્વર-વ્યંજનોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી ગાવું. (૫) અવિદ્યુષ્ટગુણ-વિકૃતિ અને વિશ્રંખલા રહિત, નિયત અને નિયમિત સ્વરથી ગાવું. ચીસ પાડતા હોય તેમ, રાડો પાડતા હોય તેમ ન ગાવું. (૬) મધુરગુણ-કર્ણપ્રિય, મનોરમ સ્વરથી ગાવું. (૭) સમગુણ-સુર, તાલ, લય વગેરેનું ધ્યાન રાખી સુસંગત સ્વરમાં ગાવું. (૮) સુલલિતગુણ-સ્વરઘોલન દ્વારા લલિત-શ્રોતેન્દ્રિય પ્રિય અને સુખદાયી સ્વરમાં ગાવું.

અન્ય રીતે ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે - (૧) ઉરોવિશુદ્ધ-જે સ્વર ઉરસ્થાલમાં વિશાળ હોય. (૨) કંઠવિશુદ્ધ-નામિથી ઉત્થિત જે સ્વર કંઠમાં વ્યાપ્ત થઈ સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત થાય તે અર્થાત્ જે સ્વર કંઠમાં ફાટી ન જાય તે. (૩) શિરોવિશુદ્ધ-જે સ્વર શિર-મસ્તકતી ઉત્પન્ન થવા છતાં નાસિકાના સ્વરથી મિશ્રિત ન થાય તે. (૪) મૃદુક-જે ગીત મૃદુ-કોમળ સ્વરમાં ગવાય તે. (૫) રિમિત-ઘણા ઘોલન યુક્ત આલાપ દ્વારા ગીતમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવો. (૬) પદબદ્ધ-ગીતને વિશિષ્ટ પદ રચનાથી નિબદ્ધ કરવું. (૭) સમતાલ પ્રત્યુદ્ધેષ-જે ગીતમાં હસ્તતાલ, વાદ્યધ્વનિ અને નર્તકના પાદદ્વેષ સમ હોય અર્થાત્ એક-બીજાના મેળમાં હોય. (૮) સપ્તસ્વર સીભર-જેમાં ષડ્જ વગેરે સાત સ્વર, તંબી વગેરે વાદ્ય ધ્વનિને અનુરૂપ હોય અથવા વાદ્ય ધ્વનિ ગીતના સ્વરની સમાન હોય.

પૂર્વગાથામાં ‘સપ્તસ્વરસીભર’ નામનો અંતિમ ગુણ બતાવ્યો છે. ગીત જો સાત પ્રકારે સ્વર સાથે અનુરૂપ હોય તો તે ગીત ‘સપ્ત સ્વરસીભર’ બને છે. તે સપ્ત સીભરતા આ પ્રમાણે છે -

(૧) અક્ષરસમ-જે ગીત હર્ય, દીર્ઘ, પ્લુત અને સાનુનાસિક અક્ષરોને અનુરૂપ હર્યવાદિ સ્વરયુક્ત હોય તે. (૨) પદસમ-સ્વર અનુરૂપ પદ અને પદ અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૩) તાલસમ-તાલવાદનને અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૪) લયસમ-વીણા વગેરે વાદ્યની ધુન અનુસાર ગવાતું ગીત. (૫) ગ્રહસમ-વીણા વગેરે દ્વારા ગૃહીત સ્વર અનુસાર ગવાતું ગીત. (૬) નિશ્ચિતોચ્ચવસિતસમ-શ્વાસ લેવા અને મૂકવાના ક્રમાનુસાર ગવાતું ગીત. (૭) સંચારસમ-સિતાર વગેરે વાદ્યોના તાર પર થતાં આંગળીના સંચાર સાથે ગવાતું ગીત.

ગેય પદોના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે. (૧) નિર્દોષ-અલીક, ઉપઘાત વગેરે ૩૨ દોષથી રહિત ગીતના પદથી યુક્ત હોવું. (૨) સારવંત-સારભૂત

વિશિષ્ટ અર્થથી યુક્ત હોવું. (૩) હેતુયુક્ત-અર્થસાધક હેતુથી યુક્ત હોવું. (૪) અલંકૃત-કાવ્યગત ઉપમા, ઉત્પેક્ષા વગેરે અલંકારથી યુક્ત હોવું. (૫) ઉપનીત-ઉપસંહારથી યુક્ત હોવું. (૬) સોપચાર-અવિરુદ્ધ-અલબ્જનીય અર્થના પ્રતિપાદન યુક્ત હોવું. (૭) મિત-અલ્પાપદ અને અલ્પ અક્ષરવાળું હોવું. (૮) મધુર-સુશ્રાવ્ય શબ્દ, અર્થ અને પ્રતિપાદનની અપેક્ષાએ પ્રિય હોવું.

ગીતના વૃત્ત-છંદ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) સમ-જે ગીતમાં ચરણ અને અક્ષર સમ હોય અર્થાત્ ચાર ચરણ હોય અને તેમાં ગુરુ-લઘુ અક્ષર પણ સમાન હોય અથવા જેના ચારે ચરણ સમાન હોય. (૨) અર્ધસમ-જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય તથા દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણ સમાન હોય. (૩) સર્વ વિષમ-જેમાં બધા ચરણો અને અક્ષરોની સંખ્યા વિષમ હોય, જેના ચારે ચરણ વિષમ હોય. આ ત્રણ સિવાય ચોથા પ્રકારનો વૃત્ત-છંદ નથી.

ગીતની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે પ્રકારની કહી છે. આ બંને ભાષા પ્રશસ્ત અને શ્રદ્ધાભાષિત છે. સ્વર મંડળમાં તે ભાષા જોવા મળે છે. તે બંને ભાષામાં ગવાય છે.

પ્રશ્ન :- કઈ સ્ત્રી મધુર સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી કઠોર અને રુદ્ધ સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી ચતુરાઈથી, કઈ સ્ત્રી વિલંબિત સ્વરોમાં, કઈ સ્ત્રી દ્રુત સ્વરમાં અને કઈ સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે. ઉત્તર :- શ્યામા મધુર સ્વરમાં, કૃષ્ણવર્ણી સ્ત્રી કઠોર અને રુદ્ધ સ્વરમાં, ગૌરવર્ણી સ્ત્રી ચતુરાઈથી, કાણી સ્ત્રી વિલંબિત (મંદ), અંધ સ્ત્રી દ્રુત-શીઘ્ર સ્વરમાં, પિંગલા સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે.

સાત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ અને એકવીસ મૂર્ચ્છનાઓ હોય છે. પ્રત્યેક સ્વર સાત તાનથી ગવાય છે. તેથી (૭ X ૭ = ૪૯) સાત સ્વર સાત તાનથી ગવાતા ઓગણપચાસ ભેદ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૦૫ થી ૨૧૨ :-

પ્રશ્ન :- અષ્ટનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અષ્ટનામાં આઠ પ્રકારની વચન વિભક્તિ કહેલ છે. વચન વિભક્તિના તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે - (૧) નિર્દેશ-નિર્દેશ પ્રતિપાદક અર્થમાં કર્તા માટે પ્રથમા વિભક્તિ. (૨) ઉપદેશ-ઉપદેશ ક્રિયાના પ્રતિપાદનમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ. (૩) કરણ અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ. (૪) સંપ્રદાન-સ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ. (૫) અપાદાન-છૂટા પડવાના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ. (૬) સ્વર સ્વામિત્વ બતાવવા ષષ્ઠી વિભક્તિ. (૭) સન્નિધાન-આધારકાળભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ. (૮) સંબોધન-આમંત્રણ અર્થમાં અષ્ટમી વિભક્તિ વપરાય છે.

(૧) નિર્દેશમાં પ્રથમા વિભક્તિ, જેમકે - તે, આ, હું (૨) ઉપદેશમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ જેમકે - તેમને કહો, આને કહો. (૩) કરણમાં તૃતીયા વિભક્તિ જેમકે - મારા વડે કહેવાયેલ, તેના દ્વારા કહેવાયેલ, મારા કે તેના દ્વારા કરાયેલ, (૪) સંપ્રદાન તથા નમઃસ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ જેમકે - 'નમો

જિનાય’ જિનને નમસ્કાર ‘અગ્નયે સ્વાહા’ ‘વિપ્રાય ગાં દદાતિ’ - બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. (૫) અપાદાનમાં પંચમી વિભક્તિ જેમકે આને અહીંથી દૂર કરો, આને અહીંથી લઈ લો. (૬) સ્વામી સંબંધમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ જેમકે તેની અથવા આની આ વસ્તુ છે. (૭) આધાર કાલ ભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ જેમકે તે ફલાદિ આમાં છે. (૮) સંબોધન આમંત્રણમાં અષ્ટમી વિભક્તિ જેમકે - હે યુવાન !

● વિવેચન-૨૦૫ થી ૨૧૨ :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે વચન વિભક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે કહેવાય તે વચન અને તે વચનોના કર્તા કર્મરૂપ અર્થ જેના દ્વારા પ્રગટ થાય તે વિભક્તિ. વચનપદોની વિભક્તિ તે વચન વિભક્તિ કહેવાય છે.

(૧) પ્રથમા વિભક્તિ-કર્તા કારક :- જે નામ કે સર્વનામ કર્તા અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય, તેને માટે પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય છે.

(૨) દ્વિતીયા વિભક્તિ-કર્મકારક :- જેના પર ક્રિયાનું ફળ લાગુ પડે અથવા ક્રિયામાં પ્રવર્તિત કરાવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવા ઉપદેશ આપે અને ઉપદેશ અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે.

(૩) તૃતીયા વિભક્તિ-કરણ કારક :- ક્રિયાની સિદ્ધિમાં જે સૌથી વધુ સહાયક અને ઉપકારક સાધન હોય તે કરણ કહેવાય છે. જેમકે ‘કઠીયારો કુહાડીથી લાકડું કાપે છે’ ‘તે સોયથી વસ્ત્ર સાંધે છે’ અહીં કાપવારૂપ અને સાંધવારૂપ ક્રિયામાં કુહાડી અને સોય સહાયક સાધન છે માટે તે કરણ કહેવાય.

(૪) ચતુર્થી વિભક્તિ-સંપ્રદાન કારક :- જેને માટે ક્રિયા કરાય છે તે સંપ્રદાન કહેવાય છે. “ને માટે” જેવો પ્રત્યય ગુજરાતીમાં થાય છે.

(૫) પંચમી વિભક્તિ-અપાદાન કારક :- પૃથક્ થાય છે કે અલગ પડે છે, તેવો બોધ જેનાથી થાય તે અપાદાન કહેવાય છે. વૃક્ષ પરથી ફૂલ પડ્યું.

(૬) ષષ્ઠી વિભક્તિ-સ્વામિત્વ કારક :- પોતાની માલિકી બતાવવી તે સ્વામિત્વ છે અને તે માટે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે.

(૭) સપ્તમી વિભક્તિ-સન્નિધાન કારક :- વસ્તુનો આધાર તે સન્નિધાન કહેવાય છે. જે આધાર હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.

(૮) અષ્ટમી વિભક્તિ-સંબોધન કારક :- કોઈને સંબોધન કરવામાં અષ્ટમી વિભક્તિ લાગે છે. અષ્ટમી વિભક્તિ નામને જ લાગે છે, સર્વનામને નહીં.

● સૂત્ર-૨૧૩,૨૧૪ :-

પ્રશ્ન :- નવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નવનામમાં નવ કાવ્યરસ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) વીરરસ, (૨) શૃંગારરસ, (૩) અદ્ભુતરસ, (૪) રૌદ્રરસ, (૫) વ્રીડનકરસ-લજ્જાનકરસ (૬) બીભત્સરસ, (૭) હાસ્યરસ, (૮) કરુણરસ (૯) પ્રશાંત રસ.

● વિવેચન-૨૧૩,૨૧૪ :-

નવ નામમાં સૂત્રકાર વીરરસ આદિ નવરસોના નામો કહે છે.

● સૂત્ર-૨૧૫,૨૧૬ :-

પરિત્યાગમાં ગર્વ અને પશ્ચાતાપ ન હોય, તપશ્ચરણમાં ઘૈર્ય અને શત્રુઓના વિનાશમાં પરાક્રમ હોય, વીરરસના આ લક્ષણો છે. વીરરસનું ઉદાહરણ સૂત્રકાર જણાવે છે કે રાજ્ય વૈભવનો પરિત્યાગ કરી દીક્ષિત બની, જેણે કામ, ક્રોધરૂપ મહાશત્રુઓનો નાશ કર્યો તે નિશ્ચયથી મહાવીર છે.

● વિવેચન-૨૧૫,૨૧૬ :-

વીરરસ નિરૂપક બે ગાથામાંથી પ્રથમમાં સૂત્રકારે અનનુયસ, ધૃતિ અને પરાક્રમને વીરરસના લક્ષણ કહી, બીજી ગાથામાં તે લક્ષણોથી યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. શત્રુ બે પ્રકારના છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર. મોક્ષ પ્રતિપાદક આ શાસ્ત્રમાં કામ-ક્રોધ વગેરે આંતરિક શત્રુઓને જીતે તેને વીર કહ્યા છે.

● સૂત્ર-૨૧૭,૨૧૮ :-

શ્રૃંગારરસ રતિકીડાના કારણભૂત સાધનોના સંયોગની અભિલાષાનો જનક છે. મંડન, વિલાસ, વિબ્ભોક, હાસ્ય, લીલા અને રમણ આદિ શ્રૃંગારરસના લક્ષણ છે. શ્રૃંગારરસનું બોધક ઉદાહરણ-કામચેષ્ટાઓથી મનોહર કોઈ શ્યામા-સોળ વરસની તરુણી, નાની ઘૂંઘરીઓથી મુખરિત હોવાથી મધુર તથા યુવકોના હૃદયને ઉન્મત્ત કરનાર પોતાના કટિસૂત્રનું પ્રદર્શન કરે છે.

● વિવેચન-૨૧૭,૨૧૮ :-

શ્રૃંગાર રસને વર્ણવતી બે ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથામાં મંડન વગેરે શ્રૃંગારરસના લક્ષણ બતાવી બીજી ગાથામાં તે ચેષ્ટાઓ, લક્ષણોથી યુક્ત દેષ્ટાંત કહ્યું.

● સૂત્ર-૨૧૯ થી ૨૨૨ :-

પૂર્વે અનુભવેલ ન હોય અથવા પૂર્વે અનુભવેલ એવા કોઈ વિસ્મયકારી આશ્ચર્યકારક પદાર્થને જોઈને જે આશ્ચર્ય થાય છે, તેનું નામ અદ્ભુતરસ છે. હર્ષ અને વિષાદની ઉત્પત્તિ એ અદ્ભુતરસનું લક્ષણ છે. તેનું ઉદાહરણ – આ જીવલોકમાં તેનાથી અધિક અદ્ભુત બીજું શું હોઈ શકે કે જિનવચન દ્વારા ત્રિકાળ સંબંધી સમસ્ત પદાર્થો જણાય છે.

ભયોત્પાદક રૂપ, શબ્દ, અંધકારનું ચિંતન, કથા, દર્શન વગેરે દ્વારા રૌદ્રરસ ઉત્પન્ન થાય છે. સંમોહ, સંભ્રમ, વિષાદ તેમજ મરણ તેના લક્ષણ છે. રૌદ્ર રસનું ઉદાહરણ – ભ્રમર ચઢાવવાથી વિકરાલ મુખવાળો, દાંતોથી હોઠને ચાવી રહેલ, લોહીથી લથપથ શરીરવાળો, ભયાનક શબ્દ બોલવાથી રાક્ષસ જેવો, પશુઓની હત્યા કરનાર અતિશય રૌદ્રરૂપધારી તું સાક્ષાત્ રૌદ્ર જ છે.

● વિવેચન-૨૧૯ થી ૨૨૨ :-

અહીં રૌદ્રરસના લક્ષણ અને તે લક્ષણ યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. હિંસામાં પ્રવૃત્ત વ્યક્તિના પરિણામ રૌદ્ર હોય છે. મૂકુટિ વગેરે દ્વારા જ પરિણામોની રૌદ્રતાનો બોધ થઈ જાય છે. ભયાનક રૂપાદિના દર્શન કે સ્મરણથી સંમોહાદિ લક્ષણવાળા ભયાનક રસની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે.

● સૂત્ર-૨૨૩,૨૨૪ :-

વિનય કરવા યોગ્ય માતા-પિતા તેમજ ગુરુજનોનો વિનય ન કરવાથી, ગુપ્ત રહસ્યોને પ્રગટ કરવાથી, ગુરુપત્ની સાથે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વ્રીડનક (લજ્જાનક) રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લજ્જા અને શંકા ઉત્પન્ન થવી તે આ રસના લક્ષણ છે. વ્રીડનક-લજ્જાનક રસનું ઉદાહરણ-(કોઈ વધુ કહે છે) આ લૌકિક વ્યવહારથી વધુ લજ્જાસ્પદ બીજી કંઈ વાત હોઈ શકે ? હું તેનાથી ખૂબ લજ્જા પામું છું કે વર-વધૂના પ્રથમ સમાગમ સમયે વડીલો વધૂના વસ્ત્રની પ્રશંસા કરે, કથન કરે.

● વિવેચન-૨૨૩, ૨૨૪ :-

લોક મર્યાદા અને આચાર મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વ્રીડનક રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. લજ્જા આવવી અથવા શંકિત થવું અર્થાત્ શરમથી સંકુચિત થવું, તે તેના લક્ષણ છે. લજ્જા એટલે શરમાવું. મસ્તક નમી જાય, શરીર સંકુચિત થઈ જાય, મનમાં સંકોચ પેદા થાય અને દોષ પ્રગટ ન થઈ જાય તે વિચારથી મનનું ચંચળ અને ચલિત રહેવું.

● સૂત્ર-૨૨૫,૨૨૬ :-

અશુચિ, મૃતશરીર તથા લાળ વગેરેથી વ્યાપ્ત ઘૃણિત શરીરાદિ તેમજ દુર્દર્શનીય પદાર્થોને વારંવાર જોવા રૂપ અભ્યાસથી અથવા તેની ગંધથી બીભત્સ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્વેદ અને અવિહિંસા તેના લક્ષણો છે.

બીભત્સરસનું ઉદાહરણ-અપવિત્ર મળથી ભરેલું, અશુચિ વહેવાડાતા છિદ્રોથી વ્યાપ્ત, દુર્ગંધયુક્ત આ શરીર ગંદકી-અપવિત્રતાનું મૂળ છે. તેવું જાણી જે વ્યક્તિ તેની મૂંચળને ત્યાગે છે તે ધન્ય છે.

● વિવેચન-૨૨૫,૨૨૬ :-

સૂત્રકારે બીભત્સ રસનું વર્ણન કરી ઉદાહરણરૂપે શરીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શરીરમાં રહેલા લોહી, માંસ, પરુ, ચરબી આ સર્વથી વધુ ઘૃણિત બીજી કંઈ વસ્તુ હોય ? નિર્વેદ અને અવિહિંસાને બીભત્સરસના લક્ષણ કહ્યા છે. નિર્વેદ અર્થાત્ ઉદ્વેગ, મનમાં ગ્લાનિભાવ થાય, સંકલ્પ-વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય અને શરીરની અસારતા જાણે તે નિર્વેદ અને તેથી હિંસાદિ પાપોને ત્યાગે તે અવિહિંસા. આ શરીર ઉદ્વેગકારી, હોવાથી કોઈ ભાગ્યશાળી જ તેના મમત્વને ત્યાગી, વિરત થઈ આત્મરમણ કરે છે.

ઘણા મલથી યુક્ત, અશુચિના ભંડાર, આ શરીરની અવસ્થા-દશાને જાણીને જે આ શરીરના મોહને છોડી, તપ સંયમમાં લીન થઈ જાય, તે ધન્ય છે. આ ઉદાહરણમાં અશુચિભાવના દ્વારા બીભત્સરસનું વર્ણન કર્યું છે.

● સૂત્ર-૨૨૭,૨૨૮ :-

રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીતતાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. હાસ્યરસ મનને હર્ષિત કરે છે. મુખ, નેત્રનું વિકસિત થવું, અટ્ટ-હાસ્ય વગેરે તેના લક્ષણ છે. હાસ્યરસનું ઉદાહરણ –

સૂઈને પ્રાતઃકાલે ઊઠેલા, કાલિમાથી-કાજળની રેખાઓથી મંડિત દિયરના મુખને જોઈને સ્તન યુગલના ભારથી, નમેલા મધ્યમભાગવાળી કોઈ યુવતી હી-હીન કરતી હસે છે.

● વિવેચન-૨૨૭,૨૨૮ :-

રૂપ, વય, વેશ અને ભાષાની વિપરીતતારૂપ વિડંબનાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષ-સ્ત્રીનું, સ્ત્રી-પુરુષનું રૂપ ધારણ કરે, તરુણ વૃદ્ધનું રૂપ બનાવે, રાજપુત્ર વણિકનું રૂપ ધારણ કરે તો તે વિપરીતતાઓ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરે છે. મુખનું વિકસિત થવું, ખડખડાટ હસવું તે તેનો લક્ષણ છે.

● સૂત્ર-૨૨૯,૨૩૦ :-

પ્રિયનો વિયોગ, બંધ, વધ, વ્યાધિ, વિનિપાત-પુત્રાદિ મરણ, સંભ્રમ-પરચકાદિના ભયતી કરુણરસ ઉત્પન્ન થાય છે. શોક, વિલાપ, અતિશય મ્લાનતા, રુદન વગેરે કરુણ રસના લક્ષણ છે. કરુણરસનું ઉદાહરણ – હે પુત્રી ! પ્રિયતમના વિયોગમાં વારંવાર તેની અતિશય ચિંતાથી ક્લાન્ત, મુરઝાયેલું અને આંસુઓથી વ્યાપ્ત નેત્રવાળું તારું મુખ દુર્બળ થઈ ગયું છે.

● વિવેચન-૨૨૯,૨૩૦ :-

કરુણરસના વર્ણનમાં સૂત્રકારે શોક, વિલાપ, મુખ શુષ્કતા, રડવું વગેરેને તેના લક્ષણ કહ્યા છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે.

● સૂત્ર-૨૩૧,૨૩૨ :-

નિર્દોષ-હિંસાદિ દોષ રહિત, મનની સમાધિ અને પ્રશાંત ભાવથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તથા અવિકાર જેનું લક્ષણ છે તે પ્રશાંત રસ જાણવો. પ્રશાંત રસનું ઉદાહરણ— સ્વાભાવિકરૂપે જ નિર્વિકાર, વિષયોના અવલોકનની ઉત્સુકતાના ત્યાગથી ઉપશાંત, કોઠાદિ દોષના ત્યાગથી પ્રશાંત, સૌમ્યદેહિથી યુક્ત મુનિનું મુખકમળ અહો ! વાસ્તવમાં અતીવ શ્રી સંપન્ન થઈ, સુશોભિત લાગે છે.

● વિવેચન-૨૩૧,૨૩૨ :-

આ સૂત્રમાં અંતિમ પ્રશાંત રસનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કોઠાદિ કષાયો વિભાગ રૂપ છે. તે વિભાવના ભાવો ન રહેવાથી અંતરમાં શાંતિની અનુભૂતિ અને બહાર મુખ પર લાવણ્યમય ઓજ-તેજ દેખાય તે પ્રશાંતરસ છે.

● સૂત્ર-૨૩૩,૨૩૪ :-

ગાથાઓ દ્વારા કહેવાયેલ આ નવ કાવ્ય રસો અલીકતા વગેરે બત્રીસ દોષરહિત વિધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ ક્યાંક શુદ્ધ હોય છે તો ક્યાંક મિશ્રિતરૂપે હોય છે. આ રીતે નવરસ અને સાથે નવનામનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૨૩૩,૨૩૪ :-

બે પ્રકારે અર્થ થાય છે – (૧) બત્રીસદોષોથી રહિત વિધિપૂર્વક આ નવરસો ઉત્પન્ન થાય તે ગાથા દ્વારા કહેલ છે. (૩) નવરસની ઉત્પત્તિમાં અલીક, ઉપઘાત વગેરે બત્રીસ દોષો દ્વારા તે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે તે હાથીઓના કટિતટથી

ઝરતા મદબિન્દુઓથી એક-વિશાળ નદી વહેવા લાગી. જેમાં હાથી, ઘોડા, રથ, સેના તથાવા લાગ્યા. આ કથન અલીક દોષથી દૂષિત છે કારણ કે મદબિન્દુઓથી નદીનું વહેવું સંભવિત નથી. તે કલ્પના માત્ર છે. આ રીતે અલીક દોષથી અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શુદ્ધ રસ એટલે એક રસ અને મિશ્ર એટલે બે-ત્રણ રસ. કોઈ કાવ્યમાં એક જ રસ હોય તે શુદ્ધ રસ કહેવાય અને કોઈ કાવ્યમાં બે-ત્રણ રસો સમાવિષ્ટ હોય તે મિશ્ર રસ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૧ :-

દસનામના દસ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ગૌણનામ, (૨) નોગૌણનામ, (૩) આદાનપદ નિષ્પન્નનામ, (૪) પ્રતિપદાપદ નિષ્પન્નનામ, (૫) પ્રધાનપદ નિષ્પન્નનામ, (૬) અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પન્નનામ, (૭) નામનિષ્પન્નનામ, (૮) અવયવ નિષ્પન્નનામ, (૯) સંયોગ નિષ્પન્નનામ, (૧૦) પ્રમાણ નિષ્પન્નનામ.

● વિવેચન-૨૩૫/૧ :-

વિભિન્ન આધારોથી વસ્તુનું નામકરણ કરી શકાય છે. આ સૂત્રમાં તેના દસ પ્રકારનું કથન કર્યું છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૨ :-

પ્રશ્ન :- ગુણનિષ્પન્ન (ગૌણનામ) નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષમાગુણયુક્ત હોય તે ‘ક્ષમણ’, તથે તે તપન-સૂર્ય પ્રજ્વલિત હોય તે પ્રજ્વલન-અગ્નિ, વહે તે પવન. આ ગુણનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૩૫/૨ :-

ગુણના આધારે જે નામ રાખવામાં આવે તે ગૌણનામ અથવા ગુણ નિષ્પન્નનામ કહેવાય છે. આ નામ યથાર્થ નામ છે. વ્યુત્પત્તિને અનુરૂપ નામ છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૩ :-

પ્રશ્ન :- નોગૌણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વ્યુત્પત્તિપરક ગુણ રહિત, વાચ્યાર્થ રહિત નામને નોગૌણનામ કહે છે. તેના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવા-કુન્ત શરત્ર વિશેષ-માલાને કહે છે. તે ન હોવા છતાં પદીને ‘સકુન્ત’ કહેવું. મુદ્ગ એટલે મગ, તેનાથી રહિત હોવા છતાં ડબ્બીને સમુદ્ગ કહેવું. મુદ્રા એટલે વીંટી તેનાથી રહિતને સમુદ્ર કહેવાય પણ મુદ્ર રહિતને સમુદ્ર કહેવું. લાલ એટલે લાળ, તેનાથી રહિત એવા એક પ્રકારના ઘાસને ‘પલાલ’ કહેવું. કુલિકા એટલે દિવાલ, દિવાલ રહિત એવી પક્ષિણીને ‘સકુલિકા’ કહેવું. પલ એટલે માંસ, અશ્રાતિ એટલે ખાવું, માંસ ન ખાવા છતાં વૃક્ષ વિશેષને ‘પલાશ’ કહેવું. અમાતૃવાહક-માતાને ખંભાપર વહન ન કરવા છતાં બેઈન્દ્રિય જીવ વિશેષને માતૃવાહક કહેવું.

અનીજવાપક-નીજનું વપન, વાવેતર ન કરવા છતાં જીવ વિશેષને નીજવાપક કહેવું. ઈન્દ્રની ગાયનું પાલન ન કરવા છતાં કીડા વિશેષને ઈન્દ્રગોપ કહેવું. આ

નોગૌણનામનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૩૫/૩ :-

જે નામ ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ, વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર લોકરૂઢિથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેને અયથાર્થ નામ અથવા નોગૌણનામ કહે છે. સૂત્રમાં સકુન્ત વગેરે અયથાર્થ નામના ઉદાહરણો આપ્યા છે. કુન્ત એટલે ભાલો. ભાલા સહિત હોય તેને સકુન્ત કહે તો તે ગૌણનામ બને પણ પદ્મી પાસે ભાલો નથી છતાં લોકમાં પદ્મીને સકુન્ત કહેવામાં આવે છે, તેથી તે નોગૌણનામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૪ :-

પ્રશ્ન :- આદાનપદ નિષ્પન્નનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કોઈપણ અધ્યયનના પ્રારંભ પદ પરથી અધ્યયનનું નામ હોય તે આદાનપદ નિષ્પન્ન નામ છે જેમકે - આવંતી, ચાતુરંગીય, યથાતથ્ય, આર્દ્રકીય, અસંસ્કૃત, યજ્ઞકીય, ઈશુકારીય, એલકીય, વીર્ય, ધર્મ, માર્ગ, સમવસરણ, યમતીત વગેરે.

● વિવેચન-૨૩૫/૪ :-

કોઈપણ શાસ્ત્રના અધ્યયનના પ્રારંભમાં જે પદનું ઉચ્ચારણ થતું હોય તે 'આદાનપદ' કહેવાય છે. તે આદાનપદના આધારે જ અધ્યયનનું નામ નિશ્ચિત થાય, તો તે અધ્યયનનું નામ 'આદાનપદ નિષ્પન્ન' નામ કહેવાય.

આવંતી :- આચારંગ સૂત્રના પાંચમાં અધ્યયનના પ્રારંભમાં આવેલ 'આવંતી કેયાવંતી' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'આવંતી' છે.

ચાતુરંગિજ્ઞ :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'ચત્તારિ પરમંગાણિ' ના 'ચત્તારિ' અને 'અંગાણિ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ ચાતુરંગિજ્ઞ છે.

અહાતથ્યિજ્ઞ :- સૂત્રકૃતાંગના તેરમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'અહાતહીય' ના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અહાતથ્યિજ્ઞ' છે.

અહ્વજ્ઞ :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'પુરાકડં અહ્વયં સુણેહ' ના અહ્વય પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અહ્વજ્ઞ' છે.

અસંખ્યં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચોથા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'અસંખ્યં જીવિય..' ના 'અસંખ્યં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અસંખ્યં' છે.

આ તથા આવા પ્રકારના અન્યનામો આદાનપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૫ :-

પ્રશ્ન :- પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નવા ગ્રામ, આકરસ નગર, ખેટ, કર્બટ, મડબ, દ્રોણમુખ, પતન, આશ્રમ, સંબાહ અને સશ્નિવેશમાં નિવાસ કરવા જાય ત્યારે અથવા નવા ગામ વગેરેને વસાવવાના સમયે અશિવા (શિયાળી) માટે શિવા નામનો, અગ્નિ માટે શીતલ નામનો, વિષ માટે મધુર નામનો પ્રયોગ કરવો. કલાલના ઘરમાં આમ્બ માટે સ્વાદુ નામનો પ્રયોગ થાય છે. તે જ રીતે રક્તવર્ણનું હોય તે લક્તક કહેવાય તેના માટે અલક્તક, લાબુ-પાત્ર વિશેષ માટે અલાબુ, શુભવર્ણવાળા સુંબક માટે કુસુંબક

અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરનારા માટે અભાષક, એવા શબ્દોનો (નામનો) પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૩૫/૫ :-

પ્રતિપક્ષ એટલે વિરોધી. પ્રતિપક્ષપદનામ એટલે વિરોધી નામ. જે વસ્તુ હોય તેના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ-ગુણ વાચક નામ દ્વારા તે વસ્તુનું કથન કરાય તો તે પ્રતિપક્ષપદ નામ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દકોષમાં 'અશિવા' શબ્દ શિયાળીનો વાચક છે. તેનું જોવું, બોલવું અશિવ, અમંગલ અને અશુભ મનાય છે.

નોગૌણ નામ અને પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. નોગૌણનામમાં જે નામ છે તેની પ્રવૃત્તિનો અભાવ પ્રધાન-મુખ્યરૂપે હોય છે. જેમકે કુન્ત, શસ્ત્ર વિશેષનો અભાવ છે, છતાં પદ્મીને સકુન્ત કહેવું. તેમાં વિરોધીધર્મ અને વ્યુત્પત્તિ અર્થ બંનેનો અભાવ છે. જ્યારે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પન્નમાં પ્રતિપક્ષ-વિરોધી નામની પ્રધાનતા છે. અહીં અશિયાળને શિયાળ કહેવાની વાત નથી પરંતુ શિયાળ-અશિવાની જગ્યાએ જ 'શિવા' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૩૫/૬ :-

પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામ આ પ્રમાણે છે. અશોકવન, સપ્તવર્ણવન, ચંપકવન, આશ્રવન, નાગવન, પુશ્પાગવન, ઈશુવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન. આ સર્વ પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ છે.

● વિવેચન-૨૩૫/૬ :-

જેની બહુલતા હોય, જે મુખ્ય હોય તે પ્રધાન કહેવાય છે. તે પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જે નામનું કથન કરાય તે પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. જેમકે કોઈ વનમાં અશોકવૃક્ષ ઘણા હોય, બીજા વૃક્ષ હોય પણ અલ્પ હોય તો તે 'અશોકવન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'અશોકવન' એ નામ પ્રધાનપદનિષ્પન્નનામ કહેવાય.

ગૌણનામ અને પ્રધાનપદ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગૌણનામમાં તે તે ક્ષમાદિ ગુણ શબ્દના વાચ્ય અર્થમાં સંપૂર્ણરૂપે ઘટિત થાય છે. ક્ષમામાં ક્ષમા ગુણ સંપૂર્ણતયા રહે છે જ્યારે પ્રધાનપદ નામમાં વાચ્યાર્થની મુખ્યતા અને શેષની ગૌણતા રહે છે. તેનો અભાવ નથી હોતો. 'અશોકવન'માં અશોકવૃક્ષની પ્રધાનતા-પ્રચુરતા હોવા છતાં અન્યવૃક્ષોનો અભાવ નથી.

● સૂત્ર-૨૩૫/૭ :-

પ્રશ્ન :- અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્ધાસમય-કાળ. એ અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

● વિવેચન-૨૩૫/૭ :-

અનાદિકાલીન વાચ્ય-વચાક ભાવના જ્ઞાનને સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે. શબ્દ વાચક છે અને તે શબ્દ જે પદાર્થનો બોધ કરાવે તે વાચ્ય કહેવાય. અનાદિકાળથી

ધર્માસ્તિકાય શબ્દ (વાચક) ચલન સહાયક દ્રવ્યનો (વાચ્યનો) બોધ કરાવે છે માટે તે અનાદિસિદ્ધાન્તનિષ્પન્નનામ કહેવાય. જે વસ્તુઓ શાશ્વતી છે. જેઓ પોતાના સ્વરૂપનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી તે વસ્તુના નામ અનાદિસિદ્ધાન્તનામ કહેવાય છે.

ગૌણ નામમાં અભિદેય-વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે. એક વસ્તુ માટે વપરાતો શબ્દ ભવિષ્યમાં બીજી વસ્તુ માટે વપરાય તો પ્રથમના વાચ્ય-વાચક ભાવનો અંત આવી જાય, તેથી તે અનાદિ સિદ્ધાન્ત ન કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૩૫/૮ :-

નામ ઉપરથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે. જેમકે પિતા અથવા પિતામહના નામ ઉપરથી નિષ્પન્ન નામ, નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૩૫/૮ :-

લોક વ્યવહાર માટે કોઈનું નાકરણ કરવામાં આવ્યું, તે નામ ઉપરથી પુનઃ નવાનામની સ્થાપના થાય, તો તે નામનિષ્પન્નનામ કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૩૬,૨૩૭ :-

પ્રશ્ન :- અવયવ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે. ઉત્તર :- અવયવનિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે - શૃંગી, શિખી, વિષાણી, દંડ્રી, પક્ષી, ખુરી, નખી, વાલી, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, બહુષ્પદ, લાંગૂલી, કેશરી, કકુદી તથા પરિકર બંધન-વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાન કરનાર, કમર કસનાર ચોદ્દા નામથી ઓળખાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના વસ્ત્ર પહેરનાર આ મહિલા છે, તેમ મહિલા નામથી ઓળખાય છે. દ્રોણ-હાંડીમાં એકકલ-એકદાણો ચડી ગયેલો જેઈ દ્રોણ પ્રમાણ અનાજ ચડી ગયું છે, તેમ જાણી શકાય છે. એક ગાથા સાંભળવાથી કવિની ઓળખાણ થઈ જાય છે અર્થાત્ એક ગાથા ઉપરથી 'આ કવિ છે' તેવું નામ જાહેર થઈ જાય છે. આ બધા અવયવ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૩૬,૨૩૭ :-

કોઈપણ વ્યક્તિ કે વસ્તુના એકદેશરૂપ અવયવના આધારે તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે અવયવ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. શીંગડા એ એક અવયવ છે. તે અવયવના આધારે તે પ્રાણીને શૃંગી કહેવું, શિખારૂપ અવયવના સંબંધથી 'શિખી' નામથી ઓળખાય તો તે શિખી નામ અવયવ નિષ્પન્ન છે. વિષાણ અવયવના સંબંધથી વિષાણી, સિંહના કેશરાલ-રૂપ અવયવના આધારે સિંહ કેશરી તરીકે ઓળખાય છે. આ સર્વ અવયવ નિષ્પન્ન નામ છે.

ગૌણનામ અને અવયવ નિષ્પન્ન નામ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગૌણ નામમાં ગુણની પ્રધાનતા છે, ગુણના આધારે નામ નક્કી થાય છે. જ્યારે અવયવ નિષ્પન્ન નામમાં અવયવની પ્રધાનતા છે. શરીરના અવયવ, અંગ, પ્રત્યંગના આધારે નામ નક્કી થાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૧ :-

પ્રશ્ન :- સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંયોગનિષ્પન્ન નામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) દ્રવ્ય સંયોગ, (૨) ક્ષેત્ર સંયોગ,

(૩) કાળ સંયોગ અને (૪) ભાવ સંયોગ.

● વિવેચન-૨૩૮/૧ :-

આ સૂત્ર સંયોગ નિષ્પન્ન નામની પ્રરૂપણાની ભૂમિકારૂપ છે. દ્રવ્યાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન નામને સંયોગનામ કહે છે. સંયોગ એટલે બે પદાર્થનું પરસ્પર જોડાવું. સંયોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ ચાર અપેક્ષાએ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૨ :-

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ, (૨) અચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ (૩) મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામ.

પ્રશ્ન :- સચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સચિત દ્રવ્ય સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે - ગાવોના સંયોગથી ગોવાળ, ભેંસના સંયોગથી ભેંસવાન, ઘેટીના સંયોગથી ઘેટીમાન, ઊંટણીના સંયોગથી ઊંટણીપાલ કહેવાય છે. આ ગોવાળ, મહિષમાન વગેરે નામ સચિતદ્રવ્ય સંયોગનિષ્પન્ન નામ છે.

પ્રશ્ન :- અચિતદ્રવ્યસંયોગ નિષ્પન્નનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સચિત દ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે - છાંચના સંયોગથી છાંચી, દંડના સંયોગથી દંડી, પટ-વસ્ત્રના સંયોગથી પટી, ઘટ-ઘડાના સંયોગથી ઘટી અને કટના સંયોગથી કટી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- મિશ્રદ્રવ્યસંયોગ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- મિશ્રદ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે - હળના સંયોગથી હાલિક, શકટના સંયોગથી શાકટિક, રથના સંયોગથી રથિક, નાવના સંયોગથી નાવિક. તે મિશ્રદ્રવ્યસંયોગ નામ છે. આ રીતે દ્રવ્યસંયોગનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૩૮/૨ :-

દ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સચિત-સજીવ, અચિત-નિર્જીવ અને ઉભયરૂપ મિશ્રરૂપ. ગાય વગેરે સચિત દ્રવ્ય છે, દંડ વગેરે નિર્જીવ-અચિત દ્રવ્ય છે. હળાદિ મિશ્ર દ્રવ્ય છે. ગાડામાં બળદ જોડાયેલ હોય, રથમાં ઘોડા જોડાયેલ હોય તે સચિત અને લાકડા વગેરેમાંથી ગાડું બન્યું હોય તે અચિત. આ રીતે તે મિશ્રરૂપ છે. ગોવાળ, દંડી, ગાડીવાન વગેરે ક્રમશઃ સચિત, અચિત અને મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ નામો છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૩ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષેત્રસંયોગથી નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્રના સંયોગથી જે નામ પ્રસિદ્ધ થાય, જેમકે - ભરતક્ષેત્રમાં રહેતા મનુષ્ય ભારતીય-ભરતક્ષેત્રીય કહેવાય છે. તે જ રીતે ઐરવતીય-ઐરવત ક્ષેત્રીય, હેમવતીય-હેમવત ક્ષેત્રીય, ઐરણ્યવતીય-ઐરણ્યવત ક્ષેત્રીય, હરિવર્ષીય-હરિવર્ષ ક્ષેત્રીય,

અચ્છવર્ષીય-અચ્છવર્ષ ક્ષેત્રીય અથવા આ માગધીય છે, આ માલવીય, સૌરાષ્ટ્રીય, મહારાષ્ટ્રીય, કોંકણ દેશીય, કોશલ દેશીય, આ ક્ષેત્રસંયોગ નિષ્પન્ન નામ છે.

● વિવેચન-૨૩૮/૩ :-

ક્ષેત્રને આધાર, માધ્યમ બનાવી, ક્ષેત્રની મુખ્યતાએ જે નામકરણ થાય તે ક્ષેત્રસંયોગનિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે. ભારતીય, માગધીય વગેરે તેના ઉદાહરણ છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૪ :-

પ્રશ્ન :- કાળસંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાળસંયોગ નિષ્પન્ન નામ આ પ્રમાણે છે. જેમકે સુષમસુષમકાળમાં ઉત્પન્ન થવાથી 'સુષમસુષમજ', સુષમ કાળમાં ઉત્પન્ન થવાથી, 'સુષમજ', તે જ રીતે સુષમદુષમજ, દુષમસુષમજ, દુષમજ, દુષમદુષમજ નામ જાણવા અથવા વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન પ્રાવૃષ્ઠિક, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલ વર્ષારાત્રિક, તે જ રીતે શારદ, હેમન્તક, વસન્તક અને ગ્રીષ્મક નામ કાળસંયોગથી નિષ્પન્ન થયા છે.

● વિવેચન-૨૩૮/૪ :-

આ સૂત્રમાં સુષમસુષમ વગેરે કાળની અપેક્ષાએ અને વર્ષાઋતુ વગેરે છ પ્રકારના ઋતુકાળની અપેક્ષાએ કાળનિષ્પન્ન નામનું વર્ણન કર્યું છે.

ભરત વગેરે ક્ષેત્રમાં કાળનું પરિવર્તન થયા કરે છે. તેમાં જે કાળમાં આયુષ્ય, અવગાહના-ઉંચાઈ, બળ, જમીનની સરસાઈ વગેરે હીન થતાં જાય તે અવસર્પિણીકાળ કહેવાય છે અને જે કાળમાં આયુષ્યાઈ વૃદ્ધિ પામતા જાય તે કાળ ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે. સત્રમાં સુષમસુષમ વગેરે છ નામ આપ્યા છે તે કાળના છ વિભાગના નામ છે. તે કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય તે નામથી ઓળખાય છે. જેમકે સુષમસુષમ કાળમાં જન્મેલ હોય તે 'સુષમસુષમજ' કહેવાય. આ નામ કાળસંયોગથી નિષ્પન્ન નામ જાણવા અથવા એક વરસની છ ઋતુ હોય છે. (૧) પ્રાવૃષ્ઠ, (૨) વર્ષા, (૩) શરદ, (૪) હેમન્ત, (૫) વસન્ત અને (૬) ગ્રીષ્મ. આ છ ઋતુના વિભાગ પણ કાળ આધારિત છે. જે જે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય તે તે ઋતુના નામે ઓળખાય છે. તે કાળસંયોગ નિષ્પન્ન નામ છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૫ :-

પ્રશ્ન :- ભાવસંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવસંયોગના બે ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે ચે - પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ અને અપ્રશસ્તભાવ સંયોગ.

પ્રશ્ન :- પ્રશસ્તભાવ સંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાન-દર્શન વગેરે પ્રશસ્ત-શુભ ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે પ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નામ કહેવાય. જેમ જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની, દર્શનના સંયોગથી દર્શની, ચારિત્રના સંયોગથી ચારિત્રી.

પ્રશ્ન :- અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્રોધ, માન વગેરે અપ્રશસ્ત ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. જેમકે ક્રોધના સંયોગથી ક્રોધી,

માનના સંયોગથી માની, માયાના સંયોગથી માયી લોભના સંયોગ લોભી, આ અપ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ નામના ઉદાહરણ છે. આ રીતે ભાવસંયોગ નામની તેમજ સંયોગ નિષ્પન્ન નામની વક્તવ્યતાપૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૩૮/૫ :-

આ સૂત્રોમાં ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામનું પ્રતિપાદન છે. વસ્તુના (દ્રવ્યના) ધર્મને ભાવ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ અર્થાત્ વસ્તુના સ્વભાવને ભાવ કહી શકાય. અજીવમાં પોતાનો સ્વભાવ યથાવત્ રહે છે માટે તેમાં પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત એવા ભેદ નથી પણ સંસારી જીવમાં વિભાવભાવ પણ હોય છે. તેથી જ્ઞાન-દર્શન વગેરે જીવના સ્વાભાવિકગુણ શુભ અને પવિત્રતાના કારણરૂપ હોવાથી તે પ્રશસ્તભાવ અને વૈભાવિક ક્રોધાદિ ભાવો વિકારજનક અને પતનના કારણરૂપ હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની નામથી પ્રખ્યાત થાય તેને પ્રશસ્તભાવ સંયોગ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. તે જ રીતે કોઈ વ્યક્તિ તીવ્રક્રોધી હોય અને તે ક્રોધીરૂપે પ્રખ્યાતી પામે તો ક્રોધીનામ અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. અન્ય ઉદાહરણો પણ આ રીતે સમજી લેવા.

● સૂત્ર-૨૩૮/૬ :-

પ્રશ્ન :- પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પ્રમાણનિષ્પન્ન નામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામપ્રમાણ (૨) સ્થાપના પ્રમાણ (૩) દ્રવ્યપ્રમાણ (૪) ભાવપ્રમાણ.

● વિવેચન-૨૩૮/૬ :-

જેના દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે, વસ્તુના સમ્યગ્ નિર્ણયમાં જે કારણરૂપ હોય તેને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રમાણના વિષયભૂત જ્ઞેય પદાર્થ ચાર રીતે નિક્ષિપ્ત થાય છે, માટે પ્રમાણના પણ ચાર પ્રકાર થાય છે. તે નામ પ્રમાણ, સ્થાપના પ્રમાણ, દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ભાવ પ્રમાણ.

● સૂત્ર-૨૩૮/૭ :-

પ્રશ્ન :- નામપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કોઈ જીવ અથવા અજીવ, જીવો અથવા અજીવો, ઉભય--જીવાજીવ અથવા જીવાજીવોનું પ્રમાણ એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૩૮/૭ :-

પ્રત્યેક વસ્તુનો અલગ-અલગ બોધ કરાવવા તથા લોક વ્યવહાર ચલાવવા પ્રત્યેક વસ્તુનું નામ રાખવામાં આવે છે. જીવ અજીવ બધા જ પદાર્થનું નામ હોય છે. વસ્તુના ગુણ-ધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ વસ્તુનું 'પ્રમાણ' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામ પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૩૮/૮, ૨૩૯ :-

પ્રશ્ન :- સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્થાપના પ્રમાણથી નિષ્પન્ન નામના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧)

નક્ષત્રનામ (૨) દેવનામ (૩) કુળનામ (૪) પાષંડનામ (૫) ગણનામ (૬) જીવિતદેવનામ (૭) આભિપ્રાયિક નામ.

● વિવેચન-૨૩૮/૮, ૨૩૯ :-

લોકવ્યવહાર ચલાવવા વ્યક્તિ-વસ્તુના નામ રાખવા આવશ્યક છે. નક્ષત્ર, દેવ, કુળ વગેરેના આધારે આ નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. અહીં સ્થાપના શબ્દથી ચાર નિક્ષેપનો બીજો ભેદ સ્થાપના નિક્ષેપ ગ્રહણ કરવાનો નથી. અહીં સ્થાપના એટલે દેવ-કુળાદિના આધારે નામ રાખવું, તે અર્થ અભિપ્રેત છે.

● સૂત્ર-૨૪૦ થી ૨૪૩ :-

પ્રશ્ન :- નક્ષત્ર નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નક્ષત્રના આધારે સ્થાપિત નામ નક્ષત્રનામ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે કૃતિકાનક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું કૃતિકા-કાર્તિક, કૃતિકાદત્ત, કૃતિકાધર્મ, કૃતિકાધર્મ, કૃતિકાદેવ, કૃતિકાદાસ, કૃતિકાસેન, કૃતિકારક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

રોહિણીમાં જન્મેલનું રોહિણેય, રોહિણીદત્ત, રોહિણીધર્મ, રોહિણીશર્મ, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણીસેન, રોહિણીરક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

આ જ રીતે જે નક્ષત્રમાં જન્મેલ હોય તેનું તે તે નક્ષત્રના આધારે નામ રાખવામાં આવે તે નક્ષત્ર સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય. ગાથા આધારે નક્ષત્રોના નામ. (૧) કૃતિકા, (૨) રોહિણી, (૩) મૃગશિરા, (૪) આર્દ્રા, (૫) પુનર્વસુ, (૬) પુષ્ય, (૭) અશ્લેષા, (૮) મઘા, (૯) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૦) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૧૧) હસ્ત, (૧૨) ચિત્રા, (૧૩) સ્વાતિ, (૧૪) વિશાખા, (૧૫) અનુરાધા, (૧૬) જ્યેષ્ઠા, (૧૭) મૂળા, (૧૮) પૂર્વાષાઢા, (૧૯) ઉત્તરાષાઢા (૨૦) અભિજિત, (૨૧) શ્રવણ, (૨૨) ધનિષ્ઠા, (૨૩) શતભિષા, (૨૪) પૂર્વાભાદ્રપદા, (૨૫) ઉત્તરાભાદ્રપદા, (૨૬) રેવતી, (૨૭) અશ્વિની, (૨૮) ભરણી.

● વિવેચન-૨૪૦ થી ૨૪૩ :-

વ્યક્તિનો જન્મ તે તે નક્ષત્રમાં થયો છે તેનો જોધ કરાવવા માટે વ્યક્તિનું નામ નક્ષત્રના આધારે પણ રાખવામાં આવે છે. જેમકે કાર્તિકેય, રોહિણેય વગેરે. નક્ષત્ર આધારિત આ નામો નક્ષત્ર સ્થાપનાપ્રમાણ નિષ્પન્નનામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૪૪ થી ૨૪૬ :-

પ્રશ્ન :- દેવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામ ઉપરથી નામ સ્થાપવામાં આવે તો તે દેવનામ કહેવાય. જેમકે કૃતિકાનક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ છે. અગ્નિ દેવથી અધિષ્ઠિત નક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું નામ આગ્નિક, અગ્નિદત્ત, અગ્નિધર્મ, અગ્નિશર્મ, અગ્નિદાસ, અગ્નિસેન, અગ્નિરક્ષિત વગેરે રાખવું. આ જ પ્રમાણે અન્ય સર્વ નક્ષત્રના દેવના નામ પરથી સ્થાપિત નામને દેવ સ્થાપન પ્રમાણ નામ કહેવામાં આવે છે.

નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામની સંગ્રહ ગાથા. (૧) અગ્નિ, (૨) પ્રજાપતિ, (૩) સોમ, (૪) રુદ્ર, (૫) અદિતિ, (૬) બૃહસ્પતિ, (૭) સર્પ,

(૮) પિતા, (૯) ભગ, (૧૦) અર્ચમા, (૧૧) સવિતા, (૧૨) ત્વષ્ટા, (૧૩) વાયુ, (૧૪) ઈન્દ્રાગ્નિ, (૧૫) મિત્ર, (૧૬) ઈન્દ્ર, (૧૭) નિર્ઝતિ, (૧૮) અમ્ભ, (૧૯) વિશ્વ, (૨૦) બ્રહ્મા, (૨૧) વિષ્ણુ, (૨૨) વસુ, (૨૩) વરુણ, (૨૪) અજ, (૨૫) વિવર્હિ, (૨૬) પૂષા, (૨૭) અશ્વ (૨૮) યમ. આ ૨૮ નક્ષત્રદેવના નામ જાણવા.

● વિવેચન-૨૪૪ થી ૨૪૬ :-

અગ્નિદેવથી અધિષ્ઠિત કૃતિકા નક્ષત્રમાં જન્મેલી વ્યક્તિના નામમાં નક્ષત્રને ગોણ કરી, દેવનામ મુખ્ય કરી અગ્નિદત્ત વગેરે નામ સ્થાપવામાં આવે. તે જ રીતે પ્રજાપતિ વગેરે દેવનામ પરથી સ્થાપિત નામ સમજવા.

● સૂત્ર-૨૪૭/૧ :-

પ્રશ્ન :- કુળનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે નામનો આધાર કુળ હોય તે નામ કુળનામ કહેવાય છે, જેમકે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય, ઈક્વાકુ, જ્ઞાત, કૌરવ્ય વગેરે.

● વિવેચન-૨૪૭/૧ :-

પિતાના વંશને કુળ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પ્રમુખ વ્યક્તિ કે પ્રસંગ વિશેષથી કુળનું નામ સ્થાપિત થાય છે. જેમકે રઘુરાજ ઉપરથી રઘુકુળ સ્થાપિત થયું હતું.

● સૂત્ર-૨૪૭/૨ :-

પ્રશ્ન :- પાષંડનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- શ્રમણ, પાર્શ્વરંગ, ભિક્ષુ, કાપાલિક, તાપસ, પરિવ્રાજક, તે પાષંડનામ જાણવા.

● વિવેચન-૨૪૭/૨ :-

મત, સંપ્રદાય, આચાર-વિચારની પદ્ધતિ અથવા વ્રતને પાષંડ કહે છે. કોઈ મત-સંપ્રદાય કે વિશિષ્ટ આચાર અથવા કોઈ ક્રિયા કલાપના આધારે નામ સ્થાપિત થાય તે પાષંડનામ કહેવાય છે. જેમકે નિર્ગથ, શાક્ય વગેરે મતના પ્રવર્જિત સાધુ શ્રમણ કહેવાય છે. શરીર પર ભસ્મ લગાવનારા શૈવ કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૪૭/૩ :-

પ્રશ્ન :- ગણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગણના આધારે જે નામ સ્થાપિત થાય તે ગણનામ કહેવાય છે. જેમકે - મલ્લ, મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મ, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત, તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પન્નનામ છે.

● વિવેચન-૨૪૭/૩ :-

સંઘ-સમૂહને ગણ કહેવામાં આવે છે. આયુધ જીવીઓના સમૂહને પણ ગણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પરસ્પરની સહમતિ અથવા સમ્મતિના આધારે રાજ્ય વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરાતો. મહાવીર સ્વામીના સમયમાં નવ મલ્લ અને નવ લિચ્છવી, અટાર રાજાઓના રાજ્યનું એક ગણ રાજ્ય હતું. તે ગણના નામ પરથી મલ્લ વગેરે નામ રાખવામાં આવે તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૪૭/૪ :-

દીર્ઘકાળ સુધી બાળકને જીવિત રાખવા માટે જે નામ રાખવામાં આવે તે જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે. જેમકે કચરો, ઉકરડો, ઉર્જિંગતક, કંચવરક, સૂપડા વગેરે. આ બધા જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૪૭/૪ :-

કોઈ સ્ત્રીને બાળક જન્મતાવેત મૃત્યુ પામતાં હોય છે. બાળક ઉજરતા ન હોય ત્યારે માતા પોતાના બાળકને જીવિત રાખવા કચરો, ઉકરડો, ભિપાલો વગેરે નામ રાખે છે. તે કચરો વગેરે નામ જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૪૭/૫ :-

પ્રશ્ન :- આભિપ્રાયિક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક વગેરે આભિપ્રાયિક નામ જાણવા.

● વિવેચન-૨૪૭/૫ :-

ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ઈચ્છાનુસાર નામ રાખવું, તે આભિપ્રાયિક નામ કહેવાય છે. જેમકે અંબક, નિંબક વગેરે.

● સૂત્ર-૨૪૭/૬ :-

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ છ પ્રકારે છે. ધર્માસ્તિકાયથી લઈ અદ્ધાસમય સુધીના છ ભેદ જાણવા. આ દ્રવ્યપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૪૭/૬ :-

ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્યના નામ દ્રવ્યવિષયક છે, તેથી અથવા આ નામ છ દ્રવ્ય સિવાય અન્યના ન હોવાથી તે દ્રવ્ય પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ છે. અનાદિ

● સૂત્ર-૨૪૭/૭ :-

ભાવ પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ભાવપ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે - (૧) સામાસિક, (૨) તદ્દિતજ, (૩) ધાતુજ, (૪) નિરુક્તિજ.

● વિવેચન-૨૪૭/૭ :-

ભાવ એટલે વસ્તુગત ગુણ. આ ભાવ જ પ્રમાણ છે તે ભાવપ્રમાણ કહેવાય. તેના દ્વારા નિષ્પન્ન નામ ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૪૮ :-

પ્રશ્ન :- સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સામાસિક નામ નિષ્પન્નતાના કારણરૂપ સમાસ સાત છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઢ્વંદ્વ, (૨) બહુવ્રીહિ, (૩) કર્મધારય, (૪) દ્વિગુ, (૫) તત્પુરુષ, (૬) અવ્યયીભાવ, (૭) એકશેષ.

● વિવેચન-૨૪૮ :-

બે અથવા બેથી વધુ પદોને, વિભક્તિ વગેરેનો લોપ કરી, સંક્ષિપ્ત કરી,

બેગા કરવા તેને સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે શબ્દોના મેળથી સમાસ બને છે, તે શબ્દોને સમાસ ખંડ કહે છે. જે શબ્દો દ્વારા સમાસ બને છે, તે બધા શબ્દોનું બળ સમાસ બન્યા પછી એક સરખું રહેતું નથી, પરંતુ તેમાંથી કોઈ શબ્દનો અર્થ પ્રધાન બની જાય છે અને બીજા શબ્દો તે અર્થને પુષ્ટ કરે છે.

● સૂત્ર-૨૪૯/૧ :-

પ્રશ્ન :- ઢ્વંદ્વ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઢ્વંદ્વ સમાસના ઉદાહરણો-દાંત અને ઝૌષ્ઠ-હોઠ તે દંતોષ્ઠ, સ્તનો અને ઉદર તે સ્તનોદર, વસ્ત્ર અને પાત્ર તે વસ્ત્રપાત્ર, અશ્વ અને મહિષ તે અશ્વમહિષ, સાપ અને નોળીયો તે સાપનોળિયો. આ ઢ્વંદ્વ સમાસ છે.

● વિવેચન-૨૪૯/૧ :-

ઢ્વંદ્વ સમાસમાં જોડાતા બંને પદ પ્રધાન હોય છે. તેમાં બે પદ જોડાયેલ હોય છે. સમાસ થતાં બંનેની વિભક્તિનો લોપ થાય છે અને સમાસ થયા પછી એકવચન કે બહુવચનના પ્રત્યય લાગે છે. ઢ્વંદ્વ સમાસ બન્યા પછી એક મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થાય તો એકવચનમાં પ્રયુક્ત થાય. જેમકે મેં દાળરોટલી ખાધી, અહીં સમાસ પહેલા દાળ અને રોટલી એમ બે પદ હતા. સમાસ થતાં ‘અને’નો લોપ થાય છે અને ‘દાળ રોટલી’ શબ્દ બંનેના મિશ્રણરૂપ વસ્તુનો બોધ કરાવે છે, માટે એકવચન આવે છે. ઢ્વંદ્વ સમાસ થતાં મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થતો ન હોય તો બહુવચનમાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે રામ અને સીતા-રામસીતા વનમાં ગયા. રામસીતા એ ઢ્વંદ્વ સમાસમાં બહુવચન વપરાય છે. કારણ કે તેમાં મિશ્રિતરૂપે એક વસ્તુનો બોધ નથી. અહીં જે ‘દંતોષ્ઠમ્’ વગેરે નામ છે તે ઢ્વંદ્વ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૪૯/૨ :-

પ્રશ્ન :- બહુવ્રીહિ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ પર્વત ઉપર વિકસિત કુટજ અને કદંબ વૃક્ષ હોવાથી આ પર્વત ‘વિકસિત કુટજ કદંબ’ કહેવાય છે. અહીં ‘ફુલ્લકુટજકદંબ’ પદ બહુવ્રીહિ સમાસરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૪૯/૨ :-

સમાસગત પદ જ્યારે પોતાથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થનો બોધ કરાવે અર્થાત્ જે સમાસમાં અન્યપદ પ્રધાન હોય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે કે વધુ પદો હોય તે ગૌણ હોય છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. તેમાં કુટજ અને કદંબ પ્રધાન નથી પરંતુ તેનાથી યુક્ત ‘પર્વત’ અન્યપદ પ્રધાન છે.

● સૂત્ર-૨૪૯/૩ :-

પ્રશ્ન :- કર્મધારય સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કર્મધારય સમાસના ઉદાહરણ છે - ઘવલ એવો વૃષભ-ઘવલવૃષભ, કૃષ્ણ (કાળો) એવો મૃગ-કૃષ્ણમૃગ, શ્વેત એવું વસ્ત્ર-શ્વેત વસ્ત્ર (પટ), રક્ત એવું વસ્ત્ર-રક્તવસ્ત્ર, આ કર્મધારય સમાસ છે.

● વિવેચન-૨૪૯/૩ :-

જેમાં ઉપમાન-ઉપમેય, વિશેષણ- વિશેષ્યનો સંબંધ હોય તે કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સમાન અધિકરણવાળો તત્પુરુષ સમાસ ૪ કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે છે. ધવલ-સફેદ એ બળદનું વિશેષણ છે અને વૃષભ એ વિશેષ્ય છે. ઉપમા અપાય ત્યારે ઉપમાન-ઉપમેયમાં કર્મધારય સમાસ થાય જેમકે ઘન (વાદળો) જેવા શ્યામ (કાળા) તે ઘનશ્યામ.

● સૂત્ર-૨૪૯/૪ :-

પ્રશ્ન :- દ્વિગુ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્વિગુ સમાસના ઉદાહરણ છે - ત્રણ કટુક વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિકટુક, ત્રણ મધુર વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિમધુર, ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિગુણ, ત્રણ પુર-નગરોનો સમૂહ તે ત્રિપુર, ત્રણ સ્વરનો સમૂહ તે ત્રિસ્વર, ત્રણ પુષ્કર-કમળોનો સમૂહ તે ત્રિપુષ્કર, ત્રણ બિંદુઓનો સમૂહ તે ત્રિબિન્દુ, ત્રણ પથ-રસ્તાઓનો સમૂહ તે ત્રિપથ, પાંચ નદીઓનો સમૂહ તે પંચનદ, સાત ગજ-હાથીઓનો સમૂહ તે સપ્તગજ, નવ ઘોડાઓનો સમૂહ તે નવતુરંગ, દસ ગામોનો સમૂહ તે દસ ગામ, દસ પુરોનો સમૂહ તે દસપુર. આ દ્વિગુસમાસ છે.

● વિવેચન-૨૪૯/૪ :-

જે સમાસમાં પ્રથમપદ સંખ્યાવાચક હોય અને જેના દ્વારા સમાહાર-સમૂહનો બોધ થાય તે દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે. આમાં બીજુપદ પ્રધાન હોય છે. તેનાથી જણાય છે કે આટલી વસ્તુઓનો સમાહાર (સમૂહ) થયો છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. દ્વિગુ સમાસમાં નપુંસક લિંગ અને એકવચનનો જ પ્રયોગ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૪૯/૫ :-

પ્રશ્ન :- તત્પુરુષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણ છે - તીર્થમાં કાગ તે તીર્થકાગ, વનમાં હસ્તી-વનહસ્તી, વનમાં વરાહ વનવરાહ, વનમાં મહિષ-વનમહિષ, વનમાં મયૂર-વનમયૂર.

● વિવેચન-૨૪૯/૫ :-

તત્પુરુષ સમાસમાં અંતિમપદ પ્રધાન હોય છે અને પ્રથમ પદ પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય અન્ય દ્વિતીયાથી સપ્તમી પર્યંતની છ વિભક્તિમાંથી કોઈપણ વિભક્તિપરક હોય છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સપ્તમી વિભક્તિ પરક છે.

જે વ્યક્તિ તીર્થમાં કાગડાની જેમ ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્યના વિવેકથી રહિત થઈને રહે તેને 'તીર્થકાગ' કહેવામાં આવે છે. આ 'તીર્થકાગ' નામ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસથી બન્યું છે માટે તે તત્પુરુષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૪૯/૬ :-

પ્રશ્ન :- અવ્યયીભાવ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અવ્યયીભાવ સમાસના ઉદાહરણ છે - અનુગ્રામ, અનુનદી, અનુફરિહા, અનુચરિત.

● વિવેચન-૨૪૯/૬ :-

અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વપદ અવ્યયરૂપ અને ઉત્તરપદ નામ રૂપ હોય છે. આ સમાસમાં નપુંસકલિંગ અને પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન ૪ હોય છે. સૂત્રમાં 'અનુ' શબ્દ સમીપ અથવા લઘુ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

● સૂત્ર-૨૪૯/૭ :-

પ્રશ્ન :- એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેમાં એકપદ શેષ રહે (અન્ય પદોનો લોપ થાય) તે એકશેષ સમાસ કહેવાય છે. જેમકે - જેવો એક પુરુષ તેવા અનેક પુરુષ અને જેવા અનેક પુરુષ તેવો એક પુરુષ, જેવો એક કાર્ષપિણ (સુવર્ણમુદ્રા) તેવા અનેક કાર્ષપિણ, જેવા અનેક કાર્ષપિણ તેવો એક કાર્ષપિણ, જેવો એક યોખો તેવા અનેક યોખા, જેવા અનેક યોખા તેવો એક યોખો વગેરે એકશેષ સમાસના ઉદાહરણ છે. આ એકશેષ સમાસ છે.

● વિવેચન-૨૪૯/૭ :-

સમાન રૂપવાળા બે કે બેથી વધુ પદમાંથી સમાસ થતાં એક પદ શેષ રહે અને અન્ય પદોનો લોપ થઈ જાય, તેને એક શેષ સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે પદ શેષ રહે તેમાં બે હોય તો દ્વિવચન અને અનેક હોય તો બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે - પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ-પુરુષૌ, પુરુષશ્ચ-પુરુષશ્ચ-પુરુષશ્ચ-પુરુષાઃ ।

સમાનાર્થક વિરૂપ પદોમાં પણ એક શેષ સમાસ થાય છે. વક્ત્ર દણ્ડશ્ચ-વક્ત્રદણ્ડૌ । સૂત્રગત ઉદાહરણમાં એક વ્યક્તિની વિવક્ષા એક:પુરુષ: અને ઘણી વ્યક્તિઓની વિવક્ષામાં બહુવ: પુરુષા: પ્રયોગ થાય છે. બહુવચનમાં એક પુરુષપદ શેષ રહે છે, બાકીના પુરુષ પદોનો લોપ થઈ જાય છે. આજ રીતે કાર્ષપિણ વગેરે પદોમાં પણ જાણવું.

આ પદ કે નામ એક શેષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૦,૨૫૧/૧ :-

પ્રશ્ન :- તદ્દિત નિષ્પન્ન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) કર્મ, (૨) શિલ્પ, (૩) શ્લોક, (૪) સંયોગ, (૫) સમીપ, (૬) સંયૂથ, (૭) ઐશ્વર્ય (૮) અપત્ય. આ તદ્દિત નિષ્પન્ન નામના આઠ પ્રકાર જાણવા.

પ્રશ્ન :- કર્મનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કર્મનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે - દૌષ્ટિક-વસ્ત્રના વેપારી, સૌત્રિક-સૂતરના વેપારી, કાર્પાસિક-કપાસના વેપારી, સૂત્રવૈચલિક-સૂતર વેચનાર, ભાંડવૈચલિક-વાસણ વેચનાર, કૌલાલિક-માટીના વાસણ વેચનાર. આ સર્વ તદ્દિત કર્મનામ છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૧ :-

સૂત્રગત કર્મ શબ્દનો પ્રયોગ પણ-વેચવા યોગ્ય પદાર્થના અર્થમાં થયો છે. પણ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય 'ઠક્' લાગવાથી જે શબ્દ બને તે કર્મનામ. દૂષ્ણ પળ્યમસ્યેતિ દૌષ્ટિક: વસ્ત્રને વેચનાર. તે જ રીતે સૂત્ર વેચનાર સૌત્રિક વગેરે.

● સૂત્ર-૨૫૧/૨ :-

પ્રશ્ન :- શિલ્પ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- શિલ્પનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે - તૌણ્ણિક-રક્કુ કરનાર શિલ્પી, પટ્ટકારિક-પટ્ટ વસ્ત્ર બનાવનાર શિલ્પી, તાન્તુવાયિક-તાંતુ બનાવનાર, ઔદ્વૃત્તિક-શરીરનો મેલ દૂર કરનાર શિલ્પી-નાવી, વારાંટિક-ઝેક શિલ્પ વિશેષ જીવી, મૌજકારિક-મૂંજની રસ્સી બનાવનાર શિલ્પી, કાષ્ઠકારિક-લાકડામાંથી વસ્તુઓ બનાવનાર શિલ્પી, છત્રકારિક, છત્ર બનાવનાર શિલ્પી, બાહ્યકારિક-રથ વગેરે બનાવનાર શિલ્પી, પૌસ્તકારિક-પુસ્તક બનાવનાર શિલ્પી, ચૈત્રકારિક-ચિત્રકાર, દંતકારિક-દાંત બનાવનાર શિલ્પી, લૈધ્યકારિક-મકાન બનાવનાર શિલ્પી, શૈલકારિક-પત્થર ઘડનાર શિલ્પી, કૌટુંબકારિક-ખાણ ખોદનાર શિલ્પી. તે શિલ્પનામ તદ્દિત છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૨ :-

આ સૂત્રમાં શિલ્પ કળાના આધારે સ્થાપિત કેટલાક નામોનો સંકેત છે. આ નામ શિલ્પ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી નિષ્પન્ન થાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૧/૩ :-

પ્રશ્ન :- શ્લોકનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સર્વના અતિથિ, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ તે શ્લોક નામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકનામ તદ્દિત છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૩ :-

શ્લોક-યશ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય, તે શ્લોકનામ કહેવાય છે. 'અર્ણાદિશ્ચોડ્ઞ્' સૂત્રથી પ્રશસ્ત અર્થમાં 'અય્' પ્રત્યય લાગ્યો છે. તપશ્ચર્યાદિ શ્રમથી યુક્ત હોય તે શ્રમણ અને બ્રહ્મ-આત્માના આરાધક હોય તે બ્રાહ્મણ. આ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વના અતિથિ છે, સમ્માનીય છે માટે તેઓ પ્રશસ્ત છે. આમ શ્રમણ નામની નિષ્પત્તિમાં પ્રશસ્તતા-શ્લોક કારણરૂપ હોવાથી તે શબ્દ શ્લોક નામ તદ્દિત કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૧/૪ :-

પ્રશ્ન :- સંયોગ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંયોગનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે - રાજાના શ્વસુર-રાજશ્વસુર, રાજાના સાળા-રાજ સાળા, રાજાના સાદૂ-રાજસાદૂ, રાજાના જમાઈ-રાજજમાઈ, રાજાના બનેવી. રાજબનેવી.

● વિવેચન-૨૫૧/૪ :-

સંબંધ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે સંયોગ નામ કહેવાય છે. સૂત્રમાં 'રણ્ણો સસુરણ્' વગેરે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિગ્રહ કરેલા શબ્દ છે. તેનો સંયોગ થતા 'રાજશ્વસુર' બને છે. રાજશ્વસુર વગેરે નામ સંયોગ તદ્દિતજ ભાવપ્રમાણ નામ જાણવા.

● સૂત્ર-૨૫૧/૫ :-

પ્રશ્ન :- સમીપ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમીપ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય દ્વારા નિષ્પન્ન નામ-ગિરિની સમીપનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની

સમીપનું નગર તે વૈદિશ, વૈજ્ઞાની સમીપનું નગર તે વેજ્ઞાતટ, તગરાની સમીપનું નગર તે તગરાતટ આ 'ગિરિનગર' વગેરે નામ સમીપનામ જાણવા.

● વિવેચન-૨૫૧/૫ :-

સમીપ, નિકટ, પાસેના અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યયથી ગિરિનગર, વૈદિશ, વેજ્ઞાતટ વગેરે નિષ્પન્ન થાય છે. તે સમીપાર્થ બોધક તદ્દિતજ ભાવ પ્રમાણ નામ છે.

● સૂત્ર-૨૫૧/૬ :-

પ્રશ્ન :- સંયૂથ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંયૂથનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ-તરંગવતીકાર, મલયવતીકાર, આત્માનુષઠિકાર, બિન્દુકાર વગેરે.

● વિવેચન-૨૫૧/૬ :-

ગ્રંથ રચનાને સંયૂથ કહેવામાં આવે છે. તે સંયૂથને સૂચવવા જે તદ્દિત પ્રત્યય લાગે અને તેનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે સંયૂથ નામ કહેવાય છે. જેમકે તરંગવતીના નિમિત્તે જે વાર્તા રચવામાં આવી તે ગ્રંથને તરંગવતી કહે છે. તે જ રીતે મલયવતી, આત્માનુષઠિ વગેરે ગ્રંથના નામ જાણવા. આ 'તરંગવતી' વગેરે ગ્રંથ નામોમાં 'અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ' આ અર્થમાં અણાદિ અને ઘાદિ પ્રત્યય લાગે છે અને બીજા સૂત્રથી તેનો લોપ થતાં ગ્રંથનું નામ 'તરંગવતી' બને છે. 'તરંગવતી' વગેરે નામ સંયૂથનામ જાણવા.

● સૂત્ર-૨૫૧/૭ :-

પ્રશ્ન :- ઐશ્વર્ય નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઐશ્વર્યનામ તદ્દિતના ઉદાહરણો - રાજેશ્વર, તલવર, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ, સેનાપતિ વગેરે. આ ઐશ્વર્ય નામ છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૭ :-

ઐશ્વર્ય ધોતક શબ્દોને તદ્દિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે ઐશ્વર્યનામ તદ્દિત કહેવાય છે. ઐશ્વર્યધોતક નામ, સ્વાર્થમાં (સ્વ અર્થમાં) 'કષ' પ્રત્યય લગાડવાથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી તે રાજેશ્વર વગેરે નામ ઐશ્વર્ય બોધક તદ્દિત જ ભાવ પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ જાણવા.

● સૂત્ર-૨૫૧/૮ :-

પ્રશ્ન :- અપત્યનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અપત્યનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ-તીર્થકરમાતા, ચક્રવર્તીમાતા, બળદેવમાતા, વાસુદેવમાતા, રાજમાતા, મુનિમાતા (ગણિમાતા), વાયકમાતા તે અપત્યનામ છે. આ રીતે તદ્દિત પ્રત્યયજન્ય નામની વસ્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૮ :-

અપત્ય એટલે પુત્ર, પુત્રથી વિશેષિત થવું તે અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી તીર્થકરમાતા વગેરે નામ નિષ્પન્ન થાય છે. - તીર્થકર જેમના પુત્ર છે તે તીર્થકર માતા, તીર્થકરરૂપ પુત્ર દ્વારા માતા પ્રસિદ્ધિ અને સન્માનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે અપત્યનામ કહેવાય છે. માતાના નામે પુત્રનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય તો તે પણ અપત્યનામ કહેવાય

છે જેમકે મરુદેવાના પુત્ર-મારુદેવેય અર્થાત્ બ્રહ્મભદ્રેવ, તે અપત્યનામ કહેવાય. તે જ રીતે ચક્રવર્તીમાતા સુમંગલાનો પુત્ર-સૌમંગલેય અર્થાત્ ભરત ચક્રવર્તી. બલદેવમાતા-રોહીણીનો પુત્ર-રોહિણેય-બલદેવ. વાસુદેવમાતા-દેવકીનો પુત્ર-દૈવકેય-કૃષ્ણવાસુદેવ. રાજમાતા-ચેલણાનો પુત્ર-ચૈલણેય-કુણિક રાજા. મુનિમાતા-ધારિણીનો પુત્ર-ધારિણેય-મેઘમુનિ, વાયકમાતા-રૂદ્રસોમનો પુત્ર-રૌદ્રસોમેય-વાયક આર્યરક્ષિત.

● સૂત્ર-૨૫૧/૯ :-

પ્રશ્ન :- ધાતુ જ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ધાતુજ નામના ઉદાહરણ-પરસ્પૃષ્ટી સત્તા અર્થક 'ભૂ' ધાતુ, વૃદ્ધિ અર્થક 'ઘ્' ધાતુ, સંઘર્ષ અર્થક સ્પર્ઙ્ઘ ધાતુ, પ્રતિષ્ઠા, લિપ્ત્સા અને સંચય અર્થક ગાઘૃ ધાતુ તથા વિલોડન અર્થક 'બાઘૃ' ધાતુથી નિષ્પન્ન ભવ, એધમાન વગેરે.

● વિવેચન-૨૫૧/૯ :-

વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં જેને ક્રિયાપદના પ્રત્યય લાગે તે ધાતુ કહેવાય છે. આ ધાતુ ઉપરથી જે શબ્દ બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય છે. વૃદ્ધ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થમાં છે તેના ઉપરથી 'વર્ધમાન' નામ બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય. અહીં જે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે સંસ્કૃત વ્યાકરણાનુસાર આપ્યા છે. મૂળપાઠમાં જે ધાતુઓ બતાવી છે, તેના ઉપરથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય તે ધાતુજ નામ કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૫૧/૧૦ :-

પ્રશ્ન :- નિરુક્તિજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નિરુક્તિથી નિષ્પન્ન નામ નિરુક્તિ નામ કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે તે ભેંસ (પાડો), ભ્રમણ કરતાં-કરતાં અવાજ કરે તે ભ્રમર, જે વારંવાર ઊંચું-નીચું થાય તે મુસળ, વાંદરાની જેમ વૃક્ષની શાખા પર ચોટા કરે તે કપિત્થ, પગ સાથે જે ચોંટી જાય તે ચિક્ષ્મલ-કીચડ, કાન ઊંચા હોય તે ઉલૂક-ધૂવડ, મેઘની માળા તે મેખલા. આ નિરુક્તિજ નામ જાણવા. આ સાથે ભાવપ્રમાણ, પ્રમાણનામ, દસનામ અને નામ પ્રકરણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૫૧/૧૦ :-

શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ બતાવવામાં આવે તે નિરુક્તિ કહેવાય છે અથવા ક્રિયા, કારક, ભેદ, પર્યાયવાચી શબ્દ દ્વારા શબ્દાર્થનું કથન તે નિરુક્તિ કહેવાય. નિરુક્તિ નિષ્પન્ન નામ નિરુક્તિજ કહેવાય. ઉદાહરણમાં આવેલ 'મહિષ' વગેરે નામ સંસ્કૃત વ્યાકરણના પૃષ્ઠોદરાદિ ગણથી સિદ્ધ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૨ :-

પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે - (૧) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ, (૩) કાળપ્રમાણ અને (૪) ભાવપ્રમાણ.

● વિવેચન-૨૫૨ :-

પ્રમાણનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ બતાવતા શાસ્ત્રકારો કહે છે પ્રમાણ=પ્રમાણ. આ બે શબ્દથી પ્રમાણ શબ્દ બને છે. માણ એ માઘ્ઘાતુ પરથી બનેલ શબ્દ છે. તે અવબોધ

(જ્ઞાન) અને માન અર્થ સૂચવે છે. 'પ્ર' ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આ રીતે પ્રમાણનો અર્થ થયો વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન, માપ અથવા નાપ, પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચાર રીતે કરવામાં આવે છે.

(૧) પ્રમાણોત્તિ પ્રમાણમ્ :- કર્તાસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જે સારી રીતે માન કરે છે-વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે તે આત્મા.

(૨) પ્રમીયતેજનેન પ્રમાણમ્ :- કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જેના દ્વારા માન કરાય તે.

(૩) પ્રમિતિમાત્રં પ્રમાણમ્ :- ક્રિયા સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે માન કરવું તે પ્રમાણ અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપને જાણવું.

(૪) પ્રમીયતે યત્ત્ પ્રમાણં :- કર્મ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે મમાપય તે પ્રમાણ, જાણવું માત્ર તે પ્રમાણ અથવા માપવું તે પ્રમાણ. પ્રમિતિ તે પ્રમાણનું ફળ છે. જેમ ફળને પ્રમાણ રૂપે માનવામાં આવે છે તેમ વસ્તુને જાણવાના, માપવાના જે સાધનો તે પણ પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

દર્શન શાસ્ત્રોએ આગમ, અનુમાન, ઉપમાન વગેરે બે, ચાર કે છ પ્રમાણમાં જ પ્રમાણના અર્થને સીમિત કરી દીધો છે. તેટલો સીમિત અર્થ જ ગ્રહણ ન કરતાં અહીં પ્રમાણનો અતિ વિસ્તૃત અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહ્યું છે. જેના દ્વારા યથાર્થજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. જ્ઞાન અને પ્રમાણનો વ્યાપક-વ્યાપ્યભાવ સંબંધ છે. જ્ઞાન વ્યાપક છે, પ્રમાણ વ્યાપ્ય છે. જ્ઞાન યથાર્થ, અયથાર્થ બંને રૂપે સંભવે છે. સમ્યક્ નિર્ણાયક જ્ઞાન યથાર્થ હોય જ્યારે તેનાથી વિપરીત જ્ઞાન અયથાર્થ હોય છે. પરંતુ પ્રમાણ તો યથાર્થ રૂપ જ હોય છે.

● સૂત્ર-૨૫૩/૧ :-

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યપ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પરમાણુ પુદ્ગલ, બે પ્રદેશો, યાવત્ દસ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશો, અસંખ્યાત પ્રદેશો અને અનંત પ્રદેશોથી જે નિષ્પન્ન થાય છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે.

● વિવેચન-૨૫૩/૧ :-

દ્રવ્ય વિષયક યથાર્થ જ્ઞાનને દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા દ્રવ્યોનું યથાર્થજ્ઞાન (પ્રમાણ) થાય તે પ્રમાણ-અથવા જે દ્રવ્યોનું યથાર્થજ્ઞાન (પ્રમાણ) કરાય તે દ્રવ્યપ્રમાણ. તેમાં એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થાય તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણમાં પરમાણુથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ સુધીના બધા જ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પરમાણુથી બે, ત્રણ, ચાર યાવત્ અનંત પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન સ્કંધ પ્રમાણદ્વારા ગ્રાહ્ય હોવાથી પ્રમેય છે. છતાં તેને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. “પ્રમીયતે યત્ તત્ પ્રમાણ” જે મપાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણની કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ

અનુસાર પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય મપાય છે, તેનું ચથાર્થ જ્ઞાન કરાય છે માટે તે પ્રમાણ.

‘પ્રમીયતેજનેન ઇતિ પ્રમાણમ્’ આ કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જેના દ્વારા જાણી શકાય તે પ્રમાણ. પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોનું એક, બે, ત્રણ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન સ્વરૂપ જ મુખ્યરૂપથી પ્રમાણ છે કારણ કે તે તેના દ્વારા જ જણાય છે. તે સ્વરૂપ સાથે પરમાણુ વગેરે સંબંધિત હોવાથી પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યને ઉપચારથી પ્રમાણ કહેલ છે.

પ્રમિતિ: પ્રમાણમ્ - જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનપ્રમાણ છે. પ્રમેય-જ્ઞેય પદાર્થ મુખ્યરૂપે પ્રમાણ ન કહેવાય. માટે કાર્યમાં ઉપચાર કરી પ્રમેયને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે. એક પ્રદેશવાળો પરમાણુ અને બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ યાવત્ અનંતપ્રદેશથી નિષ્પન્ન સ્કંધ પ્રમેય છે. તે કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર મુખ્યરૂપથી પ્રમાણભૂત છે અને કરણસાધન તથા ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ઉપચારથી પ્રમાણભૂત છે માટે પરમાણુ વગેરે સર્વને પ્રદેશનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહ્યું છે. પરમાણુ વગેરે સ્વતઃ પ્રદેશરૂપ છે.

આકાશના અવિભાગી અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આકાશના જેટલા ભાગમાં એક અવિભાગી પુદ્ગલ પરમાણુ રહે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહે છે. જે સ્વયં આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ હોય તેવા નિર્વિભાગ દ્રવ્યને પરમાણુ કહે છે. આવા બે-ત્રણ, ચારથી લઈ અનંત પરમાણુ ભેગા મળે, પરમાણુઓના સંઘટનથી નિષ્પન્ન યત્તા પિંડને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. અહીં મૂર્ત એવા પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશનું કથન કર્યું છે કારણ કે તે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે.

૧. ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૨. અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૩. જીવાસ્તિકાયના (એક જીવના) અસંખ્યાતપ્રદેશ છે. ૪. આકાશસ્તિકાયના અનંતપ્રદેશ છે. ૫. કાળ દ્રવ્ય-અપ્રદેશી ૬. પુદ્ગલાસ્તિકાય-સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશવાળું છે.

● સૂત્ર-૨૫૩/૨ :-

પ્રશ્ન :- વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) માન પ્રમાણ, (૨) ઉન્માન પ્રમાણ, (૩) અવમાન પ્રમાણ, (૪) ગણિત પ્રમાણ, (૫) પ્રતિમાન પ્રમાણ.

● વિવેચન-૨૫૩/૨ :-

વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ ભાગ-ભંગ, વિકલ્પ, પ્રકારને વિભાગ કહેવામાં આવે છે. જે દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ પ્રદેશોથી નહીં પણ વિભાગ દ્વારા થતી હોય, તે વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે. ધાન્યાદિ દ્રવ્યોનું માપ પ્રદેશ દ્વારા ન થાય પણ પસલી વગેરે વિભાગથી થાય છે, માટે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે -

(૧) માન :- તેલ વગેરે પ્રવાહી અને ધાન્ય, ઘન દ્રવ્યોને માપવાના પાત્ર.

(૨) ઉન્માન :- ત્રાજવાથી તોળાય તે.

(૩) અવમાન :- ક્ષેત્રને માપવાના ઇંડ, ગજ, માર્ઘલ, કિ.મી. વગેરે.

(૪) ગણિત :- એક, બે, ત્રણ એમ ગણી શકાય તે.

(૫) પ્રતિમાન :- જેના દ્વારા સોનું વગેરેનું વજન કરાય તે.

● સૂત્ર-૨૫૩/૩ :-

પ્રશ્ન :- માનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- માનપ્રમાણના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ધાન્યમાન પ્રમાણ (૨) રસ માનપ્રમાણ.

પ્રશ્ન :- ધાન્યમાનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ધાન્ય માપવામાં આવે તે સાધનો-ધાન્ય માન કહેવાય. તે અસૃતિ, પસૃતિ આદિરૂપ જાણવા. (૧) બે અસૃતિની એક પસૃતિ, (૨) બે પસૃતિની એક સૈતિકા, (૩) ચાર સૈતિકાનો એક કુડવ. (૪) ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ, (૫) ચાર પ્રસ્થનો એક આટક, (૬) ચાર આટકનો એક દ્રોણ, (૭) સાંઠ આટકનો એક જઘન્ય કુંભ, (૮) ઝેંસી આટકનો મધ્યમકુંભ (૯) સો આટકનો ઉત્કૃષ્ટ કુંભ (૧૦) આઠસો આટકનો એક બાહ થાય છે.

પ્રશ્ન :- ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ? ઉત્તર :- આ ધાન્યમાન પ્રમાણ દ્વારા મુક્તોલી-કોઠી, મુરવ-મોટો કોથળો (મોટી ગુણી) ઈકર-નાનીગુણી (નાની થેલી), અલિંદ-વાસણ કે ટોપલો તથા અપચારીમાં (ભૂમિગત કોઠીમાં) રાખેલા ધાન્યના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. આ રીતે ધાન્ય માન પ્રમાણ જાણવું.

● વિવેચન-૨૫૩/૩ :-

ધાન્યવિષયક માન-માપને ધાન્યમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ધાન્યાદિ પદાર્થને માપવાનું પ્રથમ એકમ છે અસૃતિ. એક હથેળી પ્રમાણ ધાન્ય અસૃતિ કહેવાય છે. બે અસૃતિની એક પસૃતિ અર્થાત્ જોબો. જોબામાં સમાય તેટલું ધાન્ય પસૃતિ પ્રમાણ કહેવાય. સૈતિકા, કુડવ વગેરે મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ માપોના નામ છે. આ ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ છે કે તેનાથી કોઠી વગેરેમાં રાખેલા ધાન્ય આદિના પ્રમાણનું જ્ઞાન થાય છે. કુડબ :- ચાર આંગુલ લાંબુ-પહોળું અને ઊંડું વાંસનું પાત્ર કે લોટાનું પાત્ર.

● સૂત્ર-૨૫૩/૪ :-

પ્રશ્ન :- રસમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- રસમાન પ્રમાણ ધાન્યમાન પ્રમાણ કરતાં ચાર ભાગ વધારે હોય છે અને તે આભ્યંતર શિખાયુક્ત હોય છે, તે માપ આ પ્રમાણે છે - (૧) ચાર પલ પ્રમાણ એક ચતુઃષ્ઠિકા, (૨) આઠ પલ પ્રમાણ દ્વાત્રિંશિકા, (૩) સોળપલ પ્રમાણ ષોડશિકા, (૪) બત્રીસ પલ પ્રમાણ અષ્ટભાગિકા, (૫) ચોસઠ પલ પ્રમાણ ચતુર્ભાગિકા, (૬) એકસો અઠ્ઠાવીસ પલ પ્રમાણ અર્ધમાની (૭) બસસો છપ્પન પલ પ્રમાણ માની (માણી) હોય છે.

બીજી રીતે - (૧) બે ચતુઃષ્ઠિકાની એક દ્વાત્રિંશિકા, (૨) બે દ્વાત્રિંશિકાની એક ષોડશિકા, (૩) બે ષોડશિકાની એક અષ્ટભાગિકા, (૪) બે અષ્ટભાગિકાની એક ચતુર્ભાગિકા, (૫) બે ચતુર્ભાગિકાની એક અર્ધમાની (૬) બે અર્ધમાનીની એક માની થાય છે.

પ્રશ્ન :- આ રસમાન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન ? ઉત્તર :- આ રસમાન પ્રમાણથી દેગડા, ઘડા, કળશ, નાના કળશ, મશક, કરોડિકા, કુંડી વગેરેમાં રહેલા પ્રવાહી પદાર્થોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે. આ રસમાન પ્રમાણ છે.

● વિવેચન-૨૫૩/૪ :-

ધાન્ય માપવાના સાધનો કરતા પ્રવાહી માપવાના સાધનો ચતુર્ભાગ-ચારભાગ અધિક મોટા હોય છે. ધાન્યમાન પ્રમાણ દ્વારા ધાન્યાદિ પદાર્થો મપાય છે અને તેની શિખા ઉપર હોય છે. જ્યારે રસમાન પ્રમાણ દ્વારા પ્રવાહી પદાર્થો મપાય છે. આ તરલ પદાર્થોની બહાર શિખા થઈ ન શકે તેની શિખા અંતરમુખી અંદર તરફ હોય છે. માટે સેતિકા વગેરે ધાન્ય માપ કરતાં રસમાપ ચારભાગ મોટા હોય છે ધાન્યાદિ ટોચ સહિત ભરે અને પ્રવાહી દ્રવ્યના માપ ચતુર્ભાગ મોટા હોવાથી બંનેનું માપ સમાન થઈ જાય.

રસમાન પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ 'ચતુઃષ્ઠિકા' છે, ચતુઃષ્ઠિકાથી માની પર્યંતના માપવાના પાત્રો પૂર્વ-પૂર્વ કરતાં બમણાં બમણાં જાણવા આ રસમાન પ્રમાણના માપ તથા પ્રવાહી પદાર્થ રાખવાના સાધનોના 'વારક' વગેરે નામ તત્કાલીન મગધ દેશમાં પ્રચલિત હતા. તે પાત્ર ચામડા અને ધાતુઓના બનતા.

● સૂત્ર-૨૫૩/૫ :-

પ્રશ્ન :- ઉન્માન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેનું ઉન્માન કરાય અથવા જેના દ્વારા ઉન્માન કરાય અર્થાત્ જે વસ્તુ ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે તેને ઉન્માન પ્રમાણ કહે છે. તે માપ આ પ્રમાણે છે. અર્ધકર્ષ, કર્ષ, અર્ધપલ, પલ, અર્ધતુલા, તુલા, અર્ધભાર અને ભાર.

બે અર્ધકર્ષનો એક કર્ષ બે કર્ષનો એક અર્ધપલ, બે અર્ધ પલનો એક પલ, (એક સો પાંચ અથવા) પાંચસો પલની તુલા, દસ તુલાનો એક અર્ધભાર અને વીસ તુલા (બે અર્ધભાર)નો એક ભાર થાય છે.

પ્રશ્ન :- આ ઉન્માન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે. ઉત્તર :- આ ઉન્માન પ્રમાણથી પત્ર, અગર, તગર, ચોચક (ઔષધિ વિશેષ) કુંકુમ, ખાંડ, ગોળ સાકર વગેરે દ્રવ્યોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે.

● વિવેચન-૨૫૩/૫ :-

જે વસ્તુનું પ્રમાણ ત્રાજવાથી તોળીને નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે ઉન્માન કહેવાય છે. તોળવાનું નાનામાં નાનું માપ અર્ધકર્ષ છે. જેના દ્વારા તોળાય તે ઉન્માન. આ કરણ મૂલક વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ત્રાજવાના માપ-અર્ધકર્ષ વગેરે ઉન્માન કહેવાય છે. ઉન્માન પ્રમાણ દ્વારા સાકર-ગોળ વગેરેનું પ્રમાણ નક્કી કરાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૩/૬ થી ૨૫૬/૧ :-

પ્રશ્ન :- આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેના દ્વારા અવમાન-માપ કરાય તે અથવા જેનું અવમાન-માપ કરાય તે અવમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે હાથથી, દંડથી, ધનુષ્યથી, યુગથી, નાલિકાથી,

અક્ષથી અથવા મૂસલથી માપવામાં આવે છે.

દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ ચાર હાથ પ્રમાણ હોય છે. દસ નાલિકાની એક રજૂ હોય છે. આ બધા માપ અવમાન કહેવાય છે. વસ્તુ-ગૃહભૂમિને હાથથી, ક્ષેત્રને દંડથી, માર્ગરસ્તાને ધનુષ્યથી અને ખાઈ-કૂવા વગેરેને નાલિકાથી માપવામાં આવે છે. આ બધા અવમાન પ્રમાણ રૂપે ઓળખાય છે.

● સૂત્ર-૨૫૬/૨ :-

પ્રશ્ન :- આ અવમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ? ઉત્તર :- આ અવમાન પ્રમાણથી ખાઈ, પ્રાસાદ પીઠ, કકચિત-કાષ્ઠખંડ, ચટાઈ, વસ્ત્ર, દિવાલ, દિવાલની પરિધિ વગેરે સંબંધિત દ્રવ્યોની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈનું જ્ઞાન થાય છે. આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૫૬/૨ :-

જીવન નિર્વાહ માટે મનુષ્યને ધાન્ય, પાણી, સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે ઔષધાદિની જરૂર રહે છે. તેનું માપ કરવા માટે ધાન્ય માન પ્રમાણ, રસમાન પ્રમાણ, ઉન્માન પ્રમાણનો ઉપયોગ થાય છે. પોતાની સુરક્ષા માટે મનુષ્ય મકાન વગેરેનું તથા નગરની રક્ષા માટે ખાઈ વગેરેનું નિર્માણ કરે છે. તેની લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરેના પરિજ્ઞાન માટે અવમાન પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૫૬/૩ :-

પ્રશ્ન :- ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે ગણાય અથવા જેના દ્વારા ગણના કરાય તે ગણિમ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. એક, દસ, સો, હજાર, દસ હજાર, લાખ, દસ લાખ, કરોડ વગેરે.

પ્રશ્ન :- ગણિમ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- ગણિમ પ્રમાણથી ભૂત્ય-નોકર, કર્મચારી વગેરેની વૃત્તિ-આજીવિકા, ભોજન, વેતનની, આય વ્યયથી સંબંધિત (રૂપિયા-પૈસા વગેરે) દ્રવ્યોની નિષ્પત્તિ રૂપ ગણના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. તે ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૫૬/૩ :-

ગણિમ પ્રમાણ દ્વારા જે વસ્તુની ગણના થાય અથવા જે સાધન દ્વારા તે વસ્તુની ગણના થાય તે બંને ગણિમ કહેવાય છે. જે સંખ્યા દ્વારા ગણાય છે, તે એક, બે, ત્રણ, દસ, સો વગેરે સંખ્યા પણ ગણિમ શબ્દથી વાચ્ય બને છે. ગણના માટે સૂત્રમાં કરોડ સુધીની સંખ્યાનો સંકેત કર્યો છે. તેનાથી આગળની સંખ્યાઓ આ પ્રમાણે છે. દસ કરોડ, અરબ, દસ અરબ, ખરબ, દસ ખરબ, નીલ, દસનીલ, શંખ, દસ શંખ, પદ્મ, દસ પદ્મ વગેરે સંખ્યા ૧૯૪ અંક પ્રમાણ છે. સૂત્રકારે તેનો સંકેત 'કાળપ્રમાણ'ના વર્ણન પ્રસંગે કર્યો છે.

● સૂત્ર-૨૫૬/૪ :-

પ્રશ્ન :- પ્રતિમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેના દ્વારા સુવર્ણાદિનું માપ કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે - ગુંજા-રત્તી,

કાકણી, નિષ્પાવ, કર્મમાષક, મંડલક, સુવર્ણ.

પાંચ ગુંજનો એક કર્મમાષક થાય છે. ચાર કાકણીનો એક કર્મમાષક થાય છે અને ત્રણ નિષ્પાવનો એક કર્મમાષક થાય છે. આમ કર્મમાષક ચાર કાકણીથી નિષ્પન્ન થાય છે. બાર કર્મમાષકોનું અથવા અડતાલીસ કાકણીનું એક મંડલક થાય. સોળ કર્મમાષક અથવા ચોસઠ કાકણીનું સોનામહોર થાય.

પ્રશ્ન :- પ્રતિમાન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- આ પ્રતિમાન પ્રમાણ દ્વારા સુવર્ણ, ચાંદી, મણિ, મોતી, શંખ, શિલા, પ્રવાલ વગેરે દ્રવ્યોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે. તેને પ્રતિમાન પ્રમાણ કહે છે.

● વિવેચન-૨૫૬/૪ :-

જે તોળાય, જેનું પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સુવર્ણાદિ પ્રતિમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેના દ્વારા તોળાય-પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ, આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુંજ, કાકણી વગેરે પ્રતિમાન કહેવાય છે.

ઉન્માન પ્રમાણમાં પણ સાકર વગેરેને બ્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે અને પ્રતિમાન પ્રમાણમાં પણ સુવર્ણ વગેરેને બ્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે, તો બંનેને અલગ-અલગ કહેવાનું કારણ શું ? તેવી જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં આચાર્યો જણાવે છે કે સાકર વગેરેને શેર, કિલો વગેરેથી માપવામાં આવે છે, જ્યારે સુવર્ણ વગેરેને તોલા, માશા, રતિ વગેરેથી તોળવામાં આવે છે. આ રીતે બંને તોળવાના માપ હોવા છતાં એક સ્થૂલ છે અને એક સૂક્ષ્મ છે. બંનેના બ્રાજવામાં પણ સૂક્ષ્મતાનું અંતર હોય છે. બંને દ્વારા તોળવામાં આવતાં પદાર્થો અને તેના મૂલ્યમાં પણ અંતર હોય છે. તેથી બંનેને પૃથક કહ્યા છે.

ચઝ્કો કમ્પમાસઓ :- આ રીતે કર્મમાસક ચાર પ્રકારે થાય છે. મૂળપાઠમાં કર્મમાસકનું માપ ત્રણ પ્રકારે જ બતાવ્યું છે. વ્યાખ્યાકારે તેને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કાકણીની અપેક્ષાએ ચાર કાકણીનો કર્મમાસક થાય તે પ્રધાન છે. ગુંજ અને નિષ્પાવથી નિષ્પન્ન કર્મમાસક પ્રધાન નથી.

● સૂત્ર-૨૫૭/૧ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષેત્ર પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્ર પ્રમાણ બે પ્રકારે પ્રરૂપ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પ્રદેશ નિષ્પન્ન (૨) વિભાગ નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- પ્રદેશનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એક પ્રદેશાવગાટ, બે પ્રદેશાવગાટથી લઈ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ ક્ષેત્રરૂપ પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

● વિવેચન-૨૫૭/૧ :-

દ્રવ્યપ્રમાણના વર્ણનમાં પ્રદેશનિષ્પન્નમાં પુદ્ગલાસ્તિકાચના પરમાણુ આદિનું કથન છે અને ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં એક પ્રદેશાવગાટ આદિનું કથન છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જેમ એક, બે, ત્રણ વગેરે નિર્વિભાગ અંશો પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન છે તેમ ક્ષેત્રમાં પણ એક, બે, ત્રણાદિ નિર્વિભાગાત્મક અંશો-પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન છે. પ્રદેશોથી નિષ્પન્નતા તે

જ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું નિજ સ્વરૂપ છે. આ પ્રદેશથી નિષ્પન્ન થનાર પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પન્ન પ્રમાણ કહે છે. અહીં ક્ષેત્ર શબ્દ ‘આકાશ’ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.

આકાશના બે ભેદ છે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાચ વગેરે દ્રવ્ય જેટલા આકાશને અવગાહીને રહ્યા છે, તેટલા આકાશને લોકાકાશ અને તે સિવાયના આકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. અલોકાકાશમાં આકાશાસ્તિકાચ દ્રવ્યનો તો સદ્ભાવ છે પરંતુ નિયામક ધર્માસ્તિકાચ વગેરે પાંચ દ્રવ્યનો અભાવ છે.

આ લોકાકાશરૂપ ક્ષેત્રના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશો તેના સ્વરૂપથી જણાય છે. જે જણાય, જેનું માન કરાય તે પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે પ્રમાણ છે. અલોકાકાશના અનંતપ્રદેશ છે પરંતુ જીવ-પુદ્ગલ વગેરે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશના આધારે રહે છે, માટે અહીં અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ પર્યંતના પ્રદેશો ગ્રહણ કર્યા છે. અવગાટ એટલે અવગાહીને રહેવું. પુદ્ગલ-પરમાણુના આધારે પ્રદેશ નક્કી થાય છે. એક પરમાણુ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાટ કરે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ પણ રહી શકે છે. એક આકાશપ્રદેશમાં જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રહે તેને એક પ્રદેશાવગાટ કહેવાય. બે આકાશપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાં જે પુદ્ગલ રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાટ કહેવાય. તે જ રીતે ત્રણ, ચાર વગેરે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ ક્ષેત્ર જાણવું. પુદ્ગલ સિવાય બીજા દ્રવ્યોની ક્ષેત્ર અવગાટતા આ પ્રમાણે છે -

(૧) ધર્માસ્તિકાચ-અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, (૨) અધર્માસ્તિકાચ-અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, (૩) આકાશાસ્તિકાચ-સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે અને અન્ય દ્રવ્યને સ્થાન આપે છે. તેના આધારરૂપ અન્ય ક્ષેત્ર નથી, (૪) જીવાસ્તિકાચ-પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, (૫) કાળ દ્રવ્ય-અપ્રદેશી છે પ્રદેશના સમુદાય રૂપ નથી.

● સૂત્ર-૨૫૭/૨, ૨૫૮ :-

વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૧) અંગુલ (૨) વેંત (૩) રત્નિ (૪) કુક્ષિ (૫) ઘનુષ્ય (૬) ગાઈ-ગવ્યૂતિ (૭) યોજન (૮) શ્રેણિ (૯) પ્રતર (૧૦) લોક (૧૧) અલોક. આ વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્ર પ્રમાણ.

● વિવેચન-૨૫૭/૨, ૨૫૮ :-

આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સ્વગત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પ્રદેશનિષ્પન્ન છે. તેનું વર્ણન પ્રદેશ નિષ્પન્નમાં કર્યું છે. વિભાગ નિષ્પન્નમાં તેનું કથન તથા માપ અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે, તેને વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશ દ્વારા જણાય તો તે પ્રદેશનિષ્પન્ન કહેવાય અને તે ક્ષેત્ર અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા જણાય તો તે વિભાગનિષ્પન્ન કહેવાય છે. વિભાગનિષ્પન્નનું પ્રથમ એકમ અંગુલ છે.

● સૂત્ર-૨૫૮ થી ૨૬૩/૧ :-

અંગુલના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આત્માંગુલ (૨) ઉત્સેધાંગુલ (૩) પ્રમાણાંગુલ.

પ્રશ્ન :- આત્માંગુલ કોને કહેવાય છે ? ઉત્તર :- જે કાળમાં, જે મનુષ્ય હોય તે કાળમાં, તે મનુષ્યના અંગુલને આત્માંગુલ કહેવાય છે. પોતાના બાર અંગુલ પ્રમાણ મુખ હોય છે અને તેવા નવમુખ પ્રમાણ (એકસો આઠ અંગુલની) ઊંચાઈવાળા પુરુષ પ્રમાણયુક્ત મનાય છે. દ્રોણિક પુરુષ (એક દ્રોણ પાણીના માપવાળા પુરુષ) માનયુક્ત હોય છે અને અર્ધબાર પ્રમાણ તોલવાળા પુરુષ ઉન્માનયુક્ત કહેવાય છે.

જે પુરુષ માન-ઉન્માન અને પ્રમાણથી સંપન્ન હોય તથા શારીરિક શુભ લક્ષણો, તલસમાદિ વ્યંજનો અને ઉદારતા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય, ઉત્તમકુળોમાં જન્મેલ હોય તે પુરુષો ઉત્તમપુરુષો કહેવાય છે.

આ ઉત્તમ પુરુષો પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચા હોય છે અને મધ્યમપુરુષ ૧૦૪ અંગુલ ઊંચા હોય છે. અધમપુરુષ ૯૬ અંગુલ ઊંચા હોય છે.

ધીરતા, ગંભીરતા, પ્રશંસનીય સ્વર, સત્ત્વ-આત્મિક, માનસિક, શક્તિ, સાર-શારીરિક ક્ષમતા આ સર્વગુણોથી પરિહીન ઉત્તમ કે અધમ પુરુષ પરતંત્રપણે ધીર ગંભીર આદિ ગુણસંપન્ન ઉત્તમ પુરુષોના દાસ હોય છે.

ઉપરોક્ત અંગુલ પ્રમાણ અનુસાર (૧) આત્માંગુલથી છ અંગુલનો પાદ, (૨) બે પાદની વેંત, (૩) બે વેંતની રત્નિ (હાથ), (૪) બે રત્નિની કુક્ષિ, (૫) બે કુક્ષિનો દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ થાય છે, (૬) બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ-કોશ (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય છે.

● વિવેચન-૨૫૯ થી ૨૬૩/૧ :-

આ બે સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે આત્માંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'આત્મા' શબ્દ સ્વનો સૂચક છે. દરેક વ્યક્તિના પોત પોતાના અંગુલ તે આત્માંગુલ કહેવાય છે. આ આત્માંગુલનું માપ-પ્રમાણ એક સરખું રહેતું નથી. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈમાં વધ ઘટ થાય છે. જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય તેના અંગુલ પ્રમાણને આત્માંગુલ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણપુરુષ :- બાર આત્મ અંગુલ=એક મુખ થાય છે. તેવા નવ મુખ અર્થાત્ ૧૦૮ અંગુલ ઊંચાઈ વાળા પુરુષ પ્રમાણ પુરુષ કહેવાય છે.

દ્રોણિકપુરુષ :- દ્રોણ પ્રમાણ ન્યૂન પાણી હોય તેવી પાણીની કુંડીમાં કોઈ પુરુષ પ્રવેશે અને કુંડી છલોછલ થઈ જાય તો તે પુરુષ માનયુક્ત કહેવાય છે. તેવા પુરુષને દ્રોણિક પુરુષ કહેવાય છે.

ઉન્માનપુરુષ :- કોઈ પુરુષને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે અને જે તે અર્ધબાર પ્રમાણ વજનવાળા હોય તો તે પુરુષ ઉન્માન પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના માપથી જે યુક્ત હોય તે પ્રમાણપુરુષ-ઉત્તમપુરુષ કહેવાય છે. આ ઉત્તમપુરુષ પ્રમાણ, માન, ઉન્માનથી સંપન્ન હોવાની સાથે તેનું શરીર સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ વગેરે શુભ લક્ષણો, તલ, મસા વગેરે વ્યંજનોથી યુક્ત હોય છે. તેનો જન્મ લોકમાન્ય

કુળમાં થાય છે. તે ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદયના ફળ સ્વરૂપે લોકમાં આદર-સન્માનનું પાત્ર મનાય છે અને આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, સંપત્તિથી સમૃદ્ધિ હોય છે.

● સૂત્ર-૨૬૩/૨ :-

પ્રશ્ન :- આત્માંગુલ પ્રમાણનું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર : આત્માંગુલ પ્રમાણથી કૂવા, જળાશય, નદી, તળાવ, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા, સર, સરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલપંક્તિ, આરામ, બગીચા, ઉદ્યાન, કાનન, વન, વનખંડ, વનરાજિ, દેવકુળ, સભા પ્રપા, સ્તૂપ, ખાઈ, પરિખા, પ્રાકાર, અટ્ટાલક, ચરિકા, દ્વાર, ગોપુર, તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, સરણ-ઝૂંપડી લયન (લેણ) આપણ-દુકાન, શ્રંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, મહાપથ, પથ, શકટ, રથ, યાન, પાલખી, ગિલ્લિ, ચિલ્લિ, શિબિકા, સ્વંદમાનિકા, કડાઈ, મોટી કડાઈ, કડછી, આસન, શય્યા, સ્તંભ, ભાંડ, માટીના વાસણ વસ્તુઓ અને વર્તમાનકાળના યોજન વગેરેનું માપ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાન કાળની જરૂરિયાતની તથા મનુષ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવતી સમસ્ત વસ્તુઓની લંબાઈ-પહોળાઈ-ઊંડાઈ આત્માંગુલથી માપવામાં આવે છે.

આત્માંગુલ સામાન્યથી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સૂચિઅંગુલ (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ધનાંગુલ.

(૧) એક અંગુલ લાંબી અને એક પ્રદેશ પહોળી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહે છે. (૨) સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતા પ્રતરાંગુલ બને છે. (૩) પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતા ધનાંગુલ બને છે.

● વિવેચન-૨૬૩/૨ :-

આ સૂત્રમાં આત્માંગુલના ત્રણ ભેદ સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ધનાંગુલનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. સૂત્રગત શ્રેણિ શબ્દથી પ્રસંગાનુસાર આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ ગ્રહણ કરવી 'આવશ્યક છે કારણ કે અહીં ક્ષેત્રનું વર્ણન છે.

(૧) સૂચ્યંગુલ :- એક અંગુલ લાંબી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહે છે. સૂચિ એટલે સોય. સોયની જેમ આ શ્રેણી એક અંગુલ લાંબી હોય છે. આકાશપ્રદેશો એક પછી એક એમ લાઈનમાં ગોઠવાયેલ હોય છે. એક-એક પ્રદેશ જેટલી તે પહોળી હોય છે પરંતુ અન્ય આકાશપ્રદેશો બાજુમાં ગોઠવાય અને જે પહોળાઈ બને તેવી પહોળાઈ આ સૂચ્યંગુલમાં હોતી નથી અર્થાત્ જેમાં માત્ર લંબાઈ છે પહોળાઈ હોતી નથી તેવી, પોતાના અંગુલ પ્રમાણ લાંબી, આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂચ્યંગુલ કહેવામાં આવે છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ સમાયેલા હોય છે.

(૨) પ્રતરાંગુલ :- પ્રતર એટલે વર્ગ. કોઈપણ રાશિ સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રતર કહેવાય છે. પ્રતર એટલે પડ. પડની જેમ તેમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બંને હોય છે. તેમાં એક પ્રદેશની જડાઈ હોય છે પણ અન્ય આકાશ પ્રદેશો દ્વારા જે જડાઈ થાય તેવી જડાઈ તેમાં હોતી નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે એક અંગુલ લાંબી અને એક અંગુલ પહોળી આકાશ પ્રદેશોની શ્રેણિ

પ્રતરાંગુલ કહેવાય છે. પ્રતરાંગુલમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે.

(૩) ધનાંગુલ :- ગણિતશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર એક સંખ્યાને ત્રણવાર સ્થાયી પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા થાય તે ધન કહેવાય છે અર્થાત્ જેમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જડાઈ, આ ત્રણે હોય તે ધન કહેવાય છે. સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલથી ગુણતા ધનાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે. આ ધનાંગુલ એક અંગુલ લાંબી, એક અંગુલ પહોળી અને એક અંગુલ જડી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિરૂપ છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે.

સૂચ્યંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પ્રતરાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ અને પહોળાઈ, ધનાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જડાઈ માપી શકાય છે.

● સૂત્ર-૨૬૩/૩ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! આ સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ધનાંગુલમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર :- સર્વથી અલ્પ સૂચ્યંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે અને તેથી ધનાંગુલ અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. આ રીતે આત્માંગુલની વસ્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૬૩/૩ :-

સૂચ્યંગુલ વગેરે ત્રણે અંગુલનો અલ્પ બહુત્વ સ્પષ્ટ છે. સૂચ્યંગુલમાં માત્ર લંબાઈ હોવાથી અન્ય બે અંગુલની અપેક્ષાથી તે અલ્પ છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બંને હોવાથી તે સૂચ્યંગુલ કરતાં અસંખ્યાત ગુણ અધિક છે અને ધનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જડાઈ ત્રણે હોવાથી તે પ્રતરાંગુલ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. અહીં અધિકતા પ્રદેશોની અપેક્ષા છે.

● સૂત્ર-૨૬૩/૪, ૨૬૪ :-

પ્રશ્ન :- ઉત્સેધાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉત્સેધાંગુલ અનેક પ્રકારે કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે - પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીંખ, જૂ, જવ. આ પ્રત્યેકને ક્રમશઃ આઠ-આઠ વૃદ્ધિ કરતાં ઉત્સેધાંગુલ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આઠ ત્રસરેણુની એક રથરેણુ, આઠ રથરેણુનો એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રની એક લીંખ, આઠ લીંખની એક જૂ, આઠ જૂ નો એક જવ અને આઠ જવ બરાબર એક ઉત્સેધાંગુલ બને છે.

● વિવેચન-૨૬૩/૪, ૨૬૪ :-

આ સૂત્ર ઉત્સેધાંગુલના સ્વરૂપ વર્ણનની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે. ઉત્સેધ એટલે વધવું. જે અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરે ક્રમથી વધે છે, તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે અથવા ચારેગતિના જીવોના શરીરની અવગાહના ઊંચાઈ જે અંગુલથી માપવામાં આવે તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉત્સેધાંગુલના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવતા એકમોની અપેક્ષાએ સમજવું. ઉત્સેધાંગુલ પોતે તો એક જ છે. પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરે સ્વયં ઉત્સેધાંગુલ નથી. ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણ બતાવવા ઉપયોગી સાધન છે.

● સૂત્ર-૨૬૫/૧, ૨૬૬ :-

પ્રશ્ન :- પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પરમાણુ બે પ્રકારના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સૂક્ષ્મ પરમાણુ (૨) વ્યવહાર પરમાણુ. બે પ્રકારના પરમાણુમાંથી સૂક્ષ્મ પરમાણુનો અહીં અધિકાર ન હોવાથી તે સ્થાપનીય છે અર્થાત્ તેનું વર્ણન ન કરતાં વ્યવહાર પરમાણુનું વર્ણન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

પ્રશ્ન :- વ્યાવહારિક પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સમુદાયના સમાગમથી-એકીભાવરૂપ મિલનથી એક વ્યાવહારિક પરમાણુ નિષ્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન :- આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવાર કે છરાની ધારને અવગાહિત કરે છે ? ઉત્તર :- હા, અવગાહિત કરી શકે છે, ધાર પર રહી શકે છે.

પ્રશ્ન :- શું તલવારની ધાર તે વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન-ભેદન કરી શકે છે ? ઉત્તર :- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તલવારની ધાર આ વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન-ભેદન કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ અગ્નિની વચ્ચેથી પસાર થઈ શકે છે ? ઉત્તર :- હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન :- શું અગ્નિ વચ્ચેથી પસાર થતાં તે બળી જાય છે ? ઉત્તર :- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. અગ્નિરૂપ શસ્ત્ર તેને બાળી શકતું નથી.

પ્રશ્ન :- શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ પુષ્કર સંવર્તક નામના મહામેઘની મધ્યમાંથી પસાર થઈ શકે છે ? ઉત્તર :- હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન :- મહામેઘમાંથી પસાર થતાં શું તે પાણીથી ભીંજાય જાય ? ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે પાણી તેને ભીંજવી શકતું નથી. અપકાયરૂપ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રભાવ પડતો નથી.

પ્રશ્ન હે ભગવન્ ! શું વ્યાવહારિક પરમાણુ ગંગા મહાનદીના પ્રતિસ્રોતમાં, વિપરીત પ્રવાહમાં ગમન કરી શકે છે ? હા, તે પ્રતિસ્રોતમાં ગમન કરી શકે.

પ્રશ્ન :- પ્રતિસ્રોતમાં ગમન કરતાં શું તે વિનાશ પામે છે ? ઉત્તર :- ના, તે અર્થસમર્થ નથી. પ્રતિસ્રોતરૂપ શસ્ત્ર તેના પર કાર્ય કરી શકતું નથી.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! શું તે વ્યાવહારિક પરમાણુ પાણીના વમળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે ? ઉત્તર :- હા, તે વમળમાં અને જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન :- શું તે ભીનો થઈને કુત્સિત થાય છે ? અર્થાત્ સડી જાય છે ? ઉત્તર :- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. વ્યાવહારિક પરમાણુ પર પાણીરૂપ શસ્ત્ર કાર્ય કરી શકતું નથી.

અત્યંત તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર પણ જેનું છેદન-ભેદન કરવા સમર્થ નથી તેને, સિદ્ધપુરુષ કેવળી ભગવાન પરમાણુ કહે છે. તે સર્વ પ્રમાણોનું આદિ પ્રમાણ છે અર્થાત્ વ્યાવહારિક પરમાણુ પ્રમાણોનું આદિ એકમ છે.

● વિવેચન-૨૬૫/૧, ૨૬૬ :-

ઉત્સેદાંગુલના માપ-પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ છે પરમાણુ. પરમ અને અણુશબ્દથી પરમાણુ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. પરમ એટલે ચરમતમ. છેલ્લામાં છેલ્લો અણુ અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિભાગ કરતાં કરતાં છેલ્લો અંશ જે આવે કે જેના હવે વિભાગ થઈ ન શકે, તેવા નિર્વિભાગ અંશને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. પરમાણુઓ ભેગા મળવાથી સ્કંધ બને છે. આ રીતે પરમાણુ કારણરૂપ છે પણ કાર્યરૂપ નથી. આ નૈશ્ચયિક પરમાણુનું અહીં કોઈ કાર્ય નથી, તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી માટે તેને સ્થાય, સ્થાપવા યોગ્ય કહી સૂત્રકારે તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

આ બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ વગેરે પરમાણુ ભેગા મળે, એકબાવને પામે ત્યારે તે સ્કંધ કહેવાય છે. આ સ્કંધ જ્યાં સુધી સ્થૂલ રૂપે ન પરિણમે, ત્યાં સુધી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ભલે તે સ્કંધ હોય પરંતુ વ્યવહાર નય તેને પરમાણુ કહે છે. તેથી સૂક્ષ્માકાર સ્કંધ વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. અનંત પરમાણુ ભેગા મળીને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ બને, તે જ્યાં સુધી અગ્નિ-પાણી, શસ્ત્ર વગેરેથી પ્રતિઘાત ન પામે ત્યાં સુધી સૂક્ષ્માકાર કહેવાય છે અને જ્યારે શસ્ત્રથી અભિહત થાય ત્યારે તે સ્થૂલાકાર પરિણત કહેવાય. આ સૂક્ષ્માકાર સ્કંધને જ વ્યવહારનય વ્યાવહારિક પરમાણુ કહે છે.

આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવારાદિ શસ્ત્રથી છેદન-ભેદન પામતા નથી, અગ્નિમાંથી પસાર થવા છતાં બળતા નથી, પુષ્કરાવર્ત મહામેઘ વચ્ચેથી પસાર થવા છતાં ભીંજાતા નથી. પુષ્કરાવર્તમેઘ રુક્ષ જમીનને સ્નિગ્ધ બનાવવા ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરામાં વરસે છે. તે ભૂમિગત રુક્ષતા, આતપ વગેરે અશુભપ્રભાવને શાંત કરી, ધાન્યાદિનો અભ્યુદય કરે છે. આ મેઘમાં પાણી ઘણું હોય છે પણ તે મેઘ વ્યાવહારિક પરમાણુને પ્રભાવિત કરી શકતો નથી. મહાનદીઓના સામા પ્રવાહે ચાલવા છતાં તે પરમાણુ સ્ખલના પામતો નથી અને વમળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરવા છતાં તેમાં સડો થતો નથી. સંક્ષેપમાં પાણી, અગ્નિ કે અન્ય કોઈ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રભાવ પડતો નથી. આવા વ્યાવહારિક પરમાણુને સિદ્ધો-જ્ઞાની પુરુષો આદિ પ્રમાણ કહે છે. અહીં સિદ્ધ શબ્દથી જ્ઞાનસિદ્ધ-કેવળી ભગવાન ગ્રહણ કરાય છે.

● સૂત્ર-૨૬૭/૧ :-

તે અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓનો સમુદાય એકત્રિત થવાથી એક ઉત્સ્વલક્ષ સ્વલક્ષિકા, સ્વલક્ષલક્ષિકા, ઉદ્વરેણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જૂ, જવમધ્ય અને આંગુલની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે -

(૧) આઠ ઉત્સ્વલક્ષસ્વલક્ષિકા = એક સ્વલક્ષસ્વલક્ષિકા, (૨) આઠ સ્વલક્ષ-સ્વલક્ષિકા = એક ઉદ્વરેણુ, (૩) આઠ ઉદ્વરેણુ = એક ત્રસરેણુ, (૪) આઠ ત્રસરેણુ = એક રથરેણુ, (૫) આઠ રથરેણુ = એક દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોનો વાલાગ્ર, (૬) આઠ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક

હરિવર્ષ, રમ્યક વર્ષના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, (૭) આઠ હરિવર્ષ રમ્યક વર્ષના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક હૈમવત-હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર, (૮) આઠ હૈમવત-હૈરણ્યવતક્ષેત્રના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = એક પૂર્વ મહાવિદેહ અને અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર, (૯) આઠ પૂર્વમહાવિદેહ-અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યનો એક વાલાગ્ર, (૧૦) આઠ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક લીખ છે, (૧૧) આઠ લીખ = એક જૂ, (૧૨) આઠ જૂ = એક જવનો મધ્યભાગ, (૧૩) આઠ જવના મધ્યભાગ = એક ઉત્સેદાંગુલ હોય છે.

આ ઉત્સેદાંગુલ પ્રમાણથી (૧) છ અંગુલ = એક પાદ, (૨) બાર અંગુલ = એક વેંત, (૩) ચોવીસ અંગુલ = એક રત્નિ, (૪) અડતાલીસ અંગુલ = એક કુક્ષિ, (૫) છત્રુ અંગુલ = એક દંડ, ઘનુષ્ય, યુગ, ધોંસરં, નાલિકા, યક્ષ અથવા મૂશલ થાય છે, (૬) ઘનુષ્ય પ્રમાણથી બે હજાર ઘનુષ્યનો એક ગાઉ, (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન છે.

● વિવેચન-૨૬૭/૧ :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે ઉત્સેદાંગુલનું માપ બતાવ્યું છે. અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુની એક ઉત્સ્વલક્ષ-સ્વલક્ષિકા બને છે. ઉત્સ્વલક્ષ સ્વલક્ષિકા વગેરેને આઠ-આઠ ગુણ કરતાં ઉત્સેદાંગુલ પર્યંતના માપ નિષ્પન્ન થાય છે.

ઉત્સ્વલક્ષ-સ્વલક્ષિકા અને સ્વલક્ષ-સ્વલક્ષિકા વ્યવહાર પરમાણુની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે છતાં સૂક્ષ્મ પરિણામ પરિણત સ્કંધની તે અવસ્થાઓ છે. સ્વતઃ કે પરના નિમિત્તથી ઉપર-નીચે તિરછી ઉડતી રજને ઉદ્વરેણુ, હવા વગેરેના નિમિત્તથી ઉડતી ઘૂળને ત્રસરેણુ અને રથ ચાલે ત્યારે પૈડાના વજનથી ઉખડીને ઉડતી ઘૂળને રથરેણુ કહેવામાં આવે છે. શેષ જૂ, લીખ-જવ મધ્ય પ્રચલિત શબ્દો છે. આ સૂત્રમાં ચાર ગાઉનું એક યોજન કહ્યું છે. ગાઉને કોશ અને ગવ્યૂત પણ કહે છે.

● સૂત્ર-૨૬૭/૨ :-

પ્રશ્ન :- આ ઉત્સેદાંગુલનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- ઉત્સેદાંગુલથી નારકો, તિર્યયો, મનુષ્યો અને દેવોના શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૨૬૭/૨ :-

મુક્ત જીવોની અવગાહના નિયત જ છે. અંતિમ શરીરની અવગાહનાથી ત્રિભાગ ન્યૂન અવગાહના સાદિ અપર્યવસિત કાલપર્યંત રહે છે પરંતુ સંસારી જીવ દરેક ભવમાં કર્માનુસાર અવગાહના પ્રાપ્ત કરે છે. તે અવગાહના ભવપર્યંત રહે છે. સંસારી જીવની તે અવગાહના અનિયત હોય છે. તેથી કઈ ગતિમાં જીવ કેટલી અવગાહના પામે છે તે ઉત્સેદાંગુલથી માપવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૬૭/૪ :-

પ્રશ્ન :- ભંતે ! નારકીની અવગાહના કેટલી બતાવી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! નારકીઓની અવગાહના બે પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧)

ભવધારણીય (૨) ઉત્તર વૈકિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની છે.

ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર ધનુષ્ય પ્રમાણની છે.

● વિવેચન-૨૬૭/૪ :-

આ સૂત્રમાં સાત નરકના નારકીઓમાં ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય રીતે નારકીના શરીરની અવગાહના-ઊંચાઈ દર્શાવી છે. નારકીઓને જન્મથી જે વૈકિય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે ભવધારણીય કેહવાય છે અને જન્મ પછી જે શરીર દ્વારા નાના-મોટા વિવિધ રૂપો બનાવે તે ઉત્તર વૈકિય કહેવાય છે. બંને પ્રકારના શરીરની અવગાહના ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, તે બંને પ્રકારની અવગાહના અહીં બતાવી છે નારકીમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. ઉત્તર વૈકિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર ધનુષ્યની છે.

● સૂત્ર-૨૬૭/૫ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભાના નારકીઓની અવગાહના કેટલી હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ ધનુષ્ય, ૩ હાથ અને ૬ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તર વૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા નામની બીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! બીજી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ્ય, એક હાથની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા નામની ત્રીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! ત્રીજી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ્ય અને ૧ હાથની છે. ઉત્તરવૈકિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૨ ધનુષ્ય અને ૨ હાથની છે.

આ રીતે સર્વનારક પૃથ્વીઓની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન કરવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે - પંકપ્રભા નામની ચોથી નરકમાં નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૨

ધનુષ્ય, ૨ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે.

ધૂમપ્રભા નામની પાંચમી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની છે.

તમ:પ્રભા નામની છઠ્ઠી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની અને ઉત્તર વૈકિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે.

તમસ્તમા નામની ૭મી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈકિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર ધનુષ્યની છે.

● વિવેચન-૨૬૭/૫ :-

આ સૂત્રમાં સમુચ્ચય નારકીની અને ત્યારપછી પ્રત્યેક નરકના નારકીઓની ભવધારણીય તથા ઉત્તરવૈકિય શરીરની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના દર્શાવી છે. સાતે નરકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તે નરકના અંતિમ પ્રસ્તટ-પાથડામાં હોય છે. ભવધારણીય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં ઉત્તર વૈકિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બમણી જાણવી.

● સૂત્ર-૨૬૭/૬ :-

પ્રશ્ન હે ભગવાન્ ! અસુરકુમાર દેવોની શરીર અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોના શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તરવૈકિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૭ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વૈકિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે.

અસુરકુમાર દેવોની અવગાહનાની જેમજ નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર દેવ સુધીના દેવોની અવગાહના જાણવી.

પ્રશ્ન :- હે ભગવાન ! પૃથ્વીકાચિક જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે પૃથ્વીકાચિક જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં પુનઃ સામાન્યરૂપે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાચિક અને બાદર પૃથ્વીકાચિકની અને વિશેષરૂપે તેઓના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તાની અવગાહના જાણવી. તે જ રીતે અપકાચિકની અવગાહના જાણવી અર્થાત્ પૃથ્વીકાચિક, અપકાચિક, તેઉકાચિક અને વાયુકાચિક જીવોના અપર્યાપ્તા અને

:- જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૨) પ્રશ્ન :- સંમૂર્ચિમ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૩) પ્રશ્ન :- અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

(૪) પ્રશ્ન :- પર્યાપ્ત સંમૂર્ચિમ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૫) પ્રશ્ન :- ગર્ભજ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

(૬) પ્રશ્ન :- અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

(૭) પ્રશ્ન :- પર્યાપ્ત ગર્ભજ ખેયર તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

આ સંગ્રહણી બે ગાથામાં સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ તિર્યય પંચેન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બતાવી છે. તેમાં સંમૂર્ચિમ જલચર તિર્યય પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની અનેક ગાઉ, ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની અનેક યોજન, ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની અને ખેયરની અનેક ધનુષ્યની અવગાહના છે.

ગર્ભજ તિર્યય પંચેન્દ્રિયોમાં જલચરની હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની છ ગાઉ, ઉરપરિસર્પની હજાર યોજન, ભુજપરિસર્પની અનેક ગાઉ, પક્ષીઓ (ખેયર)ની અનેક ધનુષ્ય પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

પાંચે પ્રકારના તિર્યય પંચેન્દ્રિયના સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજના અપર્યાપ્તની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. પર્યાપ્તાની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ નીચે પ્રમાણ છે.

હે ભગવન્ ! મનુષ્યના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ? હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ૩ ગાઉની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભવ્યુત્કાન્ત મનુષ્યની અવગાહના

કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ ગાઉની છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૧ :-

આ સૂત્ર દ્વારા મનુષ્યના શરીરની અવગાહનાનું-ઉંચાઈનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. મનુષ્યોમાં સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્તા જ છે તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા જ નથી. તેથી સંમૂર્ચિમ મનુષ્યમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદ થતા નથી.

● સૂત્ર-૨૭૦/૨ :-

વાણવ્યંતરોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના અસુરકુમારની જેમ જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈકિયની જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોની અવગાહના વાણવ્યંતર પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈકિયની જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના બે પ્રકારે છે. (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તર વૈકિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની છે. ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ઈશાન કલ્પના દેવોની અવગાહના સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના જેટલી જ કહેવી.

સૌધર્મકલ્પના દેવોની શરીર અવગાહના વિષયક પ્રશ્નોની જેમ ઈશાનને છોડી અચ્યુતકલ્પ સુધીના શેષ કલ્પવાસી દેવોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન અને ઉત્તર જાણવા. વિશેષતા આ પ્રમાણે છે—

સનકુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૬ હાથની છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચ હાથની છે.

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર હાથ છે.

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત આ ચારે ય કલ્પમાં ભવધારણીય

શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ હાથની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! ઐવેયક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! ઐવેયક દેવોને એક માત્ર ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બે હાથની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અનુત્તરોપપાતિક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોને એક ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક હાથની છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૨ :-

દેવોના ચાર પ્રકાર-નિકાય છે. ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ નિકાયમાં ઈન્દ્ર, સામાનિક વગેરે ભેદ છે. ઈન્દ્રાદિ ભેદ જ્યાં હોય તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. પ્રથમ ત્રણ નિકાયના દેવ અવશ્ય કલ્પોપપન્ન હોવા છતાં 'કલ્પ' શબ્દ પ્રયોગ વૈમાનિક દેવો માટે રૂઠ થયો છે. સૌધર્મથી લઈ અચ્યુત સુધીના ૧૨ દેવલોકમાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ હોવાથી તે કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. જ્યારે ઐવેયક અને અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવોમાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ નથી. ત્યાંના બધા જ દેવો અહમેન્દ્ર છે. તેથી તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી ભવધારણીય શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જુદી જુદી છે. તે સૂત્રથી સ્પષ્ટ છે. બાર દેવલોક સુધીના દેવો ઉત્તર વૈકિય શરીર બનાવે છે. તેઓના ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહના જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ઐવેયક અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો ઉત્તર વૈકિય શરીર બનાવતા નથી માટે તેઓની માત્ર ભવધારણીય અવગાહના જ દર્શાવી છે. ચારે નિકાયના દેવો લબ્ધિથી પર્યાપ્તા જ હોય છે અર્થાત્ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્તમાં પર્યાપ્તા થઈ જ જાય છે, માટે તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા એવા ભેદ કરી અવગાહના બતાવી નથી. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને બાર દેવલોકના દેવો ઉત્તર વૈકિય કરે ત્યારે તેની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન છે. ઐવેયક-અનુત્તર વિમાનવાસીદેવ ઉત્તર વૈકિય કરતાં નથી.

● સૂત્ર-૨૭૦/૩ :-

તે ઉત્સેદાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સૂર્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ધનાંગુલ. એક અંગુલ લાંબી એક-એક આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યંગુલ કહે છે, સૂર્યંગુલને સૂર્યંગુલથી ગુણતાં પ્રતરાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે અને પ્રતરાંગુલને સૂર્યંગુલ દ્વારા ગુણતાં ધનાંગુલ નિષ્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન :- સૂર્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ધનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર :- સર્વથી થોડા સૂર્યંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણ છે અને તેથી ધનાંગુલ અસંખ્યાતગુણ છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૩ :-

માનવીની અંગુલની પહોળાઈના માપને એક અંગુલ (માપ) કહે છે. આ સૂત્રમાં ઉત્સેદાંગુલનો પ્રસંગ છે તેથી અહીં (આઠ જવના મધ્યભાગ પ્રમાણ) ઉત્સેદાંગુલ પ્રમાણ એક પ્રદેશી લાંબી શ્રેણી સૂર્યગુલમાં ગ્રહણ થાય છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ ગ્રહણ થાય છે અને ધનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જડાઈ ત્રણેનું ગ્રહણ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૭૦/૪ :-

પ્રશ્ન :- પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્રની ચારે દિશાના અંતભાગ પર્યંત અર્થાત્ સંપૂર્ણ છ ખંડ પર શાસન કરનાર પ્રત્યેક ચક્રવર્તી રાજાના અષ્ટ સુવર્ણ પ્રમાણ, છ તલવાળું, બાર કોટિ અને આઠ કર્ણિકાઓથી યુક્ત સોનીની ઓરણના સંસ્થાન-આકારવાળું કાકિણી રત્નની પ્રત્યેક કોટિ ઉત્સેદાંગુલ પ્રમાણ વિષ્કંભ-પહોળાઈયુક્ત હોય છે. તે કાકિણી રત્નની એક કોટિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અર્ધાંગુલ પ્રમાણ છે. તે અર્ધાંગુલથી અર્થાત્ ઉત્સેદાંગુલથી હજારગણું એક પ્રમાણાંગુલ હોય છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૪ :-

પ્રમાણાંગુલ :- પરમ પ્રકરૂપ પરિમાણને પ્રાપ્ત-સૌથી મોટા અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહેવામાં આવે છે. ઉત્સેદાંગુલ કરતાં પ્રમાણાંગુલ હજાર ગણો મોટો છે. કાકિણીરત્ન સમઘનયોરસ રૂપ હોય છે. તેની બાર કોટિ એક-એક ઉત્સેદાંગુલ પ્રમાણ હોય છે. તે કાકિણી રત્નની કોટિ કરતાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનો આત્માંગુલ બમણો હોય છે. તેથી બે ઉત્સેદાંગુલ બરાબર ભગવાન મહાવીરનો એક આત્માંગુલ થાય અથવા એક ઉત્સેદાંગુલ બરાબર મહાવીર સ્વામીનો અર્ધ અંગુલ થાય છે તેમજ હજાર ઉત્સેદાંગુલ = એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે. તેથી ઉત્સેદાંગુલના માપથી યતાં હજાર યોજન બરાબર પ્રમાણાંગુલનો એક યોજન થાય છે.

૫૦૦ ઘનુષ્યની ઊંચાઈ-અવગાહનાવાળા ઋષભદેવ ભગવાન, ભરત ચક્રવર્તી આદિના અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહે છે.

● સૂત્ર-૨૭૦/૫ :-

આ પ્રમાણાંગુલથી છ અંગુલનો એક પાદ, બે પાદ અથવા બાર અંગુલની એક વિતસ્તિ-વેંત, બે વેંતનો એક હાથ (રત્નિ), બે રત્નિની એક કુક્ષિ અને બે કુક્ષિનો એક ઘનુષ્ય, બે હજાર ઘનુષ્યનો એક ગાઈ અને ચાર ગાઈનો એક યોજન થાય છે.

પ્રશ્ન :- આ પ્રમાણાંગુલનું પ્રયોજન શું છે ? ઉત્તર :- આ પ્રમાણાંગુલથી રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓ, રત્નકાંડ વગેરે કાંડો, પાતાળકળશો, ભવનો, ભવન

પ્રસ્તટો, નરકાવાસો, નરકપંક્તિઓ, નરક પ્રસ્તટો, કલ્પો, વિમાનો, વિમાન પંક્તિઓ, વિમાન પ્રસ્તટો, ટંકો, કૂટો, પર્વતો, શિખરવાળા પર્વતો, પ્રાગ્બારો-નમેલા પર્વતો, વિજયો, વક્ષારો (વક્ષસ્કાર પર્વતો) ક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો, સમુદ્રવેલાઓ, વેદિકાઓ, દ્વારો, તોરણો, દ્વીપો તથા સમુદ્રોની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ, ઊંડાઈ તથા પરિધિનું માપ કરવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૫ :-

લોકમાં ત્રણ પ્રકારના રૂપી પદાર્થ જોવા મળે છે. (૧) મનુષ્યકૃત, (૨) કર્મજન્ય-ઉપાધિજન્ય (૩) શાશ્વતા. તેમાં જે મનુષ્યકૃત પદાર્થો છે, તેનું માપ આત્માંગુલથી કરવામાં આવે છે. ઉપાધિ એટલે કર્મ. કર્મદ્વારા શરીર વગેરે પ્રાપ્ત થાય માટે શરીર ઉપાધિજન્ય કહેવાય છે. તેનું માપ ઉત્સેદાંગુલથી કરવામાં આવે છે અને નરકભૂમિ વગેરે જે શાશ્વતા પદાર્થો છે તેનું માપ પ્રમાણાંગુલથી માપવામાં આવે છે. સૂત્રમાં શાશ્વતા પદાર્થોના ઘણા નામ આવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે સદા શાશ્વત રહેનાર પર્વત, ભવન, વિમાન, નરકાવાસ, પાતાળકળશ, દ્વીપ, સમુદ્ર, ક્ષેત્ર, વિજય, શાશ્વત નદીઓ, દ્રઢ, તીર્થ આદિનું માપ આ પ્રમાણાંગુલથી થાય છે. જેમકે પ્રમાણાંગુલથી જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન છે.

● સૂત્ર-૨૭૦/૬ :-

તે પ્રમાણાંગુલના સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) શ્રેણ્યાંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ધનાંગુલ.

પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોની એક શ્રેણી થાય છે. શ્રેણીને શ્રેણીથી ગુણવાથી પ્રતર થાય છે અને પ્રતરને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી એક લોક થાય છે. લોકને સંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો સંખ્યાત લોક થાય છે અને અસંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક થાય છે.

● વિવેચન-૨૭૦/૬ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રમાણાંગુલના ત્રણ પ્રકાર—શ્રેણ્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ધનાંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ ઉત્સેદાંગુલની જેવું જ સમજવું. પ્રમાણાંગુલ શ્રેણીને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો-પ્રતરાંગુલ થાય છે અને પ્રતરને શ્રેણી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો ધનાંગુલ થાય છે.

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ધનીકૃત લોકના આધારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણી, પ્રતર અને ધનનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન કરતાં સૂત્રકારે ધનીકૃત લોકનું વર્ણન શા માટે કર્યું હશે ? તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રમાણાંગુલથી શાશ્વત વસ્તુઓ માપવામાં આવે છે અને શાશ્વત એવા લોકના આધારે જ શ્રેણી, પ્રતર વગેરેનું પ્રમાણ નિશ્ચિત થાય છે. તેથી પ્રમાણાંગુલના પ્રસંગે ધનીકૃત લોક વગેરેનું વર્ણન યથોચિત જ છે.

શ્રેણી આદિનું સ્વરૂપ :-

(૧) શ્રેણી :- એક પ્રદેશ પહોળી, ધનીકૃત લોકના સાત રાજુ પ્રમાણલાંબી

અર્થાત્ અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન લાંબી આકાશ પ્રદેશોની પંક્તિને શ્રેણી કહે છે તે શ્રેણી ૭ રાજુ લાંબી હોય છે.

(૨) પ્રતર :- ધનીકૃત લોકની શ્રેણી સાથે શ્રેણીને ગુણવાથી પ્રતર બને છે. અર્થાત્ પ્રતરની લંબાઈ-પહોળાઈ સાત-સાત રાજુની હોય છે. આ પ્રતર ૭ X ૭ = ૪૯ રાજુ પ્રમાણ હોય છે.

(૩) ધન :- ધનીકૃત લોકના પ્રતર સાથે શ્રેણીને ગુણવાથી ધન બને છે. તે જ ધનીકૃત લોક કહેવાય છે. ૪૯ X ૭ = ૩૪૩ રાજુ પ્રમાણ ધન છે. ધનીકૃત લોક ૩૪૩ રાજુ પ્રમાણ છે.

(૪) સંખ્યાત લોક :- તે ધનીકૃત લોક સાથે સંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે સંખ્યાત લોક કહેવાય.

(૫) અસંખ્યાત લોક :- તે ધનીકૃત લોક સાથે અસંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે અસંખ્યાત લોક કહેવાય છે.

ઉત્સેદાંગુલથી કે આત્માંગુલથી આ શાશ્વત પદાર્થોનું માપ થતું નથી.

● સૂત્ર-૨૭૦/૭ + વિવેચન :-

પ્રશ્ન :- આ શ્રેણ્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ધનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર :- સર્વથી થોડા શ્રેણી અંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અને તેથી ધનાંગુલ અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ વિભાગ નિષ્પન્ન ક્ષેત્ર પ્રમાણની અને ક્ષેત્ર પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૭૧ થી ૨૭૪ :-

પ્રશ્ન :- કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાળપ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને (૨) વિભાગ નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન :- પ્રદેશનિષ્પન્ન કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિવાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાથી લઈ દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત-અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા (પરમાણુ અથવા સ્કંધ) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ છે. આ રીતે પ્રદેશ અર્થાત્ કાળના નિર્વિભાગ અંશથી નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રશ્ન :- વિભાગ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- (૧) સમય, (૨) આવલિકા, (૩) મુહૂર્ત, (૪) દિવસ, (૫) અહોરાત્ર, (૬) પક્ષ, (૭) માસ, (૮) સંવત્સર, (૯) યુગ, (૧૦) પલ્લોપમ, (૧૧) સાગરોપમ, (૧૨) અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી (૧૩) પુદ્ગલ પરાવર્તનરૂપ કાલને વિભાગનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ કહે છે.

● વિવેચન-૨૭૧ થી ૨૭૪ :-

કાળના નિર્વિભાગ અંશ (સમય)ને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આ નિર્વિભાગ અંશો-પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન કાળ પ્રદેશનિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ કહેવાય છે. એક સમયની

સ્થિતિવાળા પરમાણુ અથવા સ્કંધ એક કાળપ્રદેશથી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ કે સ્કંધ બે કાળ પ્રદેશથી નિષ્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે જેટલા સમયની સ્થિતિ હોય તે પરમાણુ કે સ્કંધ તેટલા કાળપ્રદેશથી નિષ્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પરમાણુ કે સ્કંધની સ્થિતિ-નિષ્પત્તિ કાળ દ્રવ્યની સહાયથી થાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્થિતિ વધુમાં વધુ અસંખ્યાતકાળની જ હોય છે. તેથી પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણમાં અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

સમય, આવલિકા વગેરે કાળ વિભાગાત્મક છે તેથી તે વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણ કહેવાય છે. વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ સમય છે.

● સૂત્ર-૨૭૫/૧ :-

પ્રશ્ન :- સમય કોને કહેવાય ? સમયનું સ્વરૂપ શું છે ? ઉત્તર :- કોઈ એક તરુણ, બળવાન, ત્રીજા-ચોથા આરામાં જન્મેલ, નીરોગી, સ્થિર હસ્તાગ્રવાન, સદેહ-વિશાળ હાથ, પગ, પીઠ-પાંસળી અને જંઘાવાળા, દીર્ઘતા, સરલતા અને પીનત્વની દૈષ્ટિથી સમાન-સમશ્રેણીમાં સ્થિત તાલવૃક્ષ યુગલ અથવા કપાટ અર્ગલા તુલ્ય બે ભુજાના ધારક ચર્મેષ્ટક, મુદ્ગર, મુષ્ટિકા, મુષ્ટિ બંધ વગેરેના વ્યાયામના અભ્યાસથી દેહ શરીરાવયવવાળા, સહજ બળ સંપન્ન, કૂદવું, તરવું, દોડવું વગેરે ક્રિયાથી સામર્થ્ય-શક્તિવાન, કાર્ય સિદ્ધિના ઉપાયને જાણનાર, દક્ષ, પ્રવીણ, કુશળ, મેઘાવી, નિપુણ, સિવલકળામાં નિપુણ એવો દરજીનો પુત્ર સુતરાઈ કે રેશમી સાડીને અતિશીઘ્રતાથી એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાંખે છે. આ સંબંધમાં શિષ્ય ગુરુને પૂછે કે—

પ્રશ્ન :- તે દરજી પુત્ર જેટલા સમયમાં શીઘ્રતાથી સુતરાઈ કે રેશમી સાડીને ફાડે છે તેને શું 'સમય' કહેવામાં આવે છે ? ઉત્તર : ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે સમયનું માપ નથી.

પ્રશ્ન :- શા માટે ? ઉત્તર :- કારણ કે સંખ્યાત તંતુઓના સમુદાયના સમ્યક્ સંયોગથી સુતરાઈ સાડી કે રેશમી સાડી નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરનો તંતુ છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો તંતુ છેદાતો નથી. ઉપરનો તંતુ છેદાવાનો અને નીચેનો તંતુ છેદાવાનો સમય ભિન્ન છે, માટે શાટિકા છેદન કાળને 'સમય' કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! દરજીપુત્ર સુતરાઈ કે રેશમી સાડીના ઉપરના તંતુને જેટલા કાળમાં છેદે તે કાળ 'સમય' કહેવાય ? ઉત્તર :- ના, તેને પણ સમય ન કહેવાય.

પ્રશ્ન :- તેનું કારણ શું છે ? ઉત્તર :- સંખ્યાત પદ્મો-રેશાઓ ભેગા મળે, ત્યારે તંતુ નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરનો રેશો જ્યાં સુધી છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો રેશો છેદી શકાતો નથી. ઉપરના અને નીચેના રેશાનો છેદન કાળ ભિન્ન છે. માટે તંતુના છેદનકાળને સમય કહી ન શકાય.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! તો શું તંતુના ઉપરવર્તી રેશાનો જેટલો છેદનકાળ

છે, તેને સમય કહી શકાય ? ઉત્તર :- ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને પણ સમય કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન :- તેનું કારણ શું છે ? ઉત્તર :- અનંત સંઘાતો (અતિ બારીક રેશાઓ)ના સંયોગથી એક પદ્મ-એક રેશો નિષ્પન્ન થાય છે. ઉપરવર્તી સંઘાત પૃથક્ ન થાય ત્યાં સુધી નીચેનો સંઘાત પૃથક્ ન થાય. ઉપરવર્તી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો અને નિમ્નવર્તી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો કાળ ભિન્ન છે, માટે ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને સમય કહી શકાય નહીં. સમય તેનાથી સૂક્ષ્મતર છે.

● વિવેચન-૨૭૫/૧ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે સમયના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા દરજી પુત્રનું દેહાંત આપીને બતાવ્યું છે કે યુવાન, શક્તિશાળી કોઈ દરજી પુત્ર એક જ ઝાટકે કાપડના તાકાને ફાડે તેટલા કાળને 'સમય' કહી ન શકાય, તે તાકાના પ્રત્યેક તંતુના છેદન કાળને પણ સમય કહી ન શકાય, તે તંતુઓના પ્રત્યેક રેશાના છેદન કાળને પણ સમય ન કહી શકાય. તે પ્રત્યેક ક્રિયામાં અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

કાળ દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ સમય છે. મિનિટ કલાક-દિવસ વગેરેને વ્યવહારથી કાળ કહેવામાં આવે છે પણ નૈશ્ચરિક રીતે તો જેના નિમિત્તે સર્વ દ્રવ્યોનું પરિણમન થાય છે, તે કાળના નિર્વિભાગ અંશને જ કાળ કહેવામાં આવે છે અને તે કાળ સમય રૂપ છે. જઘન્યગતિથી કોઈ પરમાણુ પોતાને સ્પર્શી રહેલા અન્ય પરમાણુ સુધી જવામાં જેટલો કાળ પસાર કરે તેને સમય કહેવામાં આવે છે અથવા એક આકાશ પ્રદેશ પર રહેલો પરમાણુ તેની નિકટના જ બીજા આકાશ પ્રદેશ પર ગતિ કરે તેમાં જેટલો કાલ વ્યતીત થાય તેને સમય કહે છે અથવા જઘન્ય વેગથી ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જતા પરમાણુ એક બીજાને જેટલો સમય સ્પર્શે તેને સમય કહેવામાં આવે છે. આંખના પલકારામાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય તેટલો સૂક્ષ્મ આ સમય છે. સમયનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી સૂત્રકાર સમયોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થતાં વિભાગનિષ્પન્ન કાળદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

● સૂત્ર-૨૭૫/૨ થી ૨૭૯ :-

અસંખ્યાત સમય = ૧ આવલિકા	૨ પદ્મ = ૧ માસ
સંખ્યાત આવલિકા = ૧ ઉચ્ચવાસ	૨ માસ = ૧ ઋતુ
સંખ્યાત આવલિકા = ૧ નિઃશ્વાસ	૩ ઋતુ = ૧ અયન
એક ઉચ્ચવાસ-નિશ્વાસ = ૧ પ્રાણ	૨ અયન = ૧ સર્વંત્સર (વર્ષ)
(વૃક્ષાસ્થા-વ્યાધિ રહિત હૃષ્ટ-પુષ્ટ મનુષ્યના	૫ સર્વંત્સર = ૧
એક ઉચ્ચવાસ-નિશ્વાસને પ્રાણ કહે છે)	૨૦ યુગ = ૧૦૦ વર્ષ
૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક	૧૦ સો વર્ષ = ૧૦૦૦ વર્ષ
૭ સ્તોક = ૧ લવ	૧૦૦ હજાર વર્ષ = ૧ લાખ વર્ષ
૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત અથવા	૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાગ
(૩૭૭૩ શ્વાસોશ્વાસ = ૧ મુહૂર્ત)	૮૪ લાખ પૂર્વાગ = ૧ પૂર્વ

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર
 ૧૫ અહોરાત્ર = ૧ પક્ષ
 ૮૪ લાખ ત્રુટિત = ૧ અડ્ડાંગ
 ૮૪ લાખ અડ્ડાંગ = ૧ અડ્ડ
 ૮૪ લાખ અડ્ડ = ૧ અવવાંગ
 ૮૪ લાખ અવવાંગ = ૧ અવવ

૮૪ લાખ પૂર્વ = ૧ ત્રુટિતાંગ
 ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ = ૧ ત્રુટિત
 ૮૪ લાખ અવવ = ૧ હુહુકાંગ
 ૮૪ લાખ હુહુકાંગ = ૧ હુહુક
 ૮૪ લાખ હુહુક = ઉત્પલાંગ

આ રીતે ૮૪ લાખથી ગુણતાં ત્યારપછીની રાશિ ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે - ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા. શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી ૪ ગણના છે, ગણિતનો વિષય પણ ત્યાં સુધી ૪ છે, ત્યારપછી ઉપમાકાળનો વિષય છે.

● વિવેચન-૨૭૫/૨ થી ૨૭૯ :-

આ સૂત્રમાં ગણનાકાળનું વર્ણન છે. ગણનાકાળમાં સમય પછીનું પ્રથમ એકમ આવલિકા છે અને અંતિમ એકમ શીર્ષ પ્રહેલિકા છે. અમુક ગણનીય નિશ્ચિત સંખ્યાથી આવલિકાનો નિશ્ચય શક્ય નથી. તેથી ૪ સૂત્રમાં અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા કહી છે. ઉચ્ચવાસથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના માપ નિશ્ચિત સંખ્યાથી જાતાવ્યા છે. ગ્રંથાંતરોમાં કાલગણનાના આ એકમો અને ક્રમમાં તફાવત જોવા મળે છે. શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી ૪ ગણના કાળ છે. ત્યારપછી ઉપમાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૮૦/૧ :-

પ્રશ્ન ઔપમિક કાળ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઔપમિક કાળ પ્રમાણ બે પ્રકારનો છે, તે આ પ્રમાણે છે - પલ્યોપમ અને સાગરોપમ.

● વિવેચન-૨૮૦/૧ :-

પલ્ય એટલે ધાન્ય ભરવાના પલ્ય. તેની ઉપમાથી જે કાળમાનનો નિશ્ચય કરાય તે પલ્યોપમ અને સાગરની ઉપમાથી જે કાળમાન જાણી શકાય તે સાગરોપમ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૮૦/૨ થી ૨૮૨/૧ :-

પ્રશ્ન :- પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પલ્યોપમના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, (૨) અદ્ધા પલ્યોપમ (૩) ક્ષેત્ર પલ્યોપમ.

પ્રશ્ન :- ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- ઉદ્ધાર પલ્યોપમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ (૨) વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ છે તે સ્થાપનીય છે અર્થાત્ તેની વ્યાખ્યા પછી કરવામાં આવશે.

ઉત્સેદાંગુલથી એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળો કોઈ ખાડો હોય તેને માથાનું મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ અને વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા

વાલાગ્રથી એવો ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઉડાડી ન શકે, તે કોહવાય નહીં, વિધ્વંસ પામે નહીં, સડીને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય નહીં, તેવા તે ખાડામાંથી સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય ક્ષીણ, નીરજ, નિર્લેપ ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે.

પ્રશ્ન :- આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? ઉત્તર :- તેનાથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. માત્ર પ્રરૂપણા માટે જ છે. આ વ્યવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૮૦/૨ થી ૨૮૨/૧ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. સૂત્રમાં માત્ર પલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ ઉત્સેદાંગુલથી નિષ્પન્ન એક યોજન પ્રમાણ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંડાઈ ધરાવતો પલ્ય અહીં અભિપ્રેત છે. એક યોજન લાંબો પહોળો, ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિધિ યુક્ત તે પલ્યને વાળથી ભરવામાં આવે. તે વાળ મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા હોવા જોઈએ. સાત દિવસથી વધુ દિવસના વાળ અપેક્ષાએ સ્થૂલ અને મોટા હોય તેથી તે અહીં ગ્રાહ્ય નથી. તે પલ્ય વાલાગ્રથી ખીચોખીચ અને પરિપૂર્ણ, ઠાંસીને એવો ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે કે પવન તેને ઉડાડી ન શકે. સમયે-સમયે તેમાંથી એક-એક વાલાગ્ર બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે સંપૂર્ણતયા ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. તેવા દશ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે.

કોઈપણ વસ્તુનું કાળમાન વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કે વ્યાવહારિક સાગરોપમથી જ્ઞાત થતું નથી. તેથી તેને માત્ર પ્રરૂપણા કરવા યોગ્ય કહેલ છે. સાક્ષાત્ પ્રયોજન ભલે ન હોય તો પણ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારાદિ પલ્યોપમને સમજવામાં આ વ્યાવહારિક પલ્યોપમની પ્રરૂપણા ઉપયોગી થાય છે.

● સૂત્ર-૨૮૨/૧ થી ૨૮૪/૧ :-

પ્રશ્ન :- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ધાન્યના પલ્ય (પાલી) સમાન કોઈ એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળો પલ્ય હોય, તે પલ્યને એક-બે-ત્રણ વગેરે વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરવામાં આવે. વાલાગ્રના ટુકડા, આંખનો વિષય બનતાં પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનક જુવોના શરીરની અવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તે વાળ ખંડોને એવા ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ-વાયુ વગેરે શસ્ત્ર તેને બાળી કે ઉડાડી ન શકે, સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્ર ખંડોને બહાર કાઢવામાં આવે અને

જેટલા સમયાં તે પલ્લ વાલાગ્ર શૂન્ય થાય, એકદમ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ કહેવામાં આવે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમનો એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

પ્રશ્ન :- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? ઉત્તર :- સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી દ્વીપ-સમુદ્રોનું માપ કરાય છે.

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! ઉદ્ધારની અપેક્ષાએ કેટલા દ્વીપસમુદ્રો પ્રરૂપ્યા છે ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! અટી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા ઉદ્ધાર સમયો છે, તેટલા દ્વીપ સમુદ્રો કહ્યા છે.

● વિવેચન-૨૮૨/૧ થી ૨૮૪/૧ :-

આ ત્રણ સૂત્રો દ્વારા સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ-સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ જેવું જ તેનું સ્વરૂપ છે. માત્ર વ્યાવહારિક પલ્લોપમનું પ્રમાણ નિર્દેશ કરવામાં એકથી સાત દિવસના વાલાગ્રને પલ્લમાં ભરવાનું કથન છે. જ્યારે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમમાં તે જ વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરી ભરવાનું વિધાન છે. વાલાગ્રના આ જે ખંડ કરવામાં આવે તે નિર્મળ-વિશુદ્ધ નેત્રવાળા છન્દસ્ય પુરુષને દૈષ્ટિગોચર થતાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા હોય છે અને સૂક્ષ્મ પનકના જીવના શરીરથી અસંખ્યાત ગુણા મોટા હોય છે.

અટી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ અર્થાત્ પચ્ચીસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમના સમય પ્રમાણ દ્વીપ-સમુદ્રો મધ્યલોકમાં છે.

● સૂત્ર-૨૮૪/૨ થી ૨૮૬/૧ :-

પ્રશ્ન :- અદ્ધા પલ્લોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અદ્ધાપલ્લોપમના બે પ્રકાર છે, (૧) સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્લોપમ (૨) વ્યવહારિક અદ્ધાપલ્લોપમ.

તેમાં જે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ છે તે સ્થાય છે અર્થાત્ તેનું કથન પહેલાં ન કરતાં વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમનું વર્ણન પહેલાં કરે છે.

તેમાં વ્યવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ આ પ્રમાણે થય છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેદ્યાંગુલથી એક યોજન લાંબા, એક યોજન પહોળા અને એક યોજન ઊંડા અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્લને એક-બે-ત્રણ વગેરે સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્રથી ઠાંસીઠાંસીને ભરે કે જેને અગ્નિ બાળી ન શકે, પવન તે વાલાગ્રને ઉડાડી ન શકે, તે કોહવાય નહીં, તેનો વિદ્વંસ થાય નહીં અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય નહીં. સો-સો વર્ષે તે પલ્લમાંથી એક-એક વાલાગ્ર કાઢતા કાઢતા, જેટલા સમયમાં તે પલ્લ વાલાગ્રોથી રહિત, નીરજ, નિર્લેપ સાવ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ કહે છે. દસ કોડાકોડી વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમનો એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય.

વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? વ્યાવહારિક પલ્લોપમ અને સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તે માત્ર પ્રરૂપણા માટે જ છે. આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્લોપમનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૨૮૪/૨ થી ૨૮૬/૧ :-

આ ત્રણ સૂત્ર દ્વારા અદ્ધા પલ્લોપમના ભેદ અને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ઉદ્ધાર પલ્લોપમ જેવું જ અદ્ધાપલ્લોપમનું વર્ણન જાણવું. ઉત્સેદ્યાંગુલના માપ અનુસાર એક યોજન લાંબા, પહોળા અને ઊંડા પલ્લમાં એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાળને ઠસોઠસ ભરી, દર સો વર્ષે એક વાલાગ્ર કાઢતા સંપૂર્ણ પહે તે પલ્લ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ કહે છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમમાં પ્રત્યેક સમયે એક-એક વાલાગ્ર કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમમાં દર સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે છે. વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ અને અસંખ્યાત કોટિવર્ષ પ્રમાણ જાણવો. દસ કોડાકોડી પલ્લોપમ ભરાબર એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે.

● સૂત્ર-૨૮૬/૨ થી ૨૮૮ :-

પ્રશ્ન :- સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- તે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેદ્યાંગુલ અનુસાર એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્લને એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રથી ભરે. તે વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરવામાં આવે. તે પ્રત્યેક ખંડ વિશુદ્ધ આંખવાળાના ચક્ષુના વિષયભૂત પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનકના શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. [નાદર પૃથ્વીકાચિક એક જીવની અવગાહના જેવડા હોય છે.] સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્ર ખંડોને બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે પલ્લ વાલાગ્ર ખંડોથી વિહીન, નીરજ, નિર્લેપ અને સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ કહે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ ભરાબર એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ છે.

પ્રશ્ન :- આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? ઉત્તર :- સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ અને સાગરોપમથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના આયુષ્યની સ્થિતિ માપવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૨૮૬/૨ થી ૨૮૮ :-

સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમમાં વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્લોપમ પ્રમાણે જ પલ્લનું માપ વગેરે જાણવા. અહીં પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરી પલ્લમાં ભરવા અને સો-સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્ર ખંડ બહાર કાઢતાં તે પલ્લ સંપૂર્ણપણે જેટલા કાળમાં ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ કહે છે. આવા દસ કોડાકોડી

સૂક્ષ્મ અહ્લા પલ્વોપમ બરાબર એક સૂક્ષ્મ અહ્લા સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ અહ્લા પલ્વોપમ અસંખ્યાત કોટિ વરસ પ્રમાણ જાણવો. આ સૂક્ષ્મ અહ્લા પલ્વોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ચારે ગતિના જીવોના આયુષ્યનું માપ થાય છે. કર્મોની સ્થિતિનું માપ પણ સૂક્ષ્મ અહ્લા સાગરોપમથી માપવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૮૬/૧ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! નારકીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? હે ગૌતમ ! નારકીની જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ-૩૩ સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમની છે.

હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના અપર્યાપ્ત નારકીથી સ્થિતિ કેટલી છે ? હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! શર્કરપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! શર્કરપ્રભાની જઘન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

શર્કરપ્રભાની જેમ વાલુકપ્રભા વગેરે શેષ નરકના નારકીઓની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

શર્કરપ્રભાની જઘન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

વાલુકપ્રભાના નારકીની જઘન્ય ૩ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

પંકપ્રભાના નારકીની જઘન્ય ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

દૂમપ્રભા નરકના નારકોની જઘન્ય ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમપ્રભા નરકના નારકીની જઘન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમસ્તમપ્રભા નરકના નારકીની જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

● વિવેચન-૨૮૬/૧ :-

આ સૂત્રમાં સાતે નારકીની સ્થિતિનું કથન છે. સ્થિતિ શબ્દ આયુષ્યનો સૂચક છે. નારકાદિ ભવોમાં જીવને નિયત કાલ પર્યંત રોકી રાખે તે કાલને આયુષ્ય અથવા સ્થિતિ કહે છે. તેની ગણના સૂક્ષ્મ અહ્લાપલ્વોપમ અથવા સાગરોપમથી થાય છે.

અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ સર્વત્ર અંતર્મુહૂર્તની જાણવી. દેવ અને નારકીમાં

કોઈ જીવ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. પ્રત્યેક જીવોની સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાની અંતઃમુહૂર્તની સ્થિતિ ન્યૂન કરતાં પર્યાપ્તાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

● સૂત્ર-૨૮૬/૨ :-

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! અસુરકુમારદેવની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક સાગરોપમ.

પ્રશ્ન :- અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાડાચાર પલ્વોપમની.

નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન બે પલ્વોપમની છે.

નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પલ્વોપમની. સુવર્ણકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ નાગકુમાર દેવ દેવીઓ પ્રમાણે જાણવી.

● વિવેચન-૨૮૬/૨ :-

આ સૂત્રોમાં અસુરકુમાર આદિ દસ ભવનપતિ દેવોની સ્થિતિ દર્શાવેલ છે. જેમાં અસુરકુમારની સ્થિતિ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે. નાગકુમાર આદિ દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય દસ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ દશોન બે પલ્વોપમની છે. તેની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પલ્વોપમની છે. નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ એકસરખી હોય છે.

● સૂત્ર-૨૮૬/૩ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન :- સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક તથા અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! પ્રણેની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પ્રશ્ન :- બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન :- અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન :- પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

અપકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધીના સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૃથ્વીકાયિકની જેમ પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

અપકાયિકોની ઔદિક-સામાન્ય સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭,૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ અપકાયિકોની તથા અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત છે.

બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે.

પર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૭૦૦૦ વર્ષની છે.

તેજસ્કાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

ઔદિક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકો તથા તેના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે. બાદર તેજસ્કાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

અપર્યાપ્ત તેજસ્કાયિકોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે.

પર્યાપ્ત તેજસ્કાયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

વાયુકાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની ઔદિક, અપર્યાપ્ત તથા પર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાદર વાયુકાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે.

પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જઘન્ય અંતર્મૂર્તની, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૩૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.

વનસ્પતિકાયિકોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોની ઔદિક, અપર્યાપ્ત તથા પર્યાપ્તની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે.

બાદર વનસ્પતિકાયની ઔદિક જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્તબાદર વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે.

પર્યાપ્તાબાદર વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે.

● વિવેચન-૨૮૯/૩ :-

આ સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવરોની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. પાંચે સ્થાવરમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બંનેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા, તેમ પ્રત્યેકના ચાર-ચાર ભેદ થાય છે.

સૂત્રના ક્રમમાં સહુ પ્રથમ ઔદિક સ્થિતિ ત્યારપછી સૂક્ષ્મની ઔદિક, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ અને ત્યારપછી બાદરની ઔદિક, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્નો છે. આ રીતે પ્રત્યેકમાં સાત સાત પ્રશ્નોત્તર છે.

તેમાં સૂક્ષ્મઔદિક, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તા અને બાદર અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્તની છે અને બાદર પર્યાપ્તાની સ્થિતિ, સમુચ્ચય સ્થિતિથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન હોય છે.

ત્રણ અહોરાત્રિ એટલે ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ.

● સૂત્ર-૨૮૯/૪ :-

નેષ્ટન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? નેષ્ટન્દ્રિય જીવોની ઔદિક સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ વર્ષ છે. અપર્યાપ્તક નેષ્ટન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત છે. પર્યાપ્તક નેષ્ટન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૨ વર્ષની સ્થિતિ છે.

તેષ્ટન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે? તેષ્ટન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૯ અહોરાત્રિની છે. અપર્યાપ્ત તેષ્ટન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તક તેષ્ટન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૪૯ અહોરાત્રિની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન :- ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- ચતુરિન્દ્રિયોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૯ મહિનાની છે. અપર્યાપ્તક ચતુરિન્દ્રિયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે. પર્યાપ્તા ચતુરિન્દ્રિયની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૯ મહિનાની છે.

● વિવેચન-૨૮૯/૪ :-

નેષ્ટન્દ્રિય, તેષ્ટન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તેઓમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવી બે અવસ્થા છે. અપર્યાપ્તામાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતર્મૂર્ત બાદ કરવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૨૮૯/૫ થી ૨૯૧ :-

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? સમુચ્ચય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

પ્રશ્ન :- જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- (૧) જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોઠ વર્ષની સ્થિતિ છે. (૨)

સંમૂર્ણિયમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકની સ્થિતિ જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડ વર્ષની છે. (૩) સંમૂર્ણિયમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અપચાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત છે. (૪) સંમૂર્ણિયમ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડ પૂર્વ વર્ષની છે. (૬) ગર્ભજ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અપચાપ્તકની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. (૭) ગર્ભજ જલચર પર્યાપ્તક જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! (૧) જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લોપમની સ્થિતિ છે. (૨) સંમૂર્ણિયમ ચતુષ્પદ સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૮૪,૦૦૦ વર્ષની છે. (૩) સંમૂર્ણિયમ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અપચાપ્તકની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે. (૪) સંમૂર્ણિયમ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પર્યાપ્તકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૮૪,૦૦૦ વર્ષની છે. (૫) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લોપમની સ્થિતિ છે. (૬) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક સ્થલચર અપચાપ્તકની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. (૭) ગર્ભજ ચતુષ્પદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક સ્થલચર પર્યાપ્તકની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! ઉરપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની સ્થિતિ છે. (૨) સંમૂર્ણિયમ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૫૩,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે. (૩) સંમૂર્ણિયમ ઉરપરિસર્પ અપચાપ્તકની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (૪) સંમૂર્ણિયમ ઉરપરિસર્પ સ્થલચર પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૫૩,૦૦૦ વર્ષની છે. (૫) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે. (૬) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની અપચાપ્તકની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (૭) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની પર્યાપ્તકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન :- ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે. (૨) સંમૂર્ણિયમ ભુજપરિસર્પની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૪૨,૦૦૦ વર્ષની છે. (૩) સંમૂર્ણિયમ ભુજપરિસર્પના

અપચાપ્તકની જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે. (૪) સંમૂર્ણિયમ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તકની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૪૨,૦૦૦ વર્ષની છે. (૫) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે. (૬) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના અપચાપ્તકની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (૭) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તકની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન :- ખેચરતિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- (૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. (૨) સંમૂર્ણિયમ ખેચરની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૨,૦૦૦ વર્ષની છે. (૩) સંમૂર્ણિયમ ખેચરના અપચાપ્તકની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (૪) સંમૂર્ણિયમ ખેચરની પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૭૨,૦૦૦ વર્ષની છે. (૫) ગર્ભજ ખેચરની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ છે. (૬) ગર્ભજ ખેચરની અપચાપ્તકની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે. (૭) ગર્ભજ ખેચરની પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પૂર્વોક્ત તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ વિષયક વર્ણન સંગ્રહણી ગાથામાં આ પ્રમાણે છે -

સંમૂર્ણિયમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં અનુક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચર ચતુષ્પદની ૮૪,૦૦૦ વર્ષ, (૩) ઉરપરિસર્પ સ્થલચર ૫૩,૦૦૦ વર્ષ, (૪) ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની ૪૨,૦૦૦ વર્ષ, (૫) ખેચરની ૭૨,૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અનુક્રમથી (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચરની ત્રણ પલ્લોપમની, (૩) ઉરપરિસર્પની કોડ પૂર્વ વર્ષની, (૪) ભુજપરિસર્પની કોડપૂર્વ વર્ષની, (૫) ખેચરની પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

● વિવેચન-૨૮૯/૫ થી ૨૯૧ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કહી છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, ચતુષ્પદ સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચર આ પાંચ ભેદ છે. તે પ્રત્યેકના પુનઃ સંમૂર્ણિયમ અને ગર્ભજ એવા બે ભેદ થાય અને તેના પુનઃ પર્યાપ્તક અપચાપ્તક આ રીતે ભેદ થાય છે. સૂત્રકારે જલચર આદિ પ્રત્યેક ભેદમાં સાત પ્રશ્ન પૂછી સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જે સૂત્રપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ પલ્લોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભોગભૂમિના તિર્યચની અપેક્ષાએ સમજવી. કોડપૂર્વની સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી સંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેથી વધુ સ્થિતિ હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય

કહેવાય છે. ભોગભૂમિમાં અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે.

● સૂત્ર-૨૯૨/૧ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની આયુસ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લોપમની છે.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મૂર્તની છે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લોપમની છે. અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમની છે.

● વિવેચન-૨૯૨/૧ :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યની સ્થિતિ વર્ણવી છે. મનુષ્યગતિમાં માતા-પિતાના શુક-શોણિતના મિશ્રણથી જે જીવો ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભજ મનુષ્ય કહેવાય છે અને ગર્ભજ મનુષ્યના (મળ, મૂત્ર) લોહી, પરુ વગેરે ૧૪ પ્રકારના અશુચિના સ્થાનમાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી જે જીવ ઉત્પન્ન થઈ જાય તે સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય કહેવાય છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો પર્યાપ્તા થતાં નથી. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત છે. ગર્ભજ મનુષ્યના અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ પણ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્તની છે. ગર્ભજ મનુષ્યના પર્યાપ્તાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમની છે, તે દેવગુરુ ઉત્તરકુરુ ભોગભૂમિની અપેક્ષાએ સમજવી તથા ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં કાળપરિવર્તન થાય છે. તેમાં સુષમા-સુષમા નામના પ્રથમ આરાની અપેક્ષાએ સમજવી.

● સૂત્ર-૨૯૨/૨ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વાણવ્યંતરદેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ પલ્લોપમની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વાણવ્યંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપલ્લોપમની છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન :- જ્યોતિષ દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્લોપમની સ્થિતિ છે.

બંતે ! ચંદ્રવિમાનવાસીદેવોની યાવત્ જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમની છે. બંતે ! ચંદ્રવિમાનવાસી દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ

૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધપલ્લોપમની છે.

પ્રશ્ન :- બંતે ! સૂર્યવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦ વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમની સ્થિતિ છે. બંતે ! સૂર્યવિમાનની દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્લોપમની છે.

ગ્રહવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્લોપમની છે. ગ્રહવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્લોપમની છે.

બંતે ! નક્ષત્ર વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્લોપમની છે. બંતે ! નક્ષત્ર વિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક પલ્લોપમના ચોથા ભાગની છે.

બંતે ! તારાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમનો આઠમા ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમના ચોથા ભાગની છે. બંતે ! તારા વિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય પલ્લોપમના આઠમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમના આઠમા ભાગની સાધિક છે.

● વિવેચન-૨૯૨/૨ :-

આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ દેવોની સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે. જે સ્થિતિ સૂત્રપાઠથી જ સ્પષ્ટ છે. જ્યોતિષ દેવોના પાંચ ભેદ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારા. તેઓના વિમાનાવાસ મધ્યલોકમાં છે. સમપૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજનથી શરૂ કરી ૯૦૦ યોજન સુધી અર્થાત્ ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષ દેવો રહેલા છે. મનુષ્યલોક-અટ્ટીદ્રીપમાં આ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષ દેવો મેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેના કારણે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં દિવસ-રાત થાય છે. અટ્ટીદ્રીપની બહાર જ્યોતિષ મંડળ સ્થિર છે. તેથી ત્યાં રાત-દિવસનું પરિવર્તન નથી.

● સૂત્ર-૨૯૨/૩ :-

બંતે ! વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્લોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે. બંતે ! વૈમાનિક દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્લોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૫ પલ્લોપમની છે.

બંતે ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્લોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે. બંતે ! સૌધર્મકલ્પની પરિગૃહિતાદેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્લોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્લોપમની છે. બંતે ! સૌધર્મકલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય એક પલ્લોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦ પલ્લોપમની છે.

બંતે ! ઈશાન કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાતિરેક પલ્લોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે સાગરોપમ. બંતે ! ઈશાન કલ્પની પરિગૃહિતા દેવીઓની

સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક પત્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પત્યોપમની છે. હે ભગવન્ ! ઈશાન કલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક પત્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૫ પત્યોપમની છે.

ભંતે ! સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય બે સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમની છે.

ભંતે ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જઘન્ય સાધિક બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૭ સાગરોપમ.

ભંતે ! બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની યાવત્ જઘન્ય સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ દસ સાગરોપમ છે.

લાંતક કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ સાગરોપમની છે. મહાશુક કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની છે. સહસ્રાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ સાગરોપમની છે. આણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૮ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૯ સાગરોપમની છે. પ્રાણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૯ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ સાગરોપમની છે. આરણ કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૧ સાગરોપમની છે. અર્યુત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની છે.

અધસ્તન અધસ્તન ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૩ સાગરોપમની છે. અધસ્તન મધ્યમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૩ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ સાગરોપમની છે. અધસ્તન ઉપરિમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫ સાગરોપમની છે. મધ્યમ અધસ્તન ઐવેયકની સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૬ સાગરોપમની છે. મધ્યમ મધ્યમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૬ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૭ સાગરોપમની છે. મધ્યમ ઉપરિમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૭ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૮ સાગરોપમની છે. ઉપરિમ અધસ્તન ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૮ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૯ સાગરોપમની છે. ઉપરિમ મધ્યમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૨૯ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ સાગરોપમની છે. ઉપરિમ ઉપરિમ ઐવેયકની સ્થિતિ જઘન્ય ૩૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમની છે.

વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૩૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે. પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? ઉત્તર :- સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ભુત પત્યોપમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અદ્ભુતપત્યોપમની

વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૨૯૨/૩ :-

સૌધર્મ દેવલોકથી અર્યુત પર્યતના ૧૨ દેવલોકને કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. તેમાં ઈન્દ્ર સામાનિક દેવો, સૈનિક દેવો તેવા ભેદ છે. ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે. ત્યાં ઈન્દ્ર સામાનિક આદિ ભેદ નથી તે સર્વ દેવો અહમેન્દ્ર છે અર્થાત્ સ્વયં રાજા જેવા છે. ત્યાં શાસક શાસ્તાના ભેદ નથી માટે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

પ્રથમ બે દેવલોક સુધી દેવીઓ છે. તેમાં દેવોની ગ્રહણ કરેલી દેવીઓ પરિગૃહીતા કહેવાય છે અને કોઈ એક દેવની ગ્રહણ કરેલ ન હોય તેવી દેવીઓ પરિગૃહીતા કહેવાય છે. ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓ નથી. માટે બે દેવલોક સુધી જ દેવીઓની સ્થિતિ વર્ણવી છે. અહીં સૂત્રમાં સૂત્રકારે પાંચ અનુત્તર વિમાનના નામ બતાવ્યા છે પણ ઐવેયકના નામ બતાવ્યા નથી. તે નામ આ પ્રમાણે છે – અધસ્તનત્રિકના ભદ્ર, સુભદ્ર, સુજાત, મધ્યમત્રિકના સૌમનસ્, પ્રિયદર્શન, સુદર્શન અને ઉપરિમત્રિકના અમોહ, સુમતિ, યશોધર. આ નવનામ ઐવેયકના છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં સર્વ જીવો એકાવતારી-એક ભવ મનુષ્યનો કરી મોક્ષે જનારા હોય છે, તેથી તેને મહાવિમાન કહ્યું છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ સિવાયના અન્ય સર્વ દેવલોકોમાં જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેની સ્થિતિ મધ્યમ કહેવાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના સર્વ દેવોની એકસરખી ૩૩ સાગરોપમની જ સ્થિતિ હોય છે. તે સૂચવવા જ ત્યાં ‘અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ’ પદ આપ્યું છે. બધા જ દેવોની અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે અને પર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન જે દેવલોકની જેટલી સ્થિતિ કહી છે, તેટલી જાણવી.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ભુત પત્યોપમના વર્ણનમાં અહીં ચાર ગતિના જીવોની સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

● સૂત્ર-૨૯૩,૨૯૪ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષેત્ર પત્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્ર પત્યોપમના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે – ૧. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપત્યોપમ ૨. વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપત્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપત્યોપમ છે, તે સ્થાપનીય છે. તેનું વર્ણન પછી કરશે.

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી એક યોજન લાંબો, પહોળો, ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળા એક પલ્ચને (કૂવાને) બે, ત્રણ દિવસથી સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્ર કોટિઓથી ઠાંસીઠાંસીને એવી રીતે ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તે વાલાગ્રને બાળી ન શકે, પવન તેને ઉડાડી ન શકે, તેમાં કોહવાટ થઈ ન શકે, તે સડી ન શકે અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. ત્યારપછી તે પલ્ચમાંથી સમયે-સમયે વાલાગ્રોથી સ્પર્શાયેલા

આકાશપ્રદેશોમાંથી એક-એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં-કાઢતાં, જેટલા સમયમાં તે પલ્લવ ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ કહેવામાં આવે છે.

તે વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ બને છે અર્થાત્ દસ કોડાકોડી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ છે.

● વિવેચન-૨૯૩,૨૯૪ :-

આ સૂત્રમાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લવોપમ અને ઉદ્ધારપલ્લવોપમની જેમ જ અહીં ઉત્સેદાંગુલના માપથી એક યોજન પ્રમાણ લાંબા પહોળા, ઊંડા પલ્લવને તેજ રીતે વાલાગ્રથી ભરવો. વાલાગ્રને બહાર કાઢવામાં તે બંને પલ્લવમાં સમયની મુખ્યતા હતી જ્યારે અહીં ક્ષેત્રની મુખ્યતા છે. તે વાલાગ્રોએ જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શ્યા છે, તે આકાશપ્રદેશમાંથી સમયે-સમયે એક-એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશ બહાર નીકળી જાય, ત્યારે એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ થાય છે. એક-એક વાલાગ્ર પોતાની છાંયે દિશામાં અસંખ્યાત-અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીને રહે છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય છે.

● સૂત્ર-૨૯૫,૨૯૬ :-

પ્રશ્ન :- આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? તેનું કથન શા મરાટે કર્યું છે ? ઉત્તર :- આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ-સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેની માત્ર પ્રરૂપણા કરાય છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ સમજવામાં તે સહાયક બને છે માટે તેની પ્રરૂપણા સૂત્રકારે કરી છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્લવોપમનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેમકે કોઈ એક યોજન લાંબા, પહોળા, ઊંડા અને સાદિક ત્રણગુણી પરિધિવાળા પલ્લવને એક, બે, ત્રણ યાવત્ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રોના પ્રત્યેકના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરી ભરવામાં આવે. તે વાળના પ્રત્યેક ટુકડા, દૈષ્ટિના વિષયભૂત પદાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ નાના અને સૂક્ષ્મ પનક જીવોની શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તે વાલાગ્ર ખંડો પલ્લવમાં એવા ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અગ્નિ તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઉડાડી ન શકે, ન તો તે સડી શકે, ન પાણીથી ભીંજાય કે ન કોહવાય શકે, ન તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થઈ શકે. તે વાલાગ્ર ખંડોએ પલ્લવમાં રહેલા જે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા હોય અને જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શ્યા ન

હોય અર્થાત્ પલ્લવગત સર્વ આકાશપ્રદેશમાંથી પ્રતિસમય એક-એક આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્લવ ક્ષીણ, નિર્લેપ, નીરજ અને વિશુદ્ધ થઈ જાય, સર્વ આકાશપ્રદેશ નીકળી જાય, તેટલા કાળને સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્લવોપમ કહેવામાં આવે છે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમના વિષયમાં ગુરુશ્રીએ પ્રરૂપણા કરી, ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું. પ્રશ્ન :- શું વાલાગ્રથી ભરેલા તે પલ્લવમાં કોઈ એવા આકાશપ્રદેશ પણ હોઈ શકે કે જે તે વાલાગ્રોથી અસ્પૃષ્ટ હોય ? ઉત્તર :- હા, તે પલ્લવમાં વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ પણ હોય છે.

પ્રશ્ન :- આ વિષયમાં કોઈ દૈષ્ટાંત છે ? ઉત્તર :- હા, જેમ કોઈ કોઠીમાં (૧) કોળાને ભરવામાં આવ્યા હોય અને (૨) તેમાં બિજોરા નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાઈ જાય છે, (૩) તેમાં બીલા નાંખવામાં આવે તો સમાઈ જાય છે, (૪) તેમાં આમળા નાંખવામાં આવે તો તે પણ સમાઈ જાય છે, (૫) તેમાં કમશઃ બોર, (૬) ચણા, (૭) મગ, (૮) સરસવ, (૯) ગંગાની રેતી નાંખવામાં આવે તો તે સમાઈ જાય છે. આ જ રીતે આ દૈષ્ટાંતથી તે પલ્લવમાં પણ વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ હોય છે.

આ સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્લવોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતા એક સૂક્ષ્મક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.

● વિવેચન-૨૯૫,૨૯૬ :-

આ સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્લવોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમમાં સમયે-સમયે વાલાગ્રથી સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશ કાઢવાનું વિધાન છે અને તેમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ સમાપ્ત થઈ જાય અર્થાત્ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ પ્રમાણ છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમમાં તે પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરી પલ્લવમાં ભરવામાં આવે છે અને પલ્લવમાં રહેલ વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ-અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશને બહારક કાઢવામાં આવે છે માટેવ્યાવહારિક પલ્લવોપમ કતરાં આ સૂક્ષ્મ પલ્લવોપમ અસંખ્યાત ગણો મોટો છે.

● સૂત્ર-૨૯૭ :-

પ્રશ્ન :- આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ-સાગરોપમનું શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તર :- આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લવોપમ-સાગરોપમ દ્વારા દૈષ્ટિવાદમાં કથિત દ્રવ્યોનું માન કરવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૨૯૭ :-

સૂત્ર સુગમ છે.

● સૂત્ર-૨૯૮/૧ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ !

દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - જીવદ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અજીવ દ્રવ્યના પ્રકાર કેટલા છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! અજીવ દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય અને રૂપી અજીવ દ્રવ્ય.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અરૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! અરૂપી અજીવદ્રવ્યના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૩) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાય, (૫) અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૬) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૭) આકાશાસ્તિકાય, (૮) આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૯) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૧૦) અદ્વાસમય.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના ચાર પ્રકાર છે, જેમકે (૧) સ્કંધ, (૨) સ્કંધ દેશ, (૩) સ્કંધ પ્રદેશ, (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ.

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! આ સ્કંધ વગેરે રૂપી અજીવ દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! તે સ્કંધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે સ્કંધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, અનંત છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ અનંત છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે. તે કારણથી જ હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે સ્કંધ વગેરે દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

● વિવેચન-૨૯૮/૧ :-

વિશ્વમાં મુખ્ય બે જ દ્રવ્ય છે. (૧) જીવ દ્રવ્ય (૨) અજીવ દ્રવ્ય. જીવ દ્રવ્ય ચેતન અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. જ્યારે અજીવ દ્રવ્ય અચેતન અને જડ સ્વરૂપ છે. આ બંને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને દ્રૌવ્ય સ્વભાવ યુક્ત છે. અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થવા છતાં મૂળગુણ-ધર્મથી ક્યારેય સ્યુત થતાં નથી. જીવ દ્રવ્ય ચેતન સ્વભાવ છોડીને ક્યારેય અચેતનરૂપે પરિવર્તન પામતું નથી અને અજીવ દ્રવ્ય સહકારી અનેક કારણો મળવા છતાં પણ જડત્વનો ત્યાગ કરતું નથી, તેથી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

આ બેમાંથી અલ્પવક્તવ્ય હોવાથી પ્રથમ અજીવદ્રવ્યનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. અજીવ દ્રવ્યના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય. અહીં સૂત્રકારે અરૂપી અજીવ અને રૂપી અજીવ એવા બે ભેદ કર્યા છે. આ પાંચ અજીવ દ્રવ્યમાંથી પુદ્ગલાસ્તિકાય એક રૂપી છે અને શેષ ચાર અરૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત હોય તે રૂપી કહેવાય છે અને તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ન હોય

તે અરૂપી કહેવાય છે.

સૂત્રકારે અરૂપી અજીવના ૧૦ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દેશ અને ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયના ત્રણ અને આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ અને કાળ એમ ૧૦ ભેદ કર્યા છે. જો કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય એક અખંડ દ્રવ્ય રૂપ જ છે પરંતુ નયવિવક્ષાથી તેના ત્રણ-ત્રણ ભેદ કર્યા છે.

રૂપી અજીવના ચાર ભેદ કહ્યા છે. પરમાણુના સમુદાયને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ મળવાથી બનતા દ્વયણુકથી લઈ, અનંત પરમાણુ ભેગા મળવાથી બનતા અનંતાણુક પર્યંતના અનંત સ્કંધો છે. સ્કંધનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ દેશ કહેવાય છે અને સ્કંધનો નિર્વિભાગ અંશ, જેના કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પણ વિભાગ ન થઈ શકે, તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રદેશ-નિર્વિભાગ અંશ સ્કંધથી જુદો થઈ જાય ત્યારે પરમાણુ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૨૯૮/૨ :-

હે ભગવન્ ! શું જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? હે ગૌતમ ! જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જીવ દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! નારકી અસંખ્યાત છે, અસુરકુમાર વગેરે સ્તનિતકુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાત છે. પૃથ્વીકાયથી લઈ વાયુકાય પર્યંતના ચારે સ્થાવર જીવો અસંખ્યાત છે, વનસ્પતિકાય જીવ અનંત છે, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અસંખ્યાત છે, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, મનુષ્યો અસંખ્યાત છે, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક દેવો તથા વૈમાનિક દેવો અસંખ્યાત-અસંખ્યાત છે, સિદ્ધ અનંત છે. આ કારણથી હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે જીવ સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

● વિવેચન-૨૯૮/૨ :-

આ સૂત્ર દ્વારા જીવની અનંતતાનું વર્ણન કર્યું છે. જીવ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. જીવ બે પ્રકારના છે, સંસારી અને સિદ્ધ. સંસારી જીવમાં પણ ત્રસ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે.

ત્રસ :- ત્રસનામ કર્મના ઉદયથી જે જીવ પોતાના સુખ-દુઃખાદિના કારણે ગમનાગમન કરી શકે તે ત્રસ. તેમાં બેઈન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાવર :- સ્થાવર નામકર્મના ઉદયે જે જીવ પોતાના સુખ દુઃખાદિના કારણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ગમન કરી શકતા નથી, તે સ્થાવર કહેવાય છે. તેમાં એક ઈન્દ્રિયવાળા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાવર જીવોમાં વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત છે. શેષ અસંખ્યાત છે. સિદ્ધ :- સિદ્ધ જીવો પણ અનંત છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! શરીરના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) વૈક્રિય શરીર, (૩) આહારક શરીર, (૪) તૈજસ શરીર, (૫) કાર્મણ શરીર.

● વિવેચન-૨૯૮/૧ :-

जीर्यते शीर्यते इति शरीरः । જે જીર્ણ-શીર્ણ થાય તે શરીર. જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત નિરંતર જર્જરિત થાય, શીર્ણ થાય તે શરીર કહેવાય છે. તે શરીર પાંચ પ્રકારના છે.

(૧) ઔદારિક શરીર :- ઔદારિક શબ્દ-ઉદાર શબ્દથી બન્યો છે. તે ઉદાર શબ્દના ત્રણ અર્થ છે - (૧) ઉદાર=પ્રધાન, (૨) ઉદાર=વિશાળ, વિસ્તૃત, (૩) ઉદાર=માંસ, મજ્જા, હાડકા વગેરે.

(૨) વૈક્રિય શરીર : વિવિધ, વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ જે શરીર દ્વારા થઈ શકે, નાના-મોટા, દૃશ્ય-અદૃશ્ય આદિ અનેક રૂપો જે શરીર દ્વારા થઈ શકે તે વૈક્રિય કહેવાય છે. વિશિષ્ટ લબ્ધિના પ્રયોગથી જે શરીર વૈક્રિય પુદ્ગલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તે લબ્ધિ પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. દેવ-નારકીને જે વૈક્રિય શરીર ભવના નિમિત્તથી જ પ્રાપ્ત થયા છે, તે ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. લબ્ધિપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર મનુષ્ય અને તિર્યચને હોય છે. ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર દેવ અને નારકીને હોય છે.

(૩) આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિ વિશિષ્ટ પ્રયોજન માટે પોતાના યોગબળથી જે શરીરનું નિર્માણ કરે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત મુનિને સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક શંકાઓ થાય, તે સમયે મુનિ જે શરીર દ્વારા તીર્થંકર ભગવાન પાસે જઈ સમાધાન મેળવે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આ શરીરનું નિર્માણ પ્રમત સંચત, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ કરે છે.

(૪) તૈજસ શરીર :- સ્થૂલ શરીરની દીપ્તિ અને પ્રભાનું જે કારણ છે તે તૈજસ શરીર છે. તે સૂક્ષ્મ શરીર છે. આ તૈજસ શરીર તેજોમય હોવાથી ભક્ષણ કરાતા ભોજનને પચાવે છે. તેજના વિકારરૂપ હોવાથી તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે - (૧) અનિઃસરણાત્મક-આ તૈજસ શરીર ભોગવેલ અન્નપાણીને પચાવનારું બની સ્થૂલ શરીરની અંદર રહે છે અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીરમાં તેજ, પ્રભા, કાંતિનું નિમિત્ત બને છે. (૨) નિઃસરણાત્મક-તેમાં જે શુભ છે તે સુભિક્ષા, શાંતિ વગેરેનું કારણ બને છે અને અશુભ છે તે અશાંતિ વગેરેમાં કારણ બને છે. આ શરીર લબ્ધિ પ્રત્યયિક છે.

(૫) કાર્મણ શરીર :- આઠ પ્રકારના કર્મ સમુદાયથી જે નિષ્પન્ન થાય છે તથા ઔદારિક વગેરે શરીરનું જે કારણ છે તે કાર્મણ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે.

● સૂત્ર-૨૯૮/૨ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા શરીર છે ? હે ગૌતમ !

નારકીઓને ત્રણ શરીર હોય છે, (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારને કેટલા શરીર હોય છે ? હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ. તેમજ સ્તાનિતકુમાર સુધીના દેવોને આ જ ત્રણ ત્રણ શરીર હોય છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલા શરીર કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ જ પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિના જીવોને ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

વાયુકાયિક જીવને ચાર શરીર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) તૈજસ (૪) કાર્મણ. પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ ત્રણ શરીર હોય છે. વાયુકાયની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોને ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ચાર શરીર હોય છે. મનુષ્યોને પાંચ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

નારકીની જેમ વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

● વિવેચન-૨૯૮/૨ :-

પાંચ શરીરમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીર તો સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ. મનુષ્ય અને તિર્યચોને ભવસ્વભાવથી ઔદારિક શરીર અને દેવ-નારકીને ભવસ્વભાવથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર વિશેષ-લબ્ધિ-શક્તિધારી મનુષ્યોને જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં વૈક્રિય શરીર લબ્ધિજન્ય હોય છે. કેટલાક બાદર વાયુકાયને વૈક્રિય શરીર હોય છે તેથી તેમાં ચાર શરીર કહ્યા છે.

● સૂત્ર-૨૯૮/૩ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધેલક-બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્તેલક-મુક્ત ઔદારિક શરીર. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહૃત થાય એટલા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે તે અનંત છે. કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહૃત થાય એટલા છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ-લોકપ્રદેશ તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યા અભવ્ય જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

● વિવેચન-૨૯૯/૩ :-

આ સૂત્રમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યાનું પરિણામ બતાવ્યું છે. અર્થાત્ વર્તમાન ઔદારિક શરીર અને ભૂતકાલિક મુક્ત શરીર સંખ્યાની વિચારણા છે. જે શરીર જીવે ધારણ કર્યું હોય તે બદ્ધેલક કહેવાય છે. તે ભવસ્થિતિ પ્રમાણે બદ્ધેલક રૂપે રહે છે. જીવ તે શરીરને છોડી દે ત્યારે તે મુક્કેલગ કહેવાય છે. અસંખ્યાત કાળ સુધી તે પુદ્ગલ તે શરીર રૂપે (અનંત પંડ થઈને) રહે છે અર્થાત્ મુક્કેલગ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે. તેટલા કાલ સુધી તે મુક્ત પુદ્ગલ બીજા કોઈ પ્રયોગ પરિણત કે વિગ્રસાપરિણત થયા વિના અને કોઈ શરીરના બદ્ધેલક થયા વિના રહી શકે છે. તે પુદ્ગલો દ્રવ્ય નિક્ષેપથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તેને અહીં મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર કહ્યા છે.

ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- આ બદ્ધેલગ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. અસંખ્યાત અને અનંતની આ રાશિને સૂત્રકારે કાલથી, ક્ષેત્રથી અને દ્રવ્યથી સમજાવી છે.

કાલથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિણામ :- બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા જાણવા. અર્થાત્ પ્રત્યેક સમયે એક-એક બદ્ધેલક શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય ત્યારે જ બધા બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર દૂર થાય. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. અર્થાત્ એક-એક ઔદારિક શરીરને લોકમાં રહેલ એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થાપિત કરવામાં આવે તો આખા લોકના સર્વ આકાશપ્રદેશ તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને આ લોક જેવડા બીજા અસંખ્યાત લોકના સર્વ આકાશપ્રદેશ તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને આ લોક જેવડા બીજા અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય. અર્થાત્ અસંખ્યાત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે, તેટલા બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ છે, તો તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત કેમ કહ્યા છે. તેનું સમાધાન એ છે કે વનસ્પતિમાં નિગોદમાં એક-એક શરીરમાં અનંત-અનંત જીવો રહે છે. માટે જીવો અનંત છે પણ તેના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાતા જ છે.

મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે. જીવે ઔદારિક શરીર ધારણ કર્યા પછી છોડી દીધું હોય અને પછી તે એક ઔદારિક શરીરના (અનંત સ્કંધ રૂપે પરિણત પુદ્ગલો) ઔદારિકપણાનો ત્યાગ ન કરે, ત્યાં

સુધી ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે.

કાળથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા જાણવા. પ્રત્યેક સમયે એક એક મુક્ત ઔદારિક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય.

ક્ષેત્રથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ઔદારિક મુક્ત શરીર અનંત લોક પ્રમાણ છે. એક લોકના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ છે. તેવા અનંત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર જાણવા.

દ્રવ્યથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્યજીવે કરતાં અનંતગુણ અધિક હોય છે અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૪ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વૈકિય શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર :-** હે ગૌતમ ! વૈકિય શરીરના બે પ્રકાર છે. (૧) બદ્ધેલક બદ્ધ (૨) મુક્કેલગ-મુક્ત. બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહૃત થાય છે. ક્ષેત્રથી તે અસંખ્યાત શ્રેણીપ્રમાણ છે અને તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી દ્વારા અપહૃત થાય છે. શેષ કથન ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૪ :-

દેવો અને નારકીને ભવ પર્યંત વૈકિય શરીર બદ્ધ રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યચમાં વૈકિયલબ્ધિધારી મનુષ્ય કે તિર્યચ જેટલો સમય વૈકિય શરીર બનાવે તેટલો સમય બદ્ધ હોય છે અને તે શરીર છૂટી જાય પછી તે મુક્ત કહેવાય.

વૈકિય શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

કાળથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :- કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. સમયે સમયે એક બદ્ધ વૈકિય શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણીપ્રમાણ બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. અર્થાત્ ધનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય અને તે શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય.

મુક્ત વૈકિય શરીર પરિમાણ :- મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. ઔદારિક મુક્ત શરીરની જેમ જ અહીં કાળ અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય

પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અને દ્રવ્યથી અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત વૈકિંચ શરીર જાણવા.

● સૂત્ર-૨૯૯/૫ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલા કહ્યા છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર [બેથી નવ હજાર] હોય.

મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. તે ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૯/૫ :-

લબ્ધિધારી, ચૌદ પૂર્વી સાધુને જ આહારક શરીર હોય છે અને તે પણ જ્યારે બનાવે ત્યારે જ હોય છે. તેની સમય મર્યાદા પણ અલ્પ છે અને સંખ્યા પણ નિયત છે. આહારક શરીરનો વિરહ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે.

બદ્ધ આહારક શરીરનું પરિમાણ :- જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે. અર્થાત્ બે હજારથી નવ હજાર સુધીની કોઈપણ સંખ્યામાં હોય.

મુક્ત આહારક શરીરનું પરિમાણ :- અનંત હોય છે. તેનું પરિમાણ અનંત સંખ્યાની અપેક્ષા ઔદારિક શરીરની સમાન હોય છે. અનંતના અનંત ભેદ છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૬ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર :- તૈજસ શરીર બે પ્રકારના છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી અપહૃત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે, દ્રવ્યથી સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વ જીવોથી અનંતમાભાગે ન્યૂન છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહૃત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે. દ્રવ્યથી સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને જીવવર્ગના અનંતમા ભાગે છે.

● વિવેચન-૨૯૯/૬ :-

બદ્ધ તૈજસ શરીર પરિમાણ :- બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. સર્વ સંસારી જીવને તૈજસ શરીર સ્વતંત્ર-પોતપોતાનું હોય છે. સાધારણ શરીરી નિગોદિયા જીવને ભલે ઔદારિક શરીર સાધારણ હોય પરંતુ તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેઓને પૃથક-પૃથક હોય છે. તેથી જેટલા સંસારી જીવ છે, તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીર જાણવા. તેની સંખ્યા બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે. (૧) કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા છે. (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે (૩) દ્રવ્યથી સિદ્ધજીવો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વજીવો કરતાં અનંતમા ભાગે હોય.

તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે. સંસારી જીવ સિદ્ધો કરતાં અનંત ગુણ અધિક છે. તેથી બદ્ધ શરીર પણ સિદ્ધ કરતાં અનંત ગુણ અધિક થાય, સર્વ જીવ રાશિમાંથી સિદ્ધજીવોને તૈજસ કાર્મણ શરીર ન હોય, સિદ્ધો સર્વ જીવ રાશિથી અનંતમા ભાગ જેટલા ન્યૂન છે. તેથી તે ઓછા કરતાં તૈજસ શરીર સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે. આ રીતે બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંત ગુણ અધિક અથવા સર્વ જીવરાશિના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પરિમાણ :- મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. (૧) કાળની અપેક્ષાએ તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે, (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે (૩) દ્રવ્યથી મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક છે. તેમજ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાળમાં અનંત-અનંત તૈજસ શરીરોને છોડ્યા છે. જીવ તે શરીરને છોડી દે પછી અસંખ્યાતકાળ સુધી તૈજસ પુદ્ગલ રૂપે તે મુક્ત તૈજસ શરીર રહી શકે છે. પ્રત્યેક જીવના મુક્ત તૈજસ શરીર અનંત હોવાથી તેની સંખ્યા સમસ્ત જીવોથી અનંતગણી વધુ થાય છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવથી અનંતગણા અધિક છે અથવા જીવવર્ગના અનંતમાં ભાગે છે. આ બંને કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૭ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! કાર્મણ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! કાર્મણ શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધ અને મુક્ત. જેમ તૈજસ શરીરની વસ્તવ્યતા પૂર્વે કહી છે તે જ રીતે કાર્મણ શરીર માટે કહેવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૭ :-

તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ :- આ બંને શરીર જીવ સાથે અનાદિકાલથી છે. જીવ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે આ બે શરીરને છોડે છે, તો પ્રશ્ન થાય છે કે સિદ્ધ થયા પહેલાં જીવને તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ કેમ હોય ? સમાધાન એ છે કે શરીરધારી જીવને તે ઔદારિક તૈજસ કાર્મણ આદિ શરીરના પુદ્ગલ સમયે-સમયે ક્ષીણ થતા રહે છે. તેમાં ચય અને ઉપચય થતા રહે છે. તેથી તે શરીરના જીર્ણ-શીર્ણ અને ત્યક્ત પુદ્ગલ લોકમાં રહે છે.

કાર્મણ શરીર સર્વ સંસારી જીવને હોય છે માટે તેની સંખ્યા અનંત છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની સંખ્યા અને સ્વામી સમાન છે. આ બંને શરીર સાથે જ રહે છે. તેથી બંનેની સંખ્યા પરિમાણ સમાન છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૮ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! નૈરચિક જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, એ આ પ્રમાણે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર નારકીઓને હોતા નથી અને

મુક્ત ઔદારિક શરીરનું કથન ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ નારકીઓના મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! નારકીઓને વૈકિય શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! નારકીઓને વૈકિય શરીર બે પ્રકારના છે - (૧) બદ્ધ (૨) મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. (૧) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના, સમય પ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી-પહોળાઈ અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તેટલા પ્રદેશની પહોળી હોય છે અથવા અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેણીઓ જાણવી અર્થાત્ અંગુલના બીજા વર્ગ મૂલ પ્રમાણ આકાશપ્રદેશોને ત્રણ વાર ગુણવાથી જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેણીઓ અને તે શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય નારકીના વૈકિયશરીરના બદ્ધલક જાણવા. મુક્ત વૈકિય શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા આહારક શરીર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. નારકીઓને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીરનું કથન ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

નારકીના વૈકિય શરીરના વિષયમાં કહ્યું તે જ પ્રમાણે તૈજસ-કાર્મણ શરીર માટે જાણવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૮ :-

આ સૂત્રોમાં નારકીઓના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીરનું પરિમાણ બતાવ્યું છે.

નારકીના ઔદારિક શરીર :- નારકીઓ વૈકિય શરીરધારી છે, તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વ પ્રજાપના નયની અપેક્ષાએ નારકીઓને ઔદારિક શરીર હોય છે. નારકીઓ પૂર્વભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યચ પર્યાયમાં હોય ત્યારે તેમને ઔદારિક શરીર હોય છે. તે ઔદારિક શરીરને છોડીને નારક પર્યાયમાં આવે છે, તેથી નારકીઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે. તે અનંતનું કથન સામાન્ય જીવના મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણ હોય છે.

નારકીના વૈકિયશરીર :- નારકીઓને ભવસ્થ શરીર વૈકિય છે. જેટલા નારકી તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય. નારકીઓ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેકને પોતાનું વૈકિય શરીર હોવાથી બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. આ અસંખ્યાતનું પરિમાણ કાળ અને ક્ષેત્રથી દર્શાવ્યું છે.

કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે.

નારકીને મુક્ત વૈકિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

નારકીને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, બદ્ધ-મુક્ત વૈકિય શરીરની સમાન છે કારણ કે આ બંને શરીર બધા જ નારકીઓને હોય છે. વૈકિય શરીર પણ બધા નારકીને છે, તેથી તેની સમાન તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું વક્તવ્ય જાણવું.

● સૂત્ર-૨૯૯/૯ :-

હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ? અસુરકુમારો માટે નારકીની જેમ ઔદારિક શરીરનું કથન કરવું. અર્થાત્ બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે, તે નારકી પ્રમાણે છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા વૈકિય શરીર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! અસુરકુમારના વૈકિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈકિય છે, તે અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહૃત થાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા છે અને તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ છે. મુક્ત વૈકિય શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા આહારક શરીર છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે, બદ્ધ અને મુક્ત. તે બંને અસુરકુમારના ઔદારિક શરીરની જેમ કહેવા.

અસુરકુમારોના વૈકિય શરીરની જેમ તેઓના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સંબંધી બદ્ધ-મુક્ત શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર સુધીના સર્વ ભવનવાસી દેવોના પાંચ શરીર સંબંધી કથન અસુરકુમારની જેમ જ જાણવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૯ :-

નારકીની જેમ અસુરકુમારાદિ દસે પ્રકારના ભવનપતિ દેવો ભવસ્થ વૈકિયશરીરવાળા છે. તેથી તેમને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વભવોમાં ઔદારિક શરીર છોડીને આવ્યા હોવાથી તેઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે. ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. પ્રત્યેક ભવનપતિ દેવને એક-એક વૈકિય શરીર છે માટે જેટલી ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા તેટલી બદ્ધ વૈકિય શરીરની સંખ્યા છે. તે અસંખ્યાત બદ્ધ વૈકિય શરીરનું પરિમાણ-કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. અસુરકુમાર નારકોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પ્રજાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકના નારકીની અપેક્ષાએ સમસ્ત ભવનવાસી દેવ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેથી

સમસ્ત નારકોની અપેક્ષાએ તો અસુરકુમાર અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, તે સ્પષ્ટ છે.

ભવનપતિ દેવોના મુક્ત વૈકિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે. ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. ભવનપતિ દેવને વૈકિયશરીરની જેમ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અવશ્ય હોય છે માટે વૈકિય શરીરની જેમ બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત અનંત છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૦ :-

હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ? તેઓને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, બદ્ધ અને મુક્ત. આ બંને પ્રકારના શરીરોની સંખ્યા સામાન્ય બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને વૈકિય શરીર કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! બદ્ધ અને મુક્ત. આ બે પ્રકારના શરીરમાંથી તેને બદ્ધ વૈકિય શરીર નથી. મુક્ત વૈકિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આહારક શરીરની વક્તવ્યતા પણ તે રીતે (વૈકિયની જેમ) જાણવી જોઈએ. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીરની પ્રરૂપણા તેના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણ જાણવી.

જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોમાં પાંચ શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ બતાવ્યું, તે પ્રમાણે અપકાય અને તેઉકાયમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ જાણવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૦ :-

પૃથ્વી-પાણી અને અગ્નિ ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીરધારી છે. તેમના બદ્ધ ઔદારિક શરીર સામાન્ય બદ્ધ ઔદારિકની જેમ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીર-સામાન્ય મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આ ત્રણે સ્થાવરકાયને બદ્ધ વૈકિય અને બદ્ધ આહારક શરીર ભવ-સ્વભાવથી હોતા નથી. પૂર્વભાવોની અપેક્ષાએ મુક્ત વૈકિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે અને પૂર્વના મનુષ્ય ભવની અપેક્ષાએ મુક્ત આહારક શરીર પણ અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, સામાન્ય ઔદારિકવત્ જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ તૈજસ કાર્મણ શરીર અસંખ્યાત છે અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીર અનંત છે. પૃથ્વી-પાણી અગ્નિ આ ત્રણે પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા ઔદારિક શરીર હોય તેટલા જ તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય. તેથી બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીરમાં ઔદારિક શરીરનો જ અતિદેશ કરેલ છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૧ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ? ઉત્તર :- પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોને વૈકિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે – બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. જો સમયે-સમયે એક-એક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો (ક્ષેત્ર) પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સંપૂર્ણ રીતે અપહરણ કરી શકાય. પરંતુ તેવો અપહાર ક્યારેય કર્યો નથી. મુક્ત વૈકિય શરીર સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા. બદ્ધ આહારક શરીર તેને હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ પ્રમાણે જાણવી.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૧ :-

વાયુકાયિક જીવોના ઔદારિક, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીર તો પૃથ્વીકાયિકની જેમજ સમજવા તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી. માત્ર વૈકિય શરીરમાં વિશેષતા છે. વાયુકાયમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે સમયે-સમયે તેમના એક-એક વૈકિય શરીરને બહાર કાઢવામાં આવે તો પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે કાઢી શકાય. આ પ્રરૂપણા કેવળ સમજાવવા માટે છે. આ રીતે વાયુકાયના વૈકિય શરીરનું અપહરણ કોઈ વ્યક્તિએ ક્યારેય કર્યું નથી.

વાયુકાયિક જીવોની સંખ્યા તો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. છતાં તેઓના બદ્ધ વૈકિય અલ્પ છે તેનું કારણ એ છે કે વાયુકાયિકના ચાર પ્રકાર (૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા, (૩) બાદર અપર્યાપ્તા, (૪) બાદર પર્યાપ્તા. તે ચારમાંથી પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયને વૈકિયલબ્ધિ હોય છે. પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાં પણ ત્રસ નાડીમાં રહેલા જીવોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોને જ વૈકિય લબ્ધિ હોય છે. વૈકિય લબ્ધિવાળા બાદર વાયુકાયિકોના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો જ વૈકિય શરીર બનાવે તેથી તેનું પ્રમાણ અલ્પ છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૨ :-

વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક શરીર પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરની જેમ જાણવા જોઈએ. પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ-કાર્મણ શરીર કેટલા હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! ઔદિક તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું જેટલું પ્રમાણ કહ્યું છે, તેટલા વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૨ :-

વનસ્પતિના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે પણ અનંત અનંત જીવ વચ્ચે ઔદારિક શરીર એક એક હોવાથી ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ છે. બદ્ધ વૈકિય કે આહારક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક, વૈકિય,

આહારક શરીર અનંત છે.

વનસ્પતિમાં બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર અનંત છે. જેટલા વનસ્પતિકાયિક જીવો તેટલા જ બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. અનંત-અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક હોવા છતાં સર્વ જીવોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર સ્વતંત્ર છે. તેથી વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે તેટલા જ અનંત બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર પણ અનંત છે. તે ઔદિક વર્ણન અનુસાર સમજવા.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૩ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયોને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. તે વિષ્કંભસૂચિ એક શ્રેણીપ્રદેશના અસંખ્યાત વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણે છે. બેઈન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર દ્વારા પ્રતર અપહૃત કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહૃત થાય છે. કાળ-ક્ષેત્રથી અંગુલ માત્ર પ્રતર અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી સંપૂર્ણ પ્રતર અપહૃત થાય તેટલા બેઈન્દ્રિયના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. મુક્ત ઔદારિક શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા હોય છે.

બેઈન્દ્રિયોને બદ્ધ વૈકિય અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી, મુક્ત વૈકિય, આહારક શરીર, મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર બેઈન્દ્રિયના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે.

બેઈન્દ્રિયના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીર પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના વિષયમાં કહેવું.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૩ :-

બેઈન્દ્રિય જીવો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા બેઈન્દ્રિય જીવો છે તેટલા તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા. બેઈન્દ્રિય જીવો અસંખ્યાત છે તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. કાળથી પરિમાણ-કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા છે. ક્ષેત્રથી પરિમાણ - ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની વિષ્કંભસૂચિ પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર બેઈન્દ્રિય જીવોમાં હોય છે.

બેઈન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરની અસંખ્યાત સંખ્યાતનું પરિમાણ સૂત્રકાર બીજી રીતે અર્થાત્ અપહાર વિધિથી બતાવે છે - પ્રતર અપહાર. અસત્કલ્પનાથી

પ્રતરના આકાશપ્રદેશોનો અપહાર કરવામાં આવે, તે “પ્રતર અપહાર” કહેવાય છે.

કાળક્ષેત્રથી પ્રતર અપહાર વિધિ :- પ્રતરના આકાશ પ્રદેશ ઉપર બેઈન્દ્રિય જીવોને સ્થાપિત કરી તેનો અપહાર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વ્યતીત થાય. કેટલા ક્ષેત્ર પર બેઈન્દ્રિયને સ્થાપવા અને કેટલા સમયે તે બેઈન્દ્રિય જીવનો અપહાર કરવો તે સૂચવવા સૂત્રકારે કહ્યું છે કે -

અંગુલપચરસ્સ :- એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબો અને સાત રાજુ પહોળો હોય છે. તે પ્રતરના અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રતર કહે છે. તેનો અસંખ્યાતમા ભાગ અહીં વિવક્ષિત છે. તે પ્રતરનો પ્રતિભાગ કહેવાય છે. પ્રતિભાગ એટલે પ્રતરનો ખંડ કે વિભાગ. તાત્પર્ય એ છે કે અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ ઉપર ક્રમથી એક એક બેઈન્દ્રિય જીવને સ્થાપવા અથવા અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવને પ્રતર ઉપર સ્થાપવા.

આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા સમયે તે પ્રતર પર સ્થાપિત બેઈન્દ્રિય જીવોનો અપહાર કરવો. આ રીતે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતરને ખાલી થતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય છે. પ્રતર પર સ્થાપિત અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવને, આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર બેઈન્દ્રિયોથી ખાલી થઈ જાય, એક પણ બેઈન્દ્રિય જીવ ન રહે, તેટલા બેઈન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

આ રીતે બેઈન્દ્રિય જીવોના બદ્ધલક ઔદારિક શરીર (૧) કાળથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે - (૨) ક્ષેત્રથી-ઘનીકૃત લોકની અસંખ્ય કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ વિષ્કંભ સૂચિવાળી શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. (૩) દ્રવ્યથી-અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે એક-એક બેઈન્દ્રિયને સ્થાપિત કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલી સંખ્યા બેઈન્દ્રિય જીવોની અને તેના ઔદારિક બદ્ધલકની છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૪ :-

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીરની સર્વ વક્તવ્યતા બેઈન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય છે? હે ગૌતમ ! તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં વૈકિય શરીર બે પ્રકારના હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ, કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીકાળના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધવૈકિય શરીર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિના આકાશપ્રદેશ તુલ્ય છે. તે વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા

ભાગ તુલ્ય જાણવી. મુક્ત વૈકિય શરીરો સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે અનંત જાણવા. આહારક શરીરનું વક્તવ્ય બેઈન્દ્રિય પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૪ :-

આ સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પાંચે શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગનું વર્ણન છે. તેમાં તેના ઔદારિક શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ બેઈન્દ્રિયની સમાન કહ્યા છે. લોકમાં બેઈન્દ્રિય જીવ પંચેન્દ્રિયથી વિશેષાધિક છે માટે પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક શરીર બેઈન્દ્રિયથી કંઈક ન્યૂન સમજવા. પંચેન્દ્રિયના આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ સૂત્રથી જ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ તે પણ બેઈન્દ્રિયની સમાન છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં વૈકિય શરીર હોય છે. બેઈન્દ્રિયમાં તે હોતું નથી. તે બદ્ધ વૈકિય શરીરના પરિમાણનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના વૈકિયશરીર પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગની અસંખ્ય શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. તે શ્રેણીઓ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૫ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ? ઉત્તર હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય. જઘન્ય પદે સંખ્યાત હોય છે તે સંખ્યાત કોડાકોડી અર્થાત્ ૨૯ આંક પ્રમાણ હોય છે. તે ૨૯ આંક ત્રણ ચમલથી વધુ અને ૪ ચમલથી ઓછા પ્રમાણમાં છે અથવા પંચવર્ગથી ગુણિત છઠ્ઠા વર્ગપ્રમાણ હોય છે. અથવા ૯૬ છેદનક રાશિ જેટલા હોય છે.

મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ પદે અસંખ્યાત છે. કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી-કાલથી તેનો અપહાર થાય. ક્ષેત્રથી એક મનુષ્ય અધિક હોય તો શ્રેણીનો અપહાર થાય. શ્રેણીનો અપહાર કાલ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ રીતે સમજવો. કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી તેનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રથી અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલને તૃતીય વર્ગમૂલથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા ક્ષેત્રમાં એક એક મનુષ્યને રાખે તો એક શ્રેણી પૂરિત થાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા બાકી રહે તેટલા ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્ય જાણવા અથવા તેટલા પ્રદેશોથી એક એક મનુષ્યનો અપહાર થાય તો શ્રેણી પ્રદેશોમાં એક મનુષ્યના પ્રદેશ બાકી રહે ત્યારે મનુષ્યોનો અપહાર પૂર્ણ થઈ જાય. મુક્ત ઔદારિક શરીર મુક્ત ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ જાણવા.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય છે ? ઉત્તર

:- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને બે પ્રકારના વૈકિય શરીર કહ્યા છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈકિય શરીર છે તે સંખ્યાત છે. સમયે-સમયે અપહત કરતાં, સંખ્યાતકાળમાં અપહત થાય છે પણ તેમ કોઈ અપહત કરતું નથી. મુક્ત વૈકિય શરીર, મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા આહારક શરીર હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ક્યારેક હોય ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક-બે-ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (બે હજારથી નવ હજાર) હોય છે. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત હોય છે.

મનુષ્યના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીર, મનુષ્યોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૫ :-

મનુષ્યને ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીર છે. મનુષ્યના બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય. મનુષ્ય બે પ્રકારના છે. (૧) ગર્ભજ મનુષ્ય (૨) સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનો ઉત્પત્તિ વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્તનો હોય છે. જ્યારે વિરહકાળ હોય ત્યારે એક પણ સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય ન હોય. તે સમયે એકલા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય ત્યારે તે સંખ્યાત હોય છે. તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંખ્યાત હોય તેમ કહ્યું છે અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનો વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ બંને મનુષ્યો મળીને અસંખ્યાત હોય માટે બંનેના મળીને બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ અસંખ્યાત હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય સંખ્યાત છે.

(૩) મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જઘન્યપદે ૯૬ છેદનકદાયીરાશિ તુલ્ય હોય છે. અંક રાશિના અર્ધભાગ કરવામાં આવે તે છેદનક કહેવાય છે. એકવાર અર્ધભાગ થાય તો એક છેદનક કહેવાય. બે વાર અર્ધભાગ કરી એક પર્યંત પહોંચાય તો તેના બે છેદનક કહેવાય અને ત્રણ અર્ધભાગ થાય તો તેના ૩ છેદનક કહેવાય. જેમકે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે. તેના બે છેદનક થશે. પહેલો અર્ધભાગ-૨ થશે અને તે બેનો પાછો અર્ધભાગ કરતાં એક થશે. માટે ૪ અંકના બે છેદનક કહેવાય. બીજો વર્ગ ૧૬ છે તો તેના ૪ છેદનક થાય. પ્રથમ છેદનક ૮, બીજો છેદનક-૪, ત્રીજો છેદનક-૨ અને ચોથો છેદનક એક થશે. તૃતીય વર્ગ ૨૫૬ના આઠ છેદનક છે. ચોથા વર્ગના ૧૬, પંચમવર્ગના ૩૨ અને છઠા વર્ગના ૬૪ છેદનક છે. પાંચમા છઠા વર્ગના છેદનકને જોડવાથી ૯૬ છેદનક થશે. આ ૯૬ છેદનક કરનારી રાશિ છે અથવા એક અંકને સ્થાપિત કરી ઉત્તરોત્તર ૯૬ વાર બમણા-બમણા કરતાં જે રાશિ

આવે તે ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. ૯૬ વાર છેદ આપી શકાય તેવી રાશિ ૨૯ અંક પ્રમાણ છે અને તેટલા ગર્ભજ મનુષ્ય હોય છે. તેટલા જ જઘન્યપદે બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા.

ઉત્કૃષ્ટ પદે મનુષ્યો અને મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો અસંખ્યાત છે. સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોનો જ્યારે વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો અસંખ્યાત હોય છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોય છે. તેથી અસંખ્યાતનું પરિમાણ સૂત્રકારે કાળ અને ક્ષેત્રથી બતાવ્યું છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

મનુષ્યોને બદ્ધવૈકિય શરીર સંખ્યાત છે. વૈકિયલબ્ધિ ગર્ભજ મનુષ્યોને જ હોય છે અને તેમાં પણ બધા મનુષ્યોને નથી હોતી, કેટલાકને જ હોય તેથી સંખ્યાત કહ્યા છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોમાં બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય ક્યારેક ન પણ હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક-બે-ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (૨ થી ૯ હજાર) સંભવે છે. મુક્ત આહારક-શરીર અનંત છે. બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીર ઔદારિકની જેમ બધાને જ હોય છે. અર્થાત્ બદ્ધ અસંખ્યાત અને મુક્ત, તૈજસ-કાર્મણ અનંત છે.

મનુષ્યોમાં પાંચે શરીરના બદ્ધ-મુક્ત શરીરનું સંખ્યાપરિમાણ બતાવ્યું, તે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તથા કાળની ભિન્નતાની અપેક્ષાએ છે. કોઈ એક મનુષ્યને એક સાથે પાંચે શરીર સંભવતા નથી. એક જીવને એક સમયે વધુમાં વધુ ચાર શરીર હોય છે. વૈકિય અને આહારક બંને લબ્ધિઓ એક સાથે એક મનુષ્યને સંભવે છે પરંતુ બંને લબ્ધિનો પ્રયોગ એક સાથે થતો નથી. તેથી લબ્ધિજન્ય આ બંને શરીર એક સાથે સંભવિત નથી.

આહારક શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા છે અને વૈકિય શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા નથી. તેનું કારણ એ છે કે આહારક શરીર મનુષ્ય ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય પરંતુ વૈકિય શરીરધારી મનુષ્ય સદા સંખ્યાતા હોય જ. આ સૂત્રથી અને પ્રજ્ઞાપના, ભગવતી સૂત્રથી પણ સિદ્ધ છે કે મનુષ્યમાં વૈકિયશરીર શાશ્વત હોય છે, તેનો વિરહ થતો નથી. કારણ કે ચક્રવર્તી વાસુદેવ બલદેવ વગેરે સમૃદ્ધિ સંપન્ન મનુષ્યોમાં કોઈ ને કોઈ વૈકિય લબ્ધિનો પ્રયોગ કરતા જ રહે છે. મનુષ્યમાં વૈકિય યોગ અને વૈકિય મિશ્રયોગ બંને શાશ્વત કહ્યા છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૬ :-

વાણવ્યંતર દેવોના ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ નરકના ઔદારિક શરીર જેમ જ જાણવું અર્થાત્ વાણવ્યંતર દેવોને બદ્ધ-ઔદારિક શરીર ન હોય અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન :- વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈકિય શરીર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ

વૈકિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલમાં અપહૃત થાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી જેટલા છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ હીન જાણવી. પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી એક એક-વ્યંતરનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા વ્યંતર છે. મુક્ત વૈકિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

વાણવ્યંતરોના બંને પ્રકારના આહારક શરીરનું પરિમાણ અસુરકુમાર દેવોના આહારક શરીરની જેમ જાણવું. પ્રશ્ન :- વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે ? ઉત્તર :- તેઓના વૈકિય શરીર પ્રમાણે જ તેઓના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૬ :-

વાણવ્યંતર દેવો વૈકિય શરીરધારી છે. તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે. વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. વાણવ્યંતરના બદ્ધ વૈકિય શરીરનું પરિમાણ ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ બતાવ્યું છે.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૭ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! જ્યોતિષ દેવોના ઔદારિક શરીરો નારકોના ઔદારિક શરીર સમાન છે. પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ દેવોના વૈકિય શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈકિયશરીર છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિયશરીર યાવત્ તેઓની વિષ્કંભસૂચિ સુધી વર્ણન વ્યંતરની જેમ કહેવું. પ્રતરના પૂરણ અપહારમાં બસો છપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રમાં એક એક જ્યોતિષીને રાખે તો પ્રતર પૂરિત થાય તેટલા જ્યોતિષી છે અથવા બસો છપ્પન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા જ્યોતિષી છે. તેના મુક્ત વૈકિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

જ્યોતિષ દેવોના આહારક શરીર નારકોના આહારક શરીર પ્રમાણે જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. જ્યોતિષ દેવોના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેઓના બદ્ધ-મુક્ત વૈકિય શરીર જેટલા છે.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૭ :-

જ્યોતિષ દેવોને બદ્ધ ઔદારિક અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગની અસંખ્યાત

શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. વ્યંતર દેવોની જેમ જ્યોતિષ્ક દેવોમાં પણ સૂત્રકારે વિષ્કંભસૂચિનું માપ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. ટીકાકારે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે વ્યંતરો કરતાં જ્યોતિષીઓ સંખ્યાતગુણ અધિક છે માટે તેઓની વિષ્કંભ સૂચિ સંખ્યાતગુણ અધિક જાણવી. અહીં જ્યોતિષીની અસંખ્ય સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવતા શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડ પર એક એક જ્યોતિષ્કના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરને સ્થાપે તો સંપૂર્ણ પ્રતર વૈક્રિય શરીરથી ભરાઈ જાય અથવા તે સ્થાપિત શરીરોને બહાર કાઢવામાં આવે તો ૨૫૬ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો જ્યોતિષીના સર્વ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નીકળી જાય ત્યારે એક પ્રતર ખાલી થાય.

● સૂત્ર-૨૯૯/૧૮ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા હોય છે ? ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! નારકીના ઔદારિક શરીરની જેમ વૈમાનિક દેવના ઔદારિક શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

પ્રશ્ન :- ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ? ઉત્તર :- ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહૃત થાય છે.

ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ અંગુલપ્રદેશના ત્રીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ છે.

વૈમાનિક દેવોના બદ્ધ મુક્ત આહારક શરીર, નારકીના બદ્ધ-મુક્ત આહારક શરીર જેટલા છે.

બદ્ધ મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીર તેઓના બદ્ધ-મુક્ત વૈક્રિય શરીરાનુસાર છે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્ચોપમ, ક્ષેત્ર પલ્ચોપમ અને પલ્ચોપમનું વર્ણન સમાપ્ત થયું, તેમજ વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણ અને કાળ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૨૯૯/૧૮ :-

નારકીની જેમ વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક અને આહારક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે.

વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. સમયે-સમયે એક-એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતનું પ્રમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા

ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીઓના જેટલા પ્રદેશ તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર વૈમાનિક દેવોના છે. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું છે કે આ શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિનું પ્રમાણ અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળ પ્રમાણ છે અથવા અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યાનુસાર શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ હોય છે. વૈમાનિક દેવોમાં જેટલા દેવ તેટલા જ બદ્ધ વૈક્રિય તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે. તેથી તૈજસ-કાર્મણના કથન પ્રસંગે વૈક્રિય શરીરની જેમ તૈજસ-કાર્મણ હોય તેમ સૂત્રકારે કહ્યું છે.

● સૂત્ર-૩૦૦ :-

ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ગુણ પ્રમાણ (૨) નય પ્રમાણ (૩) સંખ્યા પ્રમાણ.

● વિવેચન-૩૦૦ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ તથા ભેદોનું કથન કર્યું છે. ‘ભવનં ભાવઃ’ આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ‘હોવા પણું’ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ એટલે સચેતન-અચેતન વસ્તુના પરિણામ. સચેતનના પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ છે અને અચેતન વસ્તુના પરિણામ વર્ણાદિરૂપ છે. વિદ્યમાન પદાર્થોના વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિ પરિણામોને ભાવ કહેવામાં આવે છે અને આ વર્ણાદિ પરિણામોનો બોધ જેના દ્વારા થાય તે ભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ ભાવ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે -

(૧) ગુણપ્રમાણ :- ગુણથી દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે અથવા ગુણો દ્વારા ગુણોનું ગુણરૂપ જ્ઞાન થાય છે. તેથી ગુણપ્રમાણ કહેવાય છે.

(૨) નયપ્રમાણ :- અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક ધર્મને પ્રધાન કરી વસ્તુને જાણવી તે નય પ્રમાણ છે.

(૩) સંખ્યાપ્રમાણ :- સંખ્યા એટલે ગણના કરવી, ગણનાનું જ્ઞાન જેના દ્વારા થાય તે સંખ્યા પ્રમાણ છે.

● સૂત્ર-૩૦૧/૧ :-

પ્રશ્ન :- ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગુણ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) શ્રુવ ગુણ પ્રમાણ (૨) અશ્રુવ ગુણ પ્રમાણ. અલ્પ વક્તવ્ય હોવાથી પહેલા અશ્રુવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કરે છે.

પ્રશ્ન :- અશ્રુવગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અશ્રુવગુણ પ્રમાણના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) વર્ણગુણ પ્રમાણ, (૨) ગંધગુણ પ્રમાણ, (૩) રસગુણ પ્રમાણ, (૪) સ્પર્શગુણ પ્રમાણ, (૫) સંસ્થાનગુણ પ્રમાણ.

વર્ણગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? વર્ણગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે - કૃષ્ણવર્ણગુણ પ્રમાણ ચાવત્ શુક્લવર્ણ પ્રમાણ.

ગંધગુણ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રમાણ. આ ગંધપ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- રસગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- રસગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – તીખોરસ યાવત્ મધુરરસ.

પ્રશ્ન :- સ્પર્શગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સ્પર્શ ગુણપ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – કર્કશ સ્પર્શ યાવત્ રુક્ષ સ્પર્શ.

સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – પરિમંડલ સંસ્થાન યાવત્ આયત સંસ્થાન.

● વિવેચન-૩૦૧/૧ :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે અજીવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ-ક્રિયા, કરણ અને કર્મ, આ ત્રણ સાધનોમાં થાય છે. ભાવ સાધન વ્યુત્પત્તિ પદમાં ગુણોને જાણવારૂપ પ્રમાણ, જાણવા રૂપ ક્રિયા પ્રમાણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુણ સ્વયં પ્રમાણભૂત નથી પરંતુ જાણવા રૂપ ક્રિયા ગુણોમાં થાય છે. તે બંનેમાં અભેદોપચારથી ગુણોને પ્રમાણ માનેલ છે.

આ સૂત્રોમાં અજીવ ગુણ પ્રમાણનું જે વર્ણન છે, તે મૂર્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરે અજીવ દ્રવ્યના ગુણ અમૂર્ત છે, તે દૈષ્ટિગોચર થતાં નથી, તેથી ઉદાહરણ રૂપે પુદ્ગલના ગુણો ગ્રહણ કર્યા છે. જે દ્રવ્યમાં વર્ણાદિ હોય, તેમાં આકાર પણ હોય જ. વર્ણ અને આકારથી વસ્તુ દૈશ્ય બને છે માટે સંસ્થાન-આકારને પણ ગુણ પ્રમાણરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. અહીં આકાર પાંચ બતાવ્યા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં દીર્ઘ, હ્રસ્વ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, પ્રથુલ-વિસ્તીર્ણ અને પરિમંડલ સંસ્થાન સાત કહ્યા છે. તેમાં તાત્ત્વિક તફાવત નથી. આ પાંચમાં દીર્ઘ અને હ્રસ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

● સૂત્ર-૩૦૧/૨ :-

પ્રશ્ન :- જીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જીવ ગુણ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ, દર્શનગુણ પ્રમાણ અને ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાનગુણ પ્રમાણના ચાર ભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે – (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, (૪) આગમ.

પ્રશ્ન :- પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે – ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

પ્રશ્ન :- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનતા પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૪) જીહ્વેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૨) મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૩) કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ.

● વિવેચન-૩૦૧/૨ :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગુણ પ્રમાણના ભેદ પ્રભેદનું કથન છે.

પ્રત્યક્ષ :- પ્રતિ અને અક્ષ આ બે શબ્દથી પ્રત્યક્ષ શબ્દ બન્યો છે. અક્ષ એટલે આત્મા. જીવ-આત્મા પોતાના જ્ઞાન ગુણથી સમસ્ત પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરે છે અર્થાત્ જાણે છે. જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય, જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય વગેરે કોઈ માધ્યમની અપેક્ષા ન હોય તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયાદિ માધ્યમની આવશ્યકતા નથી. ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના જ આ ત્રણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યવહારપેક્ષયા ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભેદ :- વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેને લક્ષ્યમાં રાખી સૂત્રકારે પ્રત્યક્ષના બે ભેદ કહ્યા છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ :- ઈન્દ્રિય દ્વારા થતાં જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈન્દ્રિયો પૌદ્ગલિક હોવાથી તેના માધ્યમથી થતાં જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવાય, પરંતુ લોકવ્યવહારમાં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. યથા – “મેં મારી આંખથી પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું છે.” આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખીને પરોક્ષજ્ઞાન હોવા છતાં તેને સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રમાણના પાંચ ભેદ કહ્યા છે. પાંચ ઈન્દ્રિયથી આ જ્ઞાન થાય છે માટે તેના શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જીહ્વા અને સ્પર્શના આ પાંચ ઈન્દ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનને શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ જ્ઞાન પ્રમાણ રૂપ કહ્યા છે. અહીં પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી પાંચે ઈન્દ્રિયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ક્ષયોપશમ અને પુણ્યની પ્રકર્ષતાથી પાંચ ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક્ષયોપશમ અને પુણ્ય હીન હોય તો ક્રમશઃ ચતુરિન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયપણું આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષયોપશમ-પુણ્યની પ્રકર્ષતાને પ્રધાન કરી પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી, ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ સૂત્રકારે દર્શાવ્યા છે.

નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ :- અહીં ‘નો’ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે. જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય સહાયક નથી, જે જ્ઞાન આત્માથીન છે, તે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયોનો અંશમાત્ર પણ વ્યાપાર હોતો નથી. આ ત્રણે જ્ઞાન આત્માથીન છે, માટે તેને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહે છે. નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

● સૂત્ર-૩૦૧/૩ :-

પ્રશ્ન :- અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દિષ્ટસાધર્મ્યવત્.

● વિવેચન-૩૦૧/૩ :-

અનુમાન :- અનુમાન શબ્દમાં અનુ અને માન આ બે અંશ છે. અનુ ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ છે પશ્ચાત્-પાછળ. માનનો અર્થ છે જ્ઞાન. સાધનના (કોઈપણ વસ્તુના) દર્શન કે ગ્રહણ અને સંબંધના સ્મરણ પછી જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહેવાય

છે. સાધનથી સાધ્યનું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. સાધ્ય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ રાખનાર હેતુને સાધન કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ. અવિનાભાવ સંબંધ એટલે આના વિના આ ન જ હોય-અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન જ હોય, વાદળ વિના વરસાદ ન જ હોય તો અગ્નિ અને ધૂમાડા વચ્ચે, વરસાદ અને વાદળ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ કહેવાય.

● સૂત્ર-૩૦૨ :-

પ્રશ્ન :- પૂર્વવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પૂર્વે જોયેલ લક્ષણના આધારે પદાર્થ-વસ્તુનો નિશ્ચય કરાય, તેનું જ્ઞાન થાય તેને પૂર્વવત્ અનુમાન કહે છે. જેમકે બાલ્યકાળમાં ખોવાઈ ગયેલ અથવા પરદેશ ગયેલ, યુવાન બની પાછા આવતા પુત્રને જોઈને માતા પૂર્વનિશ્ચિત કોઈ ચિહ્નથી ઓળખી લે કે 'આ મારો પુત્ર છે.' શરીર પર શસ્ત્રાદિ લાગવાથી પડેલા ઘા, પ્રણ-પ્રાણીઓના કરડવાથી થયેલા ઘા, લાખુ વગેરે લાંછન અથવા ડામ વગેરેના ચિહ્ન, મસા-તલ વગેરે દ્વારા અનુમાન કરવામાં આવે તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે.

● વિવેચન-૩૦૨ :-

પૂર્વજ્ઞાત કોઈ લિંગ કે ચિહ્ન દ્વારા પૂર્વ પરિચિત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તો તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે.

આ મારો પુત્ર છે કારણ કે તેના શરીર પર અમુક ચિહ્ન છે અથવા ક્ષતાદિ વિશિષ્ટ લિંગવાળો છે. બાળપણથી જે પુત્ર માતાથી વિખૂટો પડી ગયો હોય, તેવા પુત્રને વરસો પછી જૂએ, માતા તેના યુવાન શરીરને જોતાં ઓળખી ન શકે પરંતુ પૂર્વે પુત્રના શરીર પર વિશિષ્ટ ચિહ્ન પોતે જોયેલ છે, તેનું સ્મરણ થતાં, તે ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ થતાં, આ મારો પુત્ર છે તેવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ જાય તે પૂર્વવત્ અનુમાન.

● સૂત્ર-૩૦૩ થી ૩૦૫/૧ :-

પ્રશ્ન :- શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- શેષવત્ અનુમાનના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) કાર્યથી, (૨) કારણથી, (૩) ગુણથી, (૪) અવયવથી, (૫) આશ્રયથી.

પ્રશ્ન :- કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઉત્તર :- કાર્ય જોઈ કારણનું જ્ઞાન થાય તેને કાર્યલિંગજન્ય શેષવત્ અનુમાન કહે છે. દા.ત. શંખનો ધ્વનિ સાંભળી શંખનું જ્ઞાન, ભેરીનો શબ્દ સાંભળી ભેરીનું જ્ઞાન, ભાંભરવાના અવાજ પરથી બળદનું, કેકારવ સાંભળી મચ્છરનું, હણહણાટ સાંભળી ઘોડાનું, ચિંઘાડવાનો અવાજ સાંભળી હાથીનું, રણાણાટ સાંભળી રથનું જ્ઞાન થાય તે શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. અહીં શંખ-બળદ વગેરે પ્રત્યક્ષ નથી, તેમાંથી જે જે અવાજ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ છે. શંખ વગેરે કારણ છે અને તેના શબ્દ વગેરે કાર્ય છે. કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે તેના ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરવું, જેમકે આ પર્વતમાં 'કેકારવ' સંભળાય છે માટે ત્યાં

મોરનો વાસ છે. આ પર્વતમાં મોરના વાસનું જ્ઞાન થયું તે કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- કારણ લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઉત્તર કારણના પ્રત્યક્ષથી કાર્યનું જ્ઞાન થયું તે કારણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે તંતુઓ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી, તૃણ ચટાઈનું કારણ છે કારણ કે વિશિષ્ટ પ્રકારના તૃણમાંથી જ ચટાઈ બનાવવામાં આવે છે પણ ચટાઈ તૃણનું કારણ નથી. માટીનો પિંડ ઘડાનું કારણ છે પણ ઘડો માટીનું કારણ નથી. રેસમી તંતુઓના સમૂહ સાથે કાર્ય કરતાં વણકરને જોઈ રેસમી વસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય તેને કારણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ગુણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ શું છે? ઉત્તર :- ગુણના પ્રત્યક્ષથી, પરોક્ષ એવા ગુણીનું જ્ઞાન થાય તે ગુણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે નિકષ-કસોટીથી સુવર્ણનું, ગંધથી પુષ્પનું, રસથી મીઠાનું, આસ્વાદ-ચાખવાથી મદિરાનું અને સ્પર્શથી વસ્ત્રનું અનુમાન થાય તે ગુણ નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન છે.

પ્રશ્ન :- અવયવરૂપ લિંગ નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન શું છે? ઉત્તર :- અવયવી પ્રત્યક્ષ ન હોય પરંતુ અવયવના પ્રત્યક્ષથી, અવયવ-અવયવીના સંબંધનું સ્મરણ કરી, અવયવના આધારે અવયવીનું જ્ઞાન થાય તે અવયવ નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમકે - શીંગડાથી ભેંસનું, શિખા-કલગીથી કુકડાનું, દાંતથી હાથીનું, દાઢાથી વરાહનું, પિંછાથી મોરનું, ખરીથી ઘોડાનું, નહોરથી વાઘનું, વાળના ગુચ્છાથી ચમરી ગાયનું, દ્વિપદથી મનુષ્યનું, ચતુષ્પદથી ગાયનું, બહુપદથી ગોમિકાદિનું, કેસરાલથી સિંહનું, કકુદ-ખૂંદથી બળદનું, ચૂડીવાળા હાથથી મહિલાનું.

શસ્ત્ર સજ્જ પોશાકથી યોદ્ધાનું, પહેરવેશથી સ્ત્રીનું, એક દાણાના ચડી જવાથી દ્રોણપાકનું અને એક ગાથાથી કવિનું જ્ઞાન થાય તે અવયવલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- આશ્રયલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે? આશ્રયી પરોક્ષ હોય પણ તેના આશ્રયે જે વસ્તુ હોય તે પ્રત્યક્ષ થવાથી આશ્રયીનું જ્ઞાન થાય, તે આશ્રય નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે અગ્નિના આશ્રયે ધૂમાડો હોય છે. ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય. પર્વત પર ધૂમાડો જોઈ અપ્રત્યક્ષ એવા અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રય લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય. તે જ રીતે બગલાની પંક્તિથી પામીનું, મેઘવિકારથી વરસાદનું શીલસદાચારથી કુળપુત્રનું, શરીર ચેષ્ટાઓ, ભાષણ, નેત્ર-મુખ વિકારથી આંતરિક મનોભાવનું જ્ઞાન થવું. આવું આશ્રયજન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૩૦૩ થી ૩૦૫/૧ :-

કાર્યથી કારણનું, કારણથી કાર્યનું, ગુણથી ગુણીનું, અવયવથી અવયવીનું અને આશ્રયથી આશ્રયવાનનું અનુમાન કરાય તે શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. સૂત્રકારે ઉદાહરણ દ્વારા આ વાતને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

કાર્યાનુમાનમાં કાર્ય ઉપરથી તેના કારણનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે કેકારાવરૂપ કાર્યથી તેના કારણભૂત મોરનું જ્ઞાન થાય. મોર પ્રત્યક્ષ નથી પણ તેનો અવાજ સંભળાતા અહીં મોર છે, તેવું જે જ્ઞાન થાય તે કાર્ય જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

કારણાનુમાનમાં કારણ પ્રત્યક્ષ હોય છે અને કાર્યનું અનુમાન કરાય છે. આકાશમાં કાળા-ઘટાટોપ વાદળને જોઈ તેના કાર્યરૂપ વરસાદનું અનુમાન કરવું તે કારણ જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. સૂત્રકારે તંતુ અને પટનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તંતુ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી. વિશિષ્ટરૂપે તાણાવાણા રૂપે ગોઠવાયેલા તંતુથી જ પટની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તે પહેલા નહીં. પટથી કદાચ કોઈ તંતુને છૂટા કરે તો પટ તેનું કારણ નથી કારણ કે પટ વિના-પટ બન્યા પહેલા પણ તેની ઉપલબ્ધિ હોય છે. જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણત થાય તેવા કારણથી જ કાર્યનું અનુમાન થઈ શકે.

ગુણાનુમાનમાં ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે આધારે ગુણીનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે સુગંધ પ્રત્યક્ષ થતાં - 'અહીં ગુલાબ હશે' તેવું ગુલાબનું જ્ઞાન ગુણજન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. તે જ રીતે કસોટી પર સુવર્ણને ઘસવાથી જે રેખા થાય છે તેના ઉપરથી સુવર્ણના ટચનું જ્ઞાન થાય છે. તે ગુણજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

ન દેખાતા અવયવીનું જ્ઞાન તેના અવયવના પ્રત્યક્ષથી થાય, તો તે અવયવ જન્ય શેષવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે કોઈ દિવાલ પાછળ ભેંસાદિ હોય પરંતુ તે દેખાતી ન હોય પણ તેના શીંગડા દેખાતા હોય તો શીંગડારૂપ અવયવથી અવયવી ભેંસનું જ્ઞાન થાય તે અવયવજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

ધૂમાડો અગ્નિના આશ્રયે રહે છે. ધૂમને જોઈ આશ્રય સ્થાનરૂપ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં ધૂમ પ્રત્યક્ષ છે, અગ્નિ પ્રત્યક્ષ નથી. તેનું જ્ઞાન થાય અથવા બગલાને જોઈ પાણીનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રયજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે.

● સૂત્ર-૩૦૫/૨ :-

દેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? દેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - સામાન્યદેષ્ટ અને વિશેષદેષ્ટ.

પ્રશ્ન :- સામાન્ય દેષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સામાન્ય ધર્મના આધારે એકને જોઈ તત્સદૈશ અનેકનું અને એકને જોઈ એકનું સામાન્ય ધર્મથી જ્ઞાન થાય તેને સામાન્ય દેષ્ટ અનુમાન કહે છે. જેવો એક પુરુષ હોય છે તેવા અનેક પુરુષ હોય છે. જેવા અનેક પુરુષ હોય છે તેવો એક પુરુષ હોય

છે, જેવો એક કાષ્પિણ (સિક્કો) તેવા અનેક કાષ્પિણ અને જેવા અનેક કાષ્પિણ તેવો એક કાષ્પિણ હોય છે.

પ્રશ્ન :- વિશેષદેષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેમ કોઈ (યથાનામ) પુરુષ ઘણા પુરુષોની વચ્ચે રહેલા પૂર્વદેષ્ટ પુરુષને ઓળખી લે કે આ તે જ પુરુષ છે અથવા અનેક કાષ્પિણ વચ્ચે રહેલા પૂર્વદેષ્ટ કાષ્પિણને ઓળખી લે કે આ તે જ કાષ્પિણ છે. તેને વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

તેનો વિષય સંદેશમાં ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (૧) અતીતકાળ-ભૂતકાળ ગ્રહણ, (૨) વર્તમાન કાળગ્રહણ (૩) અનાગત-ભવિષ્યકાળ ગ્રહણ અર્થાત્ વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન દ્વારા ત્રણે કાળના પદાર્થનું અનુમાન કરાય છે.

● વિવેચન-૩૦૫/૨ :-

દેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન :- પૂર્વમાં દેષ્ટ-જોયેલ અનુભવેલ ઉપલબ્ધ પદાર્થની સમાનતાના આધારે જે અનુમાન કરાય તે દેષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાન કહેવાય છે. વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારના ગુણધર્મ રહેલ છે. કોઈ એક વસ્તુને જોઈ તત્સદૈશ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય અથવા ઘણી વસ્તુ જોઈ તત્સદૈશ એકનું જ્ઞાન થાય તે સામાન્ય દેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ કહેવાય છે. આમાં સામાન્યના આધારે સદૈશતાનો બોધ થાય છે. જેમકે મનુષ્યત્વ, કર્મભૂમિત્વ, ભરતક્ષેત્રત્વ, આ મનુષ્યમાં રહેલ સામાન્ય ધર્મ છે. જેવો એક મનુષ્ય તેવા અનેક મનુષ્ય, જેવા અનેક મનુષ્ય તેવો એક મનુષ્ય આવું જ્ઞાન સામાન્ય ધર્મના આધારે થાય છે.

વિશેષ દેષ્ટ અનુમાન :- વિશેષ ધર્મ વસ્તુને અન્યથી પૃથક્ કરે છે. અનેક વસ્તુઓમાંથી એકને અલગ કરી વિશેષતાનું જ્ઞાન વિશેષ ધર્મના આધારે થાય છે. વિશેષ દેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનમાં જો કે સામાન્ય અંશ તો અનુસ્યૂત રહે જ છે. વિશેષતા એ છે કે પૂર્વ દર્શન સમયે જે વિશેષતા તેમાં જોઈ છે તેના આધારે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ તે પદાર્થને જોઈ, આ તે જ વસ્તુ છે જે મેં પહેલા જોઈ હતી, તેવું અનુમાન કરાય છે.

● સૂત્ર-૩૦૫/૩ થી ૩૦૭/૧ :-

પ્રશ્ન :- અતીતકાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વનમાં ઊગેલા ઘાસ, ઊગેલા ધાન્યવાળી પૃથ્વી તથા કુંડ, સરોવર, નદી, તળાવ વગેરેને પાણીથી ભરેલા જોઈ અનુમાન કરવું કે અહીં સારી વૃષ્ટિ થઈ હશે. તે અતીતકાળ ગ્રહણ વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

પ્રશ્ન :- પ્રત્યુપજ્ઞ-વર્તમાન કાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ગોચરી ગયેલા સાધુને, ગૃહસ્થ દ્વારા પ્રચુર માત્રામાં આહાર-પાણી આપતા જોઈને કોઈ અનુમાન કરે કે આ દેશ સુખિક્ષ છે. તેને વર્તમાનકાળ ગ્રહણ વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન કહે છે.

● પ્રશ્ન :- અનાગતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આકાશની

નિર્મળતા, કાળા દેખાતા પર્વતો, વિજળી સહિત મેઘની ગર્જના, અનુકૂળ પવન, સ્નિગ્ધ અને રક્તવર્ણી સંધ્યા, આદર્શ-રોહિણી વગેરે નક્ષત્રમાં થનાર અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે જોઈને અનુમાન કરવું કે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે. તે અનાગતકાળગ્રહણ વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે.

● વિવેચન-૩૦૫/૩ થી ૩૦૭/૧ :-

વિશેષદેષ્ટ અનુમાનમાં વિશેષતાના આધારે અનુમાન કરાય છે. વિશેષતાનો વિચાર કોઈક નિમિત્તથી કરાય છે. અહીં કાળના નિમિત્તથી વિશેષદેષ્ટ અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) અતીતકાલગ્રહણ (૨) વર્તમાનકાલગ્રહણ (૩) અનાગતકાલગ્રહણ.

૧. અતીતકાળ સંબંધી ગ્રાહ્યવસ્તુનું જેના દ્વારા જ્ઞાન થાય તે અતીતકાળગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થઈ હતી કારણ કે ઊગેલા ઘાસ, ઘાન્યથી પૂર્ણ પૃથ્વી, પાણીથી ભરપૂર સરોવર, નદી વગેરે છે.

૨. વર્તમાનકાલીન સાધ્યને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન વર્તમાનકાળ ગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે આ પ્રદેશમાં સુભિક્ષા છે. કારણ કે સાધુને ગોચરીમાં પ્રચુર ભોજન-પાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ભવિષ્યકાલીન સાધ્યને સિદ્ધ કરે તે અનુમાન અનાગતકાળ ગ્રહણ અનુમાન કહેવાય છે જેમકે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે કારણ કે આકાશની નિર્મળતા વગેરે લક્ષણો દેખાય છે.

● સૂત્ર-૩૦૭/૨ થી ૩૦૯/૧ :-

તેની વિપરીતતામાં પણ ત્રણ પ્રકાર ગ્રહણ થાય છે. અતીતકાળગ્રહણ, પ્રત્યુપજ્ઞકાળ ગ્રહણ અને અનાગતકાળગ્રહણ.

પ્રશ્ન :- અતીતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વૃણરહિત વન, અનિષ્પન્ન ઘાન્યવાળી ભૂમિ અને સૂકા-પાણી વિનાના કુંડ, સરોવર, નદી, ઢ્રહ, તળાવો જોઈ અનુમાન કરાય છે કે આ પ્રદેશમાં વૃષ્ટિ થઈ નથી. તે અતીતકાળ ગ્રહણ છે.

પ્રશ્ન :- પ્રત્યુપજ્ઞ-વર્તમાનકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ગોચરી ગયેલા સાધુને ભિક્ષા મળતી નથી. તેવું જોઈને અનુમાન કરે કે આ પ્રદેશમાં દુર્ભિક્ષા છે. આ વર્તમાનકાળગ્રહણ અનુમાન છે.

પ્રશ્ન :- અનાગતકાળગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આગ્નેય અને વાયવ્ય નક્ષત્ર અથવા અન્ય કોઈ અપ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાત જોઈ અનુમાન કરવામાં આવે કે કુવૃષ્ટિ થશે. વરસાદ થશે નહીં, તેને અનાગતકાળ ગ્રહણ કહે છે.

● વિવેચન-૩૦૭/૨ થી ૩૦૯/૧ :-

વિશેષદેષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનમાં વિશેષનું ગ્રહણ કોઈને કોઈ નિમિત્તથી

થાય છે. કાળના નિમિત્તથી વિશેષદેષ્ટના ત્રણ પ્રકાર પૂર્વે બતાવ્યા છે. તે ત્રણેકાળ સંબંધી આ ગ્રહણ-અનુકૂળ પણ સંભવે અને પ્રતિકૂળ પણ સંભવે છે. પૂર્વના સૂત્રોમાં ત્રણે કાળ સંબંધિત અનુકૂળ સુભિક્ષા-સુવૃષ્ટિ સંબંધી કથન હતું અને આ સૂત્રોમાં દુર્ભિક્ષા, કુવૃષ્ટિ સંબંધિત ત્રણે કાળ વિષયક દેષ્ટાંત આપ્યા છે.

● સૂત્ર-૩૦૯/૨ :-

પ્રશ્ન :- ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. તેના બે ભેદ છે. સાધર્મ્યોપનીત અને વૈધર્મ્યોપનીત.

પ્રશ્ન :- સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમાનધર્મોના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે છે તે સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીત, (૨) પ્રાય:સાધર્મ્યોપનીત (૩) સર્વસાધર્મ્યોપનીત.

પ્રશ્ન :- કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આશિંક સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તેને કિંચિત્સાધર્મ્યોપમાન કહે છે. જેમકે - જેવો મેઠુ પર્વત તેવો સરસવ અને જેવો સરસવ તેવો મેઠુ પર્વત. જેવો સમુદ્ર તેવો ગોષ્પદ, જેવો ગોષ્પદ તેવો સમુદ્ર. જેવો સૂર્ય તેવો આગિયો, જેવાઆગિયો તેવો સૂર્ય. જેવો ચંદ્ર તેવું કુંદ-પુષ્પ અને જેવું કુંદ-પુષ્પ તેવો ચંદ્ર. આવું કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ જાણવું.

પ્રશ્ન :- પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઘણા અંશવાળી સમાનતાના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે તે પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. જેવી ગાય તેવો ગવય, જેવો ગવય (રોઝ) તેવી ગાય. તે પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન છે.

પ્રશ્ન :- સર્વ સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- સર્વસાધર્મ્યમાં ઉપમા હોતી નથી. તેમ છતાં તેને તેની જ ઉપમાથી ઉપમિત કરાય છે. જેમકે અરિહંતે અરિહંત સદેશ, ચક્રવર્તીસદેશ, બળદેવે બળદેવ સદેશ, વાસુદેવે વાસુદેવ સદેશ, સાધુએ સાધુ સદેશ કાર્ય કર્યું. આ સર્વ સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ છે.

● વિવેચન-૩૦૯/૨ :-

એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે સરખાવવામાં આવે તેને ઉપમા કહે છે અને તે ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

ઉપમા બે પ્રકારની આપી શકાય છે. સમાન-સદેશ ગુણધર્મવાળા તુલ્યપદાર્થની અથવા વિસદેશ ધર્મવાળા પદાર્થની. તેથી ઉપમાન પ્રમાણના બે ભેદ થાય છે. ૧. સાધર્મ્યોપનીત અને ૨. વૈધર્મ્યોપનીત. આ સૂત્રમાં સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સાધર્મ્યોપનીત :- સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તે

સાધર્મ્યોપનીત કહેવાય છે અને જે કે તેથી વધુ પદાર્થોમાં વિલક્ષણતા બતાવવામાં આવે તો તે વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના ઉપમાન પ્રમાણના પુનઃ પ્રણ-પ્રણ ભેદ છે. કિંચિત્, પ્રાયઃ અને સર્વતઃ

● સૂત્ર-૩૦૯/૩ :-

પ્રશ્ન :- વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- બે પદાર્થગત વિસદેશતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તેને વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - ૧. કિંચિત્વૈધર્મ્યોપનીત ૨. પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત ૩. સર્વસાધર્મ્યોપનીત.

પ્રશ્ન :- કિંચિત્વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કોઈક ધર્મવિશેષની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરે તેને કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત કહે છે. જેમકે જેવો શબલા-અનેકરંગી ગાયનો વાછરડો હોય તેવો બહુલા-એક રંગવાળી ગાયનો વાછરડો ન હોય, જેવો બહુલા ગાયનો વાછરડો હોય તેવો શબલા ગાયનો ન હોય. આ કિંચિત વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અધિકાંશ રૂપમાં અનેક અવયવગત વિસદેશતા પ્રગટ કરવી તે પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત કહેવાય છે. ઉદાહરણ - જેવો વાયસ (કાગડો) છે તેવી પાયસ (ખીર) નથી. જેવી ખીર છે તેવો કાગડો નથી. આ પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીત છે.

પ્રશ્ન :- સર્વવૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેમાં કોઈપણ પ્રકારની સમાનતા ન હોય તેવી વિસદેશતા કોઈ પણ બે પદાર્થમાં હોતી નથી. તેથી સર્વવૈધર્મ્ય ઉપમા નથી. તો પણ તે પદાર્થને તે પદાર્થની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે. નીચે નીચેના જેવું, દાસે દાસ જેવું, કાગડાએ કાગડા જેવું, શ્યાને શ્યાન જેવું, ચાંડાળે ચાંડાળ જેવું કાર્ય કર્યું.

● વિવેચન-૩૦૯/૩ :-

વૈધર્મ્યોપનીત વિલક્ષણતાનો બોધ કરાવે છે, તેના ત્રણ ભેદ સ્પષ્ટ છે.

● સૂત્ર-૩૦૯/૪ :-

પ્રશ્ન :- આગમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આગમ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - ૧. લૌકિક આગમ ૨. લોકોત્તર આગમ.

પ્રશ્ન :- લૌકિક આગમ કોને કહેવાય ? ઉત્તર :- અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ લોકો દ્વારા સ્વચ્છંદ મતિથી (બુદ્ધિથી) નિર્મિત જે ગ્રંથો લોકમાં પ્રચલિત હોય, તે લૌકિક આગમ કહેવાય છે. આ લૌકિક આગમનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન :- લોકોત્તર આગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શન ધારક, ભૂતકાળ-વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના જ્ઞાતા, ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા વંદિત, પૂજિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત આચારાંગથી દૃષ્ટિવાદ પર્યંત દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટક તે લોકોત્તર આગમ.

અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે - ૧. સૂત્રાગમ ૨. અર્થાગમ. ૩. તદુભયાગમ.

અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે - ૧. આત્માગમ ૨. અનંતરાગમ અને ૩. પરંપરાગમ. તીર્થકરો માટે અર્થજ્ઞાન આત્માગમ છે. ગણધરો માટે સૂત્રજ્ઞાન આત્માગમ છે અને અર્થજ્ઞાન અનંતરાગમ છે. ગણધરોના શિષ્યો માટે સૂત્રજ્ઞાન અનંતરાગમ છે અને અર્થજ્ઞાન પરંપરાગમ છે. તત્પશ્ચાત્ની શિષ્ય પરંપરા માટે સૂત્રજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાન બંને આત્માગમ નથી, અનંતરાગમ નથી પરંતુ પરંપરાગમ છે. આવું લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ જણવું.

● વિવેચન-૩૦૯/૪ :-

આચાર્યોએ આગમની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરી છે.

(૧) નિરુક્તિમૂલક વ્યાખ્યા - ગુરુપારમ્યર્યેણ આગચ્છત્તીત્યાગમઃ । જે જ્ઞાન ગુરુ પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે તે આગમ.

(૨) વિષય પરક આગમની વ્યાખ્યા - આ સમન્તાદ્ ગમ્યન્તે-જ્ઞાયન્તે જીવાદયઃ પદાર્થા અનેનેતિ આગમઃ । જેના દ્વારા અનંત ગુણ-ધર્મ યુક્ત જીવ-અજીવ વગેરે પદાર્થ જાણી શકાય તેને આગમ કહે છે.

(૩) વીતરાગ સર્વજ્ઞ કથિત છદ્રવ્ય, નવ તત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને પ્રતાદિ અનુષ્ઠાન રૂપ ચારિત્ર, આ રત્નત્રયનું સ્વરૂપ જેમાં પ્રતિપાદિત છે તે આગમ.

(૪) સર્વ દોષ પ્રક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્ર આગમ કહેવાય છે.

(૫) આપ્તના વચન તે આગમ છે. આપ્તના વચનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન જ આગમ છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ-અજ્ઞાની દ્વારા રચિત ગ્રંથો લૌકિક આગમ કહેવાય છે. જ્યારે તીર્થકર પ્રણીત દ્વાદશાંગી લોકોત્તરિક આગમ કહેવાય છે.

લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (૧) સૂત્રરૂપ આગમ (૨) અર્થરૂપ આગમ અને (૩) સૂત્ર-અર્થ ઉભયરૂપ આગમ. તીર્થકરો અર્થરૂપે ઉપદેશ આપે છે. ગણધરો તે ઉપદેશને સૂત્ર રૂપે ગૂંથે છે. બંનેનો મેળ એટલે ઉભયરૂપ આગમ.

બીજી રીતે લોકોત્તરિક આગમના (૧) આત્માગમ, (૨) અનંતરાગમ (૩) પરંપરાગમ. એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. તીર્થકરો અર્થ ઉપદેષ્ટા છે. ગણધરો તેને સૂત્ર રૂપે ગૂંથે છે, સૂત્રબદ્ધ કરે છે. તેથી તીર્થકરો માટે અર્થરૂપ આગમ અને ગણધરો માટે સૂત્રરૂપ આગમ આત્માગમ છે.

● સૂત્ર-૩૦૯/૫ :-

પ્રશ્ન :- દર્શનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દર્શનગુણ પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ચક્ષુદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૨) અચક્ષુદર્શન ગુણપ્રમાણ, (૩) અવધિદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૪) કેવળદર્શન ગુણપ્રમાણ.

(૧) ચક્ષુદર્શનીનું ચક્ષુદર્શન ઘટ, પટ, કટ, રથ વગેરે પદાર્થમાં હોય છે.
 (૨) અચક્ષુદર્શનીનું અચક્ષુદર્શન આત્મભાવમાં હોય છે અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સાથે સંસ્લેષ થવા પર થાય છે. (૩) અવધિદર્શનીનું અવધિદર્શન સર્વ રૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે પણ તેની સર્વ પર્યાયમાં નથી. (૪) કેવળદર્શનીનું કેવળદર્શન સર્વ દ્રવ્ય અને તેની સર્વ પર્યાયમાં હોય છે. આ દર્શન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૩૦૯/૫ :-

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સામાન્ય વિશેષાત્મક હોય છે. સર્વ દ્રવ્યમાં સમાન રૂપે જે ગુણ રહે તે સામાન્ય કહેવાય છે અને અસાધારણ ગુણને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યગત સામાન્યનો બોધ દર્શન ગુણ દ્વારા થાય છે અને દ્રવ્યગત વિશેષનો બોધ જ્ઞાનગુણ દ્વારા થાય છે. જીવના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું વિશેષરૂપે નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પ વિના, સત્તામાત્રનું ગ્રહણ થાય તે દર્શન કહેવાય છે. આંખથી પદાર્થને જોઈ, આ કાંઈક છે, તેવો બોધ તે દર્શન છે અને આ શુકલ છે, આ કૃષ્ણ છે, તેવો બોધ થાય તેને જ્ઞાન કહે છે.

૧. ચક્ષુદર્શન :- આંખ દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. ભાવચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અને ચક્ષુરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપઘાતથી ચક્ષુદર્શન લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ચક્ષુદર્શન લબ્ધિ સંપન્ન જીવોને ચક્ષુના આલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યોનો વિકલ્પ વિના એકદેશથી સામાન્ય બોધ થાય છે, તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે.

૨. અચક્ષુદર્શન :- આંખ સિવાયની શેષ ચાર ઈન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. અચક્ષુદર્શન થવા માટે ભાવ અચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ અને દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપઘાતથી પ્રાપ્ત અચક્ષુદર્શન લબ્ધિની આવશ્યકતા રહે છે. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ પામ્યા વિના, દૂરથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે પરંતુ શેષ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ કે ગાટ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે.

ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બંને પદાર્થને વિકલરૂપે-આંશિકરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

૩. અવધિદર્શન :- અવધિદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોનો સામાન્ય બોધ થાય તેને અવધિદર્શન કહે છે. અવધિદર્શન લબ્ધિવાળો જીવ પરમાણુથી લઈ અચિત્ત મહાર્કંઠ પર્યંતના સર્વ રૂપી દ્રવ્યને સામાન્ય રૂપે જોઈ શકે છે. તેનો વિષય સર્વ રૂપી દ્રવ્ય હોવા છતાં તે પ્રત્યેક પદાર્થની સર્વપર્યાયને ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

૪. કેવળદર્શન :- સમસ્ત રૂપી-અરૂપી પદાર્થને સામાન્ય રૂપે જાણનાર પરિપૂર્ણ દર્શનને કેવળદર્શન કહે છે. કેવળદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત કેવળદર્શન

લબ્ધિ દ્વારા જીવ રૂપી-અરૂપી સમસ્ત દ્રવ્યને તેની સર્વ પર્યાય સાથે સામાન્ય રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

● સૂત્ર-૩૦૯/૬ :-

પ્રશ્ન :- ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જીવના ચારિત્રગુણના જ્ઞાનને ચારિત્રગુણ પ્રમાણ કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે - (૧) સામાયિક ચારિત્ર (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર.

(૧) સામાયિક ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - ઈત્વરિક અને યાવત્કથિત. (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - સાતિચાર અને નિરતિચાર. (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - નિર્વિશ્યમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક. (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - સંક્લિષ્ટશ્યમાન અને વિશુદ્ધશ્યમાન. (૫) યથાખ્યાત ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ અથવા છાન્નસ્થિક અને કેવલિક.

ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું આવું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૩૦૯/૬ :-

ચારિત્ર :- ચારિત્ર એ જીવનો સ્વભાવ, ધર્મ, ગુણ છે. સ્વરૂપમાં રમણ કરવું, સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્ર કહેવાય છે. તે સર્વસાવધવિરતિ રૂપ છે. સંસારના કારણભૂત બાહ્ય અને આંતરિક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવારૂપ ચારિત્ર એક જ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમથી પ્રાપ્ત વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ પણ ચારિત્ર એક જ છે પરંતુ વિભિન્ન દૈષ્ટિકોણથી ચારિત્રના ભેદ કરવામાં આવે છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર :- સર્વ સાવધ કાર્યોથી, સર્વ પાપકારી કાર્યોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ મહાવ્રતધારી સાધુ સાધ્વીઓનું ચારિત્ર તે સામાયિક ચારિત્ર.

સામાયિક ચારિત્રના ભેદ :- સામાયિક ચારિત્રના ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક એવા બે ભેદ છે. (૧) ઈત્વરિક એટલે અલ્પકાલિક. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં કોઈ વ્યક્તિ દીક્ષિત થાય ત્યારે પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર આપવામાં આવે અને પછી મહાવ્રત આરોપણ કરવામાં આવે, જે વડીદીક્ષાના નામે પ્રસિદ્ધ છે. મહાવ્રતમાં સ્થાપિત ન કર્યા હોય તેવા નવદીક્ષિત-શૈક્ષ સાધુનું સામાયિક ચારિત્ર ઈત્વરિક સામાયિક છે અથવા બે ઘડીની કે ચાર ઘડીની શ્રાવકની નિયતકાલની સામાયિક ઈત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

(૨) યાવત્કથિક :- યાવત્કથિત સામાયિક એટલે જીવનભર, યાવત્જીવનનું ગ્રહણ કરાતું ચારિત્ર. ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રોમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના તીર્થકરોના સાધુઓને મહાવ્રત આરોપણની બીજી વાર દીક્ષા અપાતી નથી. તેઓને યાવત્જીવનનું સામાયિક ચારિત્ર જ હોય છે. તે યાવત્કથિત

સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.

૨. છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર :- જે ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાવ્રતોની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવે તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે - સાતિયાર અને નિરતિયાર. સાતિયાર - મહાવ્રતાદિમાં દોષ લાગ્યા હોય ત્યારે દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવામાં આવે તે સાતિયાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે. નિરતિયાર - ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં જ્યારે મહાવ્રતનું આરોપણ કરાય છે ત્યારે, વડીદીક્ષાના સમયે પૂર્વચારિત્રનો છેદ કરી મહાવ્રતોમાં ઉપસ્થાપિત કરાય અથવા સાધુ એક તીર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં સમ્મિલિત થાય ત્યારે પુનઃ દીક્ષા આપવામાં આવે તે નિરતિયાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. જેમકે પાર્શ્વ પરંપરાના કેશી સ્વામી મહાવીર સ્વામીના તીર્થમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને મહાવ્રતારોપણ કરવામાં આવ્યું.

૩. પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર :- પરિહાર એટલે તપ વિશેષ. વિશેષ પ્રકારના તપથી જે ચારિત્રમાં વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેને પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર કહે છે. આ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે. ૧. નિર્વિશ્યમાનક અને ૨. નિર્વિષ્ટકાયિક.

નિર્વિશ્યમાનક :- આ ચારિત્રમાં પ્રવેશી તપોવિધિ પ્રમાણે જે તપ કરે છે તે નિર્વિશ્યમાનક કહેવાય છે.

નિર્વિષ્ટકાયિક :- તપોવિધિ અનુસાર તપ આરાધના જેણે કરી લીધી છે તે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. નિર્વિશ્યમાનક તપ આરાધના કરે છે અને નિર્વિષ્ટકાયિક તપ આરાધકોની સેવા કરે છે.

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર :- જીવ જેના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે તેને સંપરાય કહેવામાં આવે છે. કષાયના કારણે જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. માટે ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ કષાયને સંપરાય કહેવાય છે. જે ચારિત્રમાં સૂક્ષ્મ સંજવલન લોભનો ઉદય હોય, અન્ય ક્રોધાદિ કષાય ન હોય તેવા દસમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિઓના ચારિત્રને સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહે છે. આ ચારિત્રના સંકલિશ્યમાનક અને વિશુદ્ધ્યમાનક એવા બે ભેદ છે.

વિશુદ્ધ્યમાનક :- ક્ષપક શ્રેણી કે ઉપશમ શ્રેણી પર ચટતા જીવ દસમે ગુણસ્થાનકે આવે અને આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે વિશુદ્ધ્યમાનક કહેવાય છે.

સંકલિશ્યમાનક :- ઉપશમશ્રેણીવાળા જે જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડે અને દસમે ગુણસ્થાનકે આવી આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે સંકલિશ્યમાનક સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. પતનોન્મુખી દશામાં સંકલેશની અધિકતા હોય છે.

૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર :- યથાર્થ રૂપે સર્વાત્મના જે ચારિત્ર કષાય રહિત હોય તે યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે અથવા આત્માનું જેવું કષાય રહિત સ્વરૂપ છે, તે રૂપે જ ચારિત્ર ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધિને પામે છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર.

યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદ :- આ ચારિત્રના બે ભેદ છે. પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ. પ્રતિપાતિ - જે જીવોના કષાય ઉપશાંત થયા છે, તેવા અગિયારમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર પ્રતિપાતિ યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે. તેઓનું આ ચારિત્ર અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત જ રહે છે. અપ્રતિપાતિ - જેઓએ કષાયનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, તેવા બારમા-તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર અપ્રતિપાતિ હોય છે આશ્રયભેદથી આ ચારિત્રના ઇત્દસ્થિક અને કૈવલિક એવા બે ભેદ થાય છે. અગિયારમા, બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવનું ચારિત્ર ઇત્દસ્થિક કહેવાય છે. અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને મોહનીય કર્મનો ઉદય ન હોવાથી વીતરાગ છે પરંતુ શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મ હોય છે, તેથી તેઓ છત્રસ્થ જ કહેવાય છે. તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી કેવળજ્ઞાની જીવોનું આ ચારિત્ર કૈવલિક કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૦/૧ :-

પ્રશ્ન :- નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નયપ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે. [ત્રણ દૈષ્ટાંતથી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે] (૧) પ્રસ્થકના દૈષ્ટાંત દ્વારા (૨) વસતિના દૈષ્ટાંત દ્વારા (૩) પ્રદેશના દૈષ્ટાંત દ્વારા.

● વિવેચન-૩૧૦/૧ :-

પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુના અનંત ધર્મમાંથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી, એક ધર્મને પ્રધાન કરી, ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. નય દ્વારા એક ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વક્તાનો જે અભિપ્રાય તે નયપ્રમાણ કહેવાય છે. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક-એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર એક-એક નય છે. આ રીતે નય અનંત છે પરંતુ તેને સંક્ષિપ્ત કરી સાતમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. તે સાત નયના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. નૈગમનય, ૨. સંગ્રહનય, ૩. વ્યવહારનય, ૪. ઋજુસૂત્ર નય, ૫. શબ્દનય, ૬. સમભિરૂટ નય, ૭. એવંભૂત નય.

● સૂત્ર-૩૧૦/૨ :-

પ્રશ્ન :- પ્રસ્થકનું દૈષ્ટાંત શું છે ? ઉત્તર :- કોઈ પુરુષ કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય, તેને વનમાં જતાં જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું તમે ક્યાં જાઓ છો ? ત્યારે તે પુરુષે અવિશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર કહ્યું - પ્રસ્થક લેવા જઈ છું. તે પુરુષને વૃક્ષ છેદતા જોઈને પુનઃ કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું - તમે શું કાપો છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયાનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો - પ્રસ્થક કાપું છું. તદનંતર લાકડાને છોલતો જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું - તમે શું છોલો છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયની અપેક્ષાએ તેણે જવાબ આપ્યો - પ્રસ્થક છોલું છું. ત્યારપછી કાઠના મધ્યભાગને કોતરતો જોઈ પૂછ્યું તમે શું કોતરો છો ? ત્યારે તેણે કહ્યું પ્રસ્થક કોતરું છું. તે ઉત્કીર્ણ કાઠ ઉપર પ્રસ્થકનો આકાર

અંકિત કરતા જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું – શું અંકિત કરો છો ? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પ્રસ્થક અંકિત કરું છું. આ રીતે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસ્થક તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી વિશુદ્ધતર નૈગમનય સર્વ અવસ્થાને સંકલ્પિત પ્રસ્થક રૂપે સ્વીકારે છે.

નૈગમની જેમ વ્યવહારનું વક્તવ્ય પણ જાણવું.

સંગ્રહનય ધાન્યપરિપૂરિત ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને જ પ્રસ્થક કહે છે અથવા ધાન્ય આપવા માટે ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને પ્રસ્થક કહે છે.

ઋજુસૂત્ર નયાનુસાર પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને તેથી માપેલ ધાન્યાદિ પદાર્થ પણ પ્રસ્થક છે.

ત્રણે શબ્દ નયો (શબ્દનય, સમભિરૂટ નય અને ઐવંભૂતનય)ના મતાનુસાર પ્રસ્થકના અર્થાધિકારના જ્ઞાતાનો તે પ્રસ્થક સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય, તે ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાન) જીવ કે જેનાથી પ્રસ્થક નિષ્પન્ન થાય તે પ્રસ્થક છે. આ રીતે પ્રસ્થકના દેષ્ટાંતથી નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૩૧૦/૨ :-

પ્રસ્થક એ મગધદેશ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય માપવાના એક પાત્રનું નામ છે. કોઈ માણસ લાકડાનો પ્રસ્થક બનાવવાના સંકલ્પથી લાકડું લેવા કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય અને તેને પૂછવા પર તે ઉત્તર આપે કે પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. તે જવાબ અવિશુદ્ધ નૈગમ નયને માન્ય છે. નૈગમનય સંકલ્પિત તે પર્યાયોનો આરોપ કરી તે પર્યાયરૂપે તેને સ્વીકારે છે. લાકડું કાપતા સમયે ઉત્તર આપ્યો તે પહેલા કરતાં વિશુદ્ધ છે. કારણ કે વનમાં પ્રયાણ સમયે માત્ર સંકલ્પ હતો. લાકડું છોલતા, ઉત્કીર્ણાદિ પ્રત્યેક ક્રિયાના સમયે પ્રસ્થક બનાવવાના પ્રયત્ન શરૂ થઈ ગયા છે. કારણની નિકટતા વૃદ્ધિ પામેલી હોવાથી વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. નૈગમનય સંકલ્પ માત્રગ્રાહી હોવાથી સત્ય છે. સંકલ્પના અનેકરૂપ છે, તેથી નૈગમનય અનેક પ્રકારે વસ્તુને માને છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી પ્રત્યેક ઉત્તરો આપવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૩૧૦/૩ :-

પ્રશ્ન :- વસતિના દેષ્ટાંત દ્વારા નયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કોઈ પુરુષે અન્ય પુરુષને પૂછ્યું – તમે ક્યાં રહો છો ? તેણે અવિશુદ્ધ નૈગમ નયથી જવાબ આપ્યો – ‘હું લોકમાં રહું છું.’

લોકના ત્રણ ભેદ છે. ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? વિશુદ્ધ નૈગમનય અનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો, ‘હું તિર્યગ્લોકમાં રહું છું.’

પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે તિર્યગ્લોકમાં જંબૂદ્વીપથી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યંત અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર છે, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? પ્રત્યુત્તરમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘હું જંબૂદ્વીપમાં રહું છું.’

જંબૂદ્વીપમાં દસ ક્ષેત્ર છે. (૧) ભરત, (૨) ઐરવત, (૩) હૈમવત, (૪) હૈરણ્યવત, (૫) હરિવર્ષ, (૬) રમ્યકર્ષ, (૭) દેવકુરુ, (૮) ઉત્તરકુરુ, (૯) પૂર્વવિદેહ, (૧૦) અપરવિદેહ. શું તમે તે સર્વ ક્ષેત્રમાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો ‘હું ભરત ક્ષેત્રમાં રહું છું.’

ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગ છે, દક્ષિણાર્ધ ભરત અને ઉત્તરાર્ધ ભરત. શું તમે આ બંને વિભાગમાં રહો છો ? તેણે વિશુદ્ધતર નૈગમથી જવાબ આપ્યો ‘દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં રહું છું.’

દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં અનેક ગામ, નગર, ખેડ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પટ્ટન, આકર, સંબાહ, સન્નિવેશ છે, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો – ‘પાટલીપુત્ર (નગરમાં) રહું છું.’

પાટલિપુત્રમાં અનેક ઘર છે. તે સર્વ ઘરોમાં તમે રહો છો ? ઉત્તરમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો ‘દેવદત્તના ઘરમાં રહું છું.’

દેવદત્તના ઘરમાં અનેક ઓરડાઓ છે. શું તમે તે બધામાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો ‘ગર્ભગૃહમાં રહું છું.’

વિશુદ્ધતમ નૈગમનયના મતે ગર્ભગૃહમાં વસવાને જ વસવું રૂપે કહી શકાય. વ્યવહારનયનું મંતવ્ય નૈગમનય જેવું જ છે.

સંગ્રહનયના મતે શય્યા પર આરૂટ હોય ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. ઋજુસૂત્રનયના મતે શય્યાના પણ જેટલા આકાશપ્રદેશ પર અવગાઠ હોય, તેમાં વસે છે તેમ કહેવાય. ત્રણે શબ્દનયોના મતે આત્મભાવ-સ્વભાવમાં જ નિવાસ હોય છે. આ રીતે ‘વસતિ’ના દેષ્ટાંતથી નયોનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૩૧૦/૩ :-

આ સૂત્રમાં વસતિ-નિવાસના દેષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલ છે. વસતિ એટલે વસવું-રહેવું. નૈગમનયના અનેક ભેદ છે. પ્રથમ ઉત્તર ‘લોકમાં રહું છું’ તે અશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર અપાયેલ ઉત્તર છે. ત્યારપછીના ઉત્તરો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર અને વિશુદ્ધતમ નૈગમનયની દૃષ્ટિથી છે. અંતિમ કોટિમાં સ્થિત નૈગમ નયના મતે વસતો હોય જ વસે છે તેમ કહેવાય અર્થાત્ શેરી વગેરેમાં ગયો હોય, તો વિવક્ષિત ઘરમાં ‘તે રહે છે’ તેમ કહી ન શકાય. અન્ય ગામમાં તે ચાલ્યો જાય તો, જ્યાં નિવાસ કરશે ત્યાં વસે છે તેમ કહેવાશે.

વ્યવહારનયનું પણ આ પ્રકારનું જ મંતવ્ય છે. જેનું જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય તે સ્થાનમાં જ તે વસે છે, તેમ માનવું જોઈએ, તે જ્યાં રહે ત્યાં જ તેનું નિવાસસ્થાન છે. પાટલિપુત્રમાં રહેનાર જો અન્યત્ર જાય તો તે ત્યાંનો કહેવાય છે. પાટલિપુત્ર નિવાસી અમુક વ્યક્તિ અહીં આવેલ છે અને પાટલિપુત્રમાં કહેવાશે કે ‘હવે અહીં રહેતો નથી, અન્યત્ર રહે છે. વિશુદ્ધતર નૈગમનય અને વ્યવહારનય વસતાને જ વસતા માને છે.

સંગ્રહનયના મતે 'વસતિ-વસે છે', શબ્દનો પ્રયોગ ગર્ભગૃહ આદિમાં રહેવાના અર્થમાં ન કરી શકાય. વસતિ-વસવાનો અર્થ છે નિવાસ. નિવાસ રૂપ અર્થ સંસ્તારક-પથારીમાં હોય ત્યારે જ ઘટિત થાય છે. સંસ્તારકગત-પથારીમાં શયન કરે ત્યારે જ ચાલવાદિ ક્રિયાથી રહિત હોય છે અને ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. સંગ્રહનય સામાન્યવાદી છે તેથી તેના મતે બધી શય્યા એક જ છે, પછી તે શય્યા ગમે તે સ્થાનમાં હોય.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે સંસ્તારક-શય્યા પર આરૂઢ થઈ જવાથી 'વસતિ' શબ્દનો અર્થ ઘટિત ન થાય, આખી પથારીમાં નિવાસ કરી ન શકાય. માટે સંસ્તારકના જેટલા આકાશપ્રદેશ વર્તમાનમાં અવગાહ્યા હોય, વર્તમાનમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય તેટલા પર જ 'વસે છે' તેમ કહેવાય. ઋજુસૂત્ર વર્તમાનગ્રાહી છે માટે વર્તમાનમાં પથારીના જેટલા ભાગ ઉપર તે વ્યક્તિ હોય તેટલામાં જ વસે છે તેમ કહેવું જોઈએ.

શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતના મતે આકાશદ્રવ્ય પર દ્રવ્ય છે. તેમાં રહેવું તે 'વસતિ' શબ્દનો અર્થ નથી. કોઈપણ દ્રવ્ય પર દ્રવ્યમાં રહી ન શકે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં વસે છે. માટે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના આત્માભાવમાં જ નિવાસ કરે છે. આ રીતે 'વસતિ'-નિવાસના દૃષ્ટાંતે સાત નયોનું સ્વરૂપ જાણવું.

● સૂત્ર-૩૧૦/૪ :-

પ્રશ્ન :- પ્રદેશના દૃષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ કેવું દર્શાવ્યું છે ? ઉત્તર :- નૈગમનયના મતે છ દ્રવ્યોને પ્રદેશ હોય છે. જેમકે (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કંધનો પ્રદેશ અને (૬) દેશનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં નૈગમનયને સંગ્રહનય કહે કે - તમે જે આ 'છ દ્રવ્યના પ્રદેશ છે' તેમ કહ્યું તે ઊચિત નથી. શા માટે? કારણ કે છઠો ભેદ જે દેશનો પ્રદેશ કહ્યો, તે દ્રવ્યનો જ પ્રદેશ કહેવાય માટે પાંચ પ્રદેશ છે, તેમ કહેવું જોઈએ. તેના માટે કોઈ દૃષ્ટાંત છે. હા. જેમ કે મારા દાસે ગઘેડો ખરીદ્યો. દાસ મારો છે તેથી તે ગઘેડો પણ મારો છે. દેશ દ્રવ્યનો છે માટે દેશનો પ્રદેશ પણ દ્રવ્યનો જ કહેવાય, માટે છ પ્રદેશ છે, તેમ ન કહો પણ પાંચ પ્રદેશ છે તેમ કહેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે - (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કંધનો પ્રદેશ.

આ રીતે પાંચ પ્રદેશનું કથન કરતાં સંગ્રહનયને વ્યવહારનય કહે કે - તમે જે કહો છો પાંચ પ્રદેશ છે તે સિદ્ધ નથી. શા માટે? વ્યવહારનયવાદી કહે કે - જેમ પાંચ ગોઠીયા મિત્રો વચ્ચે ચાંદી, સોનું, ઘન, ઘાન્ય જેવી કોઈ વસ્તુ સહિયારી હોય છે, તેમ પાંચે દ્રવ્યોના પ્રદેશ સામાન્ય હોત તો તમારું કથન

યુક્તિ સંગત કહેવાત કે પાંચેના પ્રદેશ છે. પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી નથી. તેથી 'પાંચના પ્રદેશ છે' તેમ ન કહો પણ એમ કહો કે પ્રદેશ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ (૫) સ્કંધનો પ્રદેશ.

વ્યવહારનયના આ કથન સામે ઋજુસૂત્ર નય કહે કે તમે જે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહો છો, તે પણ ઊચિત નથી. જો પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેશો તો, એક એક દ્રવ્યના પાંચ-પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાશે અને તેથી પાંચ દ્રવ્યના પરચીશ પ્રકારના પ્રદેશ થશે, માટે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે, તેમ નહીં પરંતુ પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ કહેવું જોઈએ. (૧) સ્યાત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) સ્યાત્ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) સ્યાત્ આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) સ્યાત્ જીવનો પ્રદેશ, (૫) સ્યાત્ સ્કંધનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કહેતાં ઋજુસૂત્રનયને શબ્દનયે કહે કે 'પ્રદેશ ભજનીય છે' તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. પ્રદેશને ભજનીય માનવાથી ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાયનો, આકાશાસ્તિકાયનો, જીવાસ્તિકાયનો અને સ્કંધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કંધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને સ્કંધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કંધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

સ્કંધનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ કહેવાશે.

આ રીતે તમારા મતથી પ્રદેશના સ્વીકારમાં અનવસ્થા થશે માટે પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ નહીં, પણ એમ કહેવું જોઈએ કે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. અધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે અધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. આકાશાસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયાત્મક છે. એક જીવનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ નોજીવ છે, તે જ રીતે સ્કંધનો જે પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ નોસ્કંધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કહેતા શબ્દનયને સમભિરૂઢનય કહે કે તમે જે કહો છો કે ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે તે ધર્માસ્તિકાયાત્મક (ધર્માસ્તિકાય રૂપ છે) યાવત્ સ્કંધનો પ્રદેશ નોસ્કંધાત્મક છે, તમારું આ કથન યુક્તિ સંગત નથી. 'ધમ્મે પ્ણેસે' = ધર્મપ્રદેશમાં તત્પુરુષ અને કર્મધારય આ બે સમાસ થાય છે. અહીં સંદેહ થાય છે કે આ બે સમાસમાંથી તમે કયા સમાસથી 'ધર્મપ્રદેશ'

કહો છો? જો તત્પુરુષ સમાસથી કહેતા હો તો તેમ ન કહો અને જો કર્મધારય સમાસની અપેક્ષાએ કથન કરવું હોય તો વિશેષતા સાથે કથન કરવું જોઈએ. ધર્મ અને તેનો જે પ્રદેશ તે ધર્મપ્રદેશ (પ્રદેશનું સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય સાથે સમાનાધિકરણ થઈ જવાથી) તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયરૂપ છે. અધર્માસ્તિકાય અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાય રૂપ છે. આકાશ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાય રૂપ છે, એક જીવ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ નોજીવાસ્તિકાયાત્મક છે તથા સ્કંધ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ નોસ્કંધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં સમભિરૂઢ નયને તુરંત જ એવંભૂત નય કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ વિષયમાં તમે જે કહો છો તે સમીચીન નથી. મારા મતે તો દ્રવ્ય, સર્વ કૃત્સ્ન-દેશ-પ્રદેશની કલ્પના રહિત, પ્રતિપૂર્ણ અને નિરવશેષ-અવયવ રહિત છે. એક ગ્રહણ ગૃહીત છે અર્થાત્ એક નામથી ગ્રહણ થાય છે. દેશપણ અવસ્તુ છે અને પ્રદેશ પણ અવસ્તુ છે. આ રીતે પ્રદેશના દેષ્ટાંતથી નયનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૩૧૦/૪ :-

જેના વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સ્કંધના નિર્વિભાગ અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયનો સમગ્રપિંડ અર્થાત્ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય માટે અહીં સ્કંધ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. સ્કંધનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ અર્થાત્ બે-ચાર-દસ વગેરે પ્રદેશોના સમુદાયને દેશ કહેવામાં આવે છે.

સાતે નયના પ્રદેશ વિષયક મતો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે - (૧) નૈગમનય-ષણ્ણાં પ્રદેશ: ષટ્ પ્રદેશ: । (૨) સંગ્રહનય - પંચાનાં પ્રદેશ: પંચ પ્રદેશ: । (૩) વ્યવહારનય - પંચવિધપ્રદેશ: । (૪) ઋજુસૂત્રનય - ભક્તવ્ય પ્રદેશ: । (૫) શબ્દનય - ધર્મપ્રદેશ: સ ધર્મપ્રદેશ: । (૬) સમભિરૂઢનય - ધર્મશ્ચ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશ: ધર્મ: । (૭) એવંભૂતનય-દેશ પ્રદેશને અવસ્તુ માને છે, ધર્માદિ દ્રવ્ય અખંડ છે.

આ પ્રમાણે આ સાતે નય પોત-પોતાના મતની સત્યતા સિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થાય અને દુરાગ્રહી બને તો તે દુર્નય કહેવાય. સાતે નય પોતાના નયની સ્થાપના સાથે અન્ય નયની ઉપેક્ષા કરે, તેને ગૌણ બનાવે તો સાપેક્ષ સ્થિતિમાં તે સુનય કહેવાય છે. આ ત્રણે દેષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ સર્વે નય પ્રમાણનો વિષય છે. પ્રથકના દેષ્ટાંતમાં કાળની મુખ્યતા છે, વસતિના દેષ્ટાંતમાં ક્ષેત્રની અને પ્રદેશના દેષ્ટાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવની મુખ્યતા છે. આ ત્રણ દેષ્ટાંત તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નયો દ્વારા જીવાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૧ :-

પ્રશ્ન :- સંખ્યા પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંખ્યા પ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ સંખ્યા, (૨) સ્થાપના સંખ્યા, (૩)

દ્રવ્ય સંખ્યા, (૪) ઔપમ્ય સંખ્યા, (૫) પરિમાણ સંખ્યા, (૬) જ્ઞાન સંખ્યા, (૭) ગણના સંખ્યા, (૮) ભાવ સંખ્યા.

● વિવેચન-૩૧૧/૧ :-

ગણનાને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે અથવા જેના દ્વારા ગણના કરાય તેને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. સંખ્યા રૂપ પ્રમાણ સંખ્યા પ્રમાણ છે. શંખ શબ્દમાં શ નો સ થવાથી સંખ્યા શબ્દ બને છે. આ સંખ્યા શબ્દ શંખ અને સંખ્યા બંનેનો વાયક છે. ‘સંખ’ શબ્દથી સંખ્યા અને શંખ આ બંને અર્થ ગ્રહણ થાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૨ :-

પ્રશ્ન :- નામ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે જીવ, અજીવ, જીવો કે અજીવો અથવા જીવાજીવ, જીવાજીવોનું ‘સંખ્યા’, એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામસંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- સ્થાપના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે કાષ્ઠ કર્મ, પુસ્તક કર્મ, ચિત્રકર્મ, લેખકર્મ, ગૂંથણકર્મ, વેદિમ, પૂરિમ, સંઘાતિમ, અક્ષ, વરાટકર્મ, એક કે અનેકની સદ્ભૂત અથવા અસદ્ભૂત રૂપે ‘આ સંખ્યા છે’ તેવી સ્થાપના કરવામાં આવે તો, તે સ્થાપના સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ? ઉત્તર :- નામ યાવત્કથિત હોય અર્થાત્ વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. સ્થાપના ઈત્વરિક-સ્વલ્પકાલિક પણ હોય અને યાવત્કથિત પણ હોય.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યસંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા.

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેણે ‘સંખ્યા’ આ પદને શીખી લીધું છે, તે જ્ઞાનને હૃદયમાં સ્થિર કર્યું છે, જિત કર્યું છે - તત્કાલ સ્મરણમાં આવી શકે તેવું યાદ કર્યું છે, મિત-મનન કર્યું છે, અધિકૃત કર્યું છે અથવા આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી પૂર્વક વારંવાર રટી લીધું છે યાવત્ નિર્દોષ સ્પષ્ટ સ્વરથી જેનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે, ગુરુ પાસેથી વાચના પ્રાપ્ત છે, આ રીતે તે વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના તેમજ ધર્મકથાથી યુક્ત હોવાથી આગમતી દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. જ્ઞાન છે માટે આગમથી અને ઉપયોગ નથી માટે દ્રવ્ય કહ્યું.

● વિવેચન-૩૧૧/૨ :-

સૂત્રમાં દ્રવ્ય સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. કોઈ મનુષ્ય સંખ્યા પદનો સર્વપ્રકારે જ્ઞાતા હોય પરંતુ તેમાં ઉપયોગ ન હોય ત્યારે તે આગમ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૩ :-

નૈગમ નયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો એક આગમત:

દ્રવ્ય સંખ્યા, બે અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો બે આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો ત્રણ આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. નૈગમનયની દૈષ્ટિએ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ જ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યાને સ્વીકારે છે.

સંગ્રહનય એક અનુપયુક્ત આત્માને એક દ્રવ્ય સંખ્યા અને અનેક અનુપયુક્ત આત્માઓને અનેક આગમદ્રવ્ય સંખ્યા રૂપે ન સ્વીકારતા, સર્વને એક જ આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યારૂપે સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાલીન એક અનુપયુક્ત આત્મા, એક આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યા જ છે. તે ભેદનો સ્વીકાર કરતો નથી.

ત્રણે શબ્દનય અનુપયુક્ત જ્ઞાયકને અવસ્તુ-અસત્ માને છે. જે જ્ઞાયક છે, તે અનુપયુક્ત-ઉપયોગ રહિત ન હોય અને જે અનુપયુક્ત છે, તે જ્ઞાયક હોઈ શકે નહીં. તેથી આગમદ્રવ્ય સંખ્યાનો સંભવ જ નથી. પૂર્વે આવશ્યકના પ્રકરણમાં નયદૈષ્ટિએ વિચારણા કરી છે, તેમ જ અહીં સમજવું.

નોઆગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નોઆગમ દ્રવ્યસંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે - (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા, (૩) જ્ઞાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સંખ્યા.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ‘સંખ્યા’ પદના જ્ઞાતાનું શરીર કે જે વ્યાપગત-ચૈતન્ય રહિત થઈ ગયું છે. સ્યુત, સ્યાવિત ત્યક્તદેહ યાવત્ જીવરહિત શરીર. જોઈને કોઈ કહે કે અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદાયે ‘સંખ્યાપદ’ ગુરુ પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું, વાસ્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું, સમજાવ્યું હતું. સંખ્યાપદના જ્ઞાતાનું આ નિર્જીવ શરીર જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- તેનું કોઈ દૈષ્ટાંત છે ? ઉત્તર :- હા, ઘડામાં ઘી ભરતા હોય તે ઘડામાંથી ઘી કાઢી લીધા પછી પણ (ભૂતકાળની અપેક્ષાએ) ‘આ ઘીનો ઘડો છે’ તેમ કહેવાય છે. તે જ રીતે સંખ્યાપદને જાણનાર વ્યક્તિનું મૃતક શરીર હોય તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૩ :-

જ્ઞાયક શરીર નોઆગમ દ્રવ્ય સંખ્યામાં આત્માનો શરીરમાં આરોપ કરી જીવના ત્યક્ત શરીરને નોઆગમ દ્રવ્ય કહેલ છે. મૃતક શરીરમાં જ્ઞાન નથી. માટે નોઆગમતઃ કહેલ છે અને ભૂત પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે.

આયુષ્ય કર્મ ભોગવાય જવાથી સહજ રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવરહિત જે શરીર હોય તે સ્યુત કહેવાય છે. વિષ વગેરે પ્રયોગથી આયુષ્ય તૂટતાં જે નિર્જીવ શરીર હોય તે સ્યાવિત શરીર કહેવાય છે અને સંતેજના-સંચારાપૂર્વક સ્વેચ્છાથી

ત્યાગવામાં આવતું શરીર ચત્તદેહ, ત્યક્ત શરીર કહેવાય છે. આ ત્રણ વિશેષણ કહેવાનો આશય એ છે કે આમાંથી કોઈપણ પ્રકારે મરણ પામેલા વ્યક્તિનું શરીર હોય. તેને નોઆગમતઃ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહે છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૪ :-

પ્રશ્ન :- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જન્મ સમયે જે જીવ યોનિમાંથી બહાર આવ્યો છે અર્થાત્ જે બાળકનો જન્મ થયો છે, તે ભવિષ્યમાં આ શરીરપિંડ દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર સંખ્યા પદને ભણશે, વર્તમાનમાં ભણતો નથી. ભવિષ્યમાં ભણનાર તેવા બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :- તેનું કોઈ દૈષ્ટાંત છે ? ઉત્તર :- હા, ઘી ભરવા માટે ઘડો લાવવામાં આવ્યો હોય, હજુ તેમાં ઘી ભર્યું ન હોય છતાં પણ તે ઘડા માટે ‘ઘીનો ઘડો’ તેવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તેમ આ બાળકે હજુ સંખ્યાપદનું જ્ઞાન મેળવ્યું નથી પણ આ શરીર દ્વારા ભવિષ્યમાં સંખ્યા પદને જાણશે, માટે બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૪ :-

અહીં જ્ઞાયકશરીરમાં ભૂતકાલના કારણે નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા અને ભવ્ય શરીરમાં ભવિષ્યકાલના કારણે નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેલ છે. જ્ઞાયક શરીરમાં મૃત શરીરનું કથન અને ભવ્ય શરીરમાં નવજાત બાલકનું કથન છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૫ :-

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખ ત્રણ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક (૩) અભિમુખ નામ ગોત્ર.

● વિવેચન-૩૧૧/૫ :-

આ સૂત્રમાં ‘શંખ’ શબ્દથી બેઈન્દ્રિય જીવવાળા શંખને ગ્રહણ કર્યો છે. ‘સંખ’ શબ્દની સંસ્કૃત છાયા સંખ્યા અને શંખ બંને થાય છે. તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યામાં ત્રણ પ્રકારના શંખનું ગ્રહણ કર્યું છે - (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર.

(૧) એકભવિક-જે જીવ વર્તમાનભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી શંખ રૂપે ઉત્પન્ન થવાના જ છે, તે એક ભવિક કહેવાય છે, (૨) બદ્ધાયુષ્ક-જે જીવ વર્તમાન ભવ પછી ‘શંખ’ રૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે અને શંખ પર્યાય યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કરી લીધો છે, તે બદ્ધાયુષ્ક કહેવાય છે, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર - જે જીવ નિકટના ભવિષ્યમાં શંખરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે. વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત જેટલો સમય જ બાકી છે. એક સમય કે અંતર્મુહૂર્ત પછી તે જીવને શંખાયુષ્ય, બેઈન્દ્રિય જાતિ વગેરે પ્રકૃતિઓ ઉદયાભિમુખ થશે, તેવા જીવને અભિમુખ

નામગોત્ર શંખ કહેવામાં આવે છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૬ :-

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્ ! એક ભવિક શંખ 'એક ભવિક' રૂપે કેટલો સમય રહે છે ? ઉત્તર :- એક ભવિક જીવ એક ભવિક રૂપે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ પર્યંત રહે છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૬ :-

આ સૂત્રમાં એક ભવિક દ્રવ્યશંખની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની કહી છે. પૃથ્વી આદિ ભવમાં અંતર્મુહૂર્ત રહી, મૃત્યુ પામી શંખરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે જીવ અંતર્મુહૂર્ત સુધી એકભવિક દ્રવ્યશંખ કહેવાય છે. કોઈપણ ગતિમાં જીવનું ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય હોય જ માટે એકભવિકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત કહી છે. કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા મત્સ્યાદિ મરીને શંખપણે ઉત્પન્ન થવાના હોય, તે અપેક્ષાએ એક ભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વ કહી છે. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્ય હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેવા જીવ નિશ્ચયથી દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્યવાળા શંખાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એકભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વની છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૭ :-

બદ્ધાયુષ્ક જીવ બદ્ધાયુષ્કરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના ત્રીજા ભાગ સુધી બદ્ધાયુષ્ક રૂપે રહે છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૭ :-

કોઈ જીવ વર્તમાન આયુષ્ય ભોગવતાં ભોગવતાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધી લે ત્યારથી તે બદ્ધાયુષ્ક કહેવાય છે. બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખના વિચારમાં (૧) કોઈ જીવ વર્તમાન ભવનું અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ આયુષ્ય બાકી હોય અને શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત જાણવી. (૨) કોઈ જીવનું વર્તમાન આયુષ્ય પૂર્વકોડનું હોય અને તેનો ત્રીજો ભાગ શેષ હોય ત્યારે શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યશંખની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોડના ત્રીજાભાગ જેટલી જાણવી.

● સૂત્ર-૩૧૧/૮ :-

પ્રશ્ન :- ભંતે ! અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખ, અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ? ઉત્તર :- તે જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી અભિમુખનામ ગોત્રરૂપે રહે છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૮ :-

જે જીવ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત પછી બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવાના હોય તે જીવ અભિમુખ કહેવાય છે. અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય પછી જે જીવ બેઈન્દ્રિય શંખ થવાનો હોય તો તે અભિમુખ ન કહેવાય. તે જીવ

બદ્ધાયુષ્ક અથવા એક ભવિક કહેવાય છે. (૧) આ વર્તમાન ભવ પછી જે શંખ થવાનો છે તે એક ભવિક (૨) જે જીવે શંખનું આયુષ્ય બાંધી લીધું છે તે બદ્ધાયુષ્ક (૩) જેણે બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત બાકી છે તે 'અભિમુખ' કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૯ :-

પ્રશ્ન :- કયો નય કયા શંખને માન્ય કરે છે ? ઉત્તર :- નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય એક ભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખને શંખરૂપે સ્વીકારે છે. ઋજુસૂત્રનય બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ બે પ્રકારના શંખનો સ્વીકાર કરે છે, ત્રણે શબ્દનય માત્ર અભિમુખનામગોત્ર શંખને જ શંખરૂપે માને છે. આ જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૯ :-

સાત નયમાંથી સ્થૂલ દૈષ્ટિવાળા પ્રથમના ત્રણ નય એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના શંખને શંખરૂપે માન્ય કરે છે. ભવિષ્યમાં થનાર કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરી વર્તમાનમાં તેને કાર્યરૂપ સ્વીકારે છે. જેમ ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર રાજકુમારને રાજા કહેવામાં આવે છે તેમ એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક, અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખ વર્તમાને ભાવશંખ નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં ભાવશંખ બનવાના છે. તેથી આ ત્રણે નયો તેને શંખરૂપે સ્વીકારે છે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૧૦ :-

પ્રશ્ન :- ઔપમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપમા આપી કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો તેને ઔપમ્ય સંખ્યા કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સત્ વસ્તુને સત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૨) સત્ વસ્તુને અસત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૩) અસત્ વસ્તુને સત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૪) અસત્ વસ્તુને અસત્ વસ્તુની ઉપમા આપવી.

● વિવેચન-૩૧૧/૧૦ :-

આ સૂત્રમાં 'સંખ' પ્રમાણના આઠ બેદમાંથી ચોથા બેદ 'ઉપમાસંખ્યા'નું વર્ણન છે. અહીં ઉપમાના સત્ અસત્ની ચોબંગી દ્વારા ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. ચાર ભંગ મૂલપાઠ અને ભાવાર્થથી જ સ્પષ્ટ છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રકાર સ્વયં કરશે.

● સૂત્ર-૩૧૧/૧૧, ૩૧૨ :-

સદ્ વસ્તુને સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરાય છે તે આ પ્રમાણે - સદ્ રૂપ અરિહંત ભગવાનના પ્રશસ્ત વક્ષઃસ્થલને સદ્ રૂપ શ્રેષ્ઠ નગરના સત્ કપાટ (દરવાજા)ની ઉપમા આપવી.

સર્વ ચોવીસ તીર્થકરો ઉત્તમ નગરના દરવાજા સમાન વક્ષઃસ્થલવાળા, અર્ગલા સમાન ભુજવાળા, દેવદુંદુભિ તથા મેઘના અવાજ જેવા સ્વરવાળા અને

શ્રીવત્સથી અંકિત વક્ષઃસ્થલવાળા હોય છે.

● વિવેચન-૩૧૧/૧૧, ૩૧૨ :-

આ સૂત્રમાં સદ્રૂપ વસ્તુને સદ્રૂપ પદાર્થથી ઉપમિત કરેલ છે. ચોવીસ તીર્થકરો સદ્રૂપ (અસ્તિરૂપ) છે અને નગરના દરવાજાનું પણ અસ્તિત્વ છે. સદ્રૂપ દરવાજાથી અરિહંત ભગવાનના વક્ષઃસ્થલને ઉપમિત કર્યું છે. અહીં દરવાજા ઉપમાન છે અને વક્ષઃસ્થલ ઉપમેય છે. નગરના દરવાજા વગેરે ઉપમાનથી ઉપમેય ભૂત તીર્થકરોનું વક્ષઃસ્થલ આદિ જાણી શકાય છે. વક્ષઃસ્થલ તીર્થકરથી અવિનાભાવી હોવાથી તીર્થકર પણ ઉપમિત થઈ જાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૩ :-

વિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવું. જેમકે નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવના વિદ્યમાન આયુષ્યના પ્રમાણને, અવિદ્યમાન પલ્લોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ઉપમિત કરવું.

● વિવેચન-૩૧૩ :-

અહીં નારક, તિર્યચાદિના આયુષ્ય સદ્‌રૂપ છે. જ્યારે પલ્લોપમ, સાગરોપમ અસત્કલ્પનાથી કલ્પિત હોવાથી અસદ્‌રૂપ છે. તેના દ્વારા નરકાદિનું આયુષ્ય પ્રમાણ બતાવાય છે. અહીં ઉપમેય સદ્રૂપ છે અને ઉપમાન અસદ્રૂપ છે. નારકાદિ આયુ ઉપમેય છે, પલ્લોપમ-સાગરોપમ ઉપમાન છે.

● સૂત્ર-૩૧૪ થી ૩૧૬ :-

અવિદ્યમાન-અસત્ વસ્તુને વિદ્યમાન-સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરવામાં આવે તો તે અસત્-સત્ ઉપમા કહેવાય છે.

સર્વપ્રકારે જીર્ણ સીંટીયાથી તૂટીને (મૂળ ભાગ પાસેથી છૂટા પડીને) નીચે પડી ગયેલા, નિસ્સાર-સાર ભાગ જેનો સુકાય ગયો છે, તેવા અને વૃક્ષવિયોગથી દુઃખી એવા જીર્ણ પાંદડાઓએ વસંતમાં નિષ્પાન્ન નવી કૂંપળોને કહ્યું.

અત્યારે તમે છો તેવા અમે ભૂતકાળમાં હતા અને અત્યારે અમે જેવા છીએ તેવા તમે ભવિષ્યમાં થશો.

અહીં જે જીર્ણ પાંદડા અને કૂંપળો વચ્ચેના વાર્તાલાપનો ઉલ્લેખ છે, તેવો વાર્તાલાપ થયો નથી અને થશે પણ નહીં. ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધવા આ ઉપમા આપવામાં આવી છે.

● વિવેચન-૩૧૪ થી ૩૧૬ :-

આ દિષ્ટાંતમાં 'જઈ તુભ્મે તહ અમ્હે = જેવા તમે, તેવા અમે હતા અને 'તુમ્હે વિ ચ હોહિહા જહા અમ્હે = તમે થશો, જેવા અમે છીએ! આ બે ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રથમાં જહ તુભ્મે = જેવા તમે તે ઉપમાન છે અને તહ અમ્હે = તેવા અમે, તે ઉપમેય છે. કૂંપળ વિદ્યમાન છે તેથી ઉપમાન સત્ છે અને ઉપમેય જે જીર્ણ પત્ર અવસ્થા કૂંપળમાં તે અવસ્થા અત્યારે વિદ્યમાન નથી માટે અસત્

ઉપમેયને સત્ ઉપમા આપવામાં આવી છે. તે જ રીતે બીજી ઉપમા જહા અમ્હે = જીર્ણ પત્ર અવસ્થા વિદ્યમાન છે. તે ઉપમા છે અને તુમ્હે - હોહિહા = તમે થશો. કૂંપળોની તથાવિદ્ય અવસ્થા ભવિષ્યમાં થશે અત્યારે વિદ્યમાન નથી. તે ઉપમેય છે. અસત્ ઉપમેયને સત્ની ઉપમા આપવામાં આવી છે માટે તે અસત્-સત્ ઉપમા સંખ્યા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧ :-

અવિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવામાં આવે તે અસદ્-અસદ્‌રૂપ ઉપમા કહેવાય છે. જેમકે ગદ્યેડાના વિષાણ-શીંગડા, તેવા સસલાના શીંગડા. આ પ્રમાણે ઔપમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ જાણવું.

● વિવેચન-૩૧૭/૧ :-

અહીં ઉપમાન ખરવિષાણ છે. તે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, અસદ્રૂપ છે. ઉપમેય સસલાના શીંગડા છે. તે પણ અસત્ છે. અહીં અસત્થી અસત્ની ઉપમા છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૨ :-

પ્રશ્ન :- પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પરિમાણ સંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા (૨) દૈષ્ટિવાદ શ્રુતપરિમાણ સંખ્યા.

● વિવેચન-૩૧૭/૨ :-

જેની ગણના કરવામાં આવે તે સંખ્યા અને જે સંખ્યામાં પર્યવ-પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તેને પરિમાણ સંખ્યા કહે છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૩ :-

પ્રશ્ન :- કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અનેક પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે. (૧) પર્યવ સંખ્યા, (૨) અક્ષર સંખ્યા, (૩) સંઘાત સંખ્યા, (૪) પદ સંખ્યા, (૫) પાદ સંખ્યા, (૬) ગાથા સંખ્યા, (૭) શ્લોક સંખ્યા, (૮) વેષ્ટક સંખ્યા, (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા, (૧૦) અનુયોગદ્વાર સંખ્યા, (૧૧) ઉદ્દેશક સંખ્યા, (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા, (૧૩) શ્રુતસ્કંધ સંખ્યા, (૧૪) અંગ સંખ્યા. આ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૩ :-

દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં જે શ્રુતની સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તેને કાલિક શ્રુત કહેવામાં આવે છે. અગિયાર અંગ, અંગ પ્રવિષ્ટ કાલિક શ્રુત કહેવાય છે. નંદીસૂત્ર અનુસાર ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતસ્કંધ, વ્યવહારસૂત્ર, નિશીથસૂત્ર વગેરે અંગ બાહ્ય કાલિક શ્રુત છે. તે કાલિક શ્રુતના અક્ષર, પદ, ગાથા, અધ્યયન વગેરેની સંખ્યાના પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તે કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. સૂત્રમાં ચૌદ સંખ્યા પરિમાણ કહ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

(૧) પર્યવ સંખ્યા :- પર્યાય અથવા ધર્મ, તેની સંખ્યાને પર્યવ સંખ્યા કહે છે. (૨) અક્ષર સંખ્યા :- ‘અક્ષર’ વગેરે અક્ષરોની સંખ્યા-ગણનાને અક્ષર સંખ્યા કહે છે. અક્ષર સંખ્યાત છે, અનંત નહીં. તેથી અક્ષર સંખ્યા સંખ્યાત જ છે. (૩) સંઘાત સંખ્યા :- બે અક્ષરના સંયોગને સંઘાત કહે છે. તેની ગણના સંઘાત સંખ્યા કહેવાય છે. સંઘાત સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે. (૪) પદ સંખ્યા :- ક્રિયાપદ અંતે હોય તેવા શબ્દસમૂહને પદ કહેવામાં આવે છે. આવા પદોની સંખ્યાને પદ સંખ્યા કહે છે અથવા શબ્દને પણ પદ કહેવાય છે. આવા શબ્દોની સંખ્યાને પદસંખ્યા કહ છે. તે પદ પણ સંખ્યાત છે. (૫) પાદ સંખ્યા :- શ્લોકના દરેક ચરણને, ચતુર્થાસ ભાગને પાદ કહેવામાં આવે છે. તેની ગણના તે પાદ સંખ્યા. (૬) ગાથા સંખ્યા :- પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ છંદ વિશેષ ગાથા કહેવાય છે. આ ગાથાની ગણના તે ગાથા સંખ્યા. (૭) શ્લોક સંખ્યા :- સંસ્કૃતાદિ ભાષામાં લખાયેલ પદાત્મક છંદ વિશેષને શ્લોક કહેવામાં આવે છે. આ શ્લોકની ગણના તે શ્લોક સંખ્યા. (૮) વેષ્ટક સંખ્યા :- છંદ વિશેષ વેષ્ટક કહેવાય છે, વેષ્ટકોની ગણના તે વેષ્ટક સંખ્યા કહેવાય છે. (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા :- શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરક વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. તેની ગણના તે નિર્યુક્તિ સંખ્યા. (૧૦) અનુયોગદ્વાર સંખ્યા :- ઉપક્રમ વગેરે અનુયોગ દ્વાર છે. તેની ગણના તે અનુયોગદ્વાર સંખ્યા. (૧૧) ઉદ્દેશક સંખ્યા :- અધ્યયન અંતર્ગત વિષય પ્રરૂપક વિભાગ ઉદ્દેશક કહેવાય છે. તે ઉદ્દેશકોની ગણના કરવી તે ઉદ્દેશક સંખ્યા કહેવાય છે. (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા :- શાસ્ત્રના વિભાગ વિશેષને અધ્યયન કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે અધ્યયન સંખ્યા. (૧૩) શ્રુતસ્કંધ સંખ્યા :- અધ્યયનના સમૂહ રૂપ શાસ્ત્રવિભાગ શ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે શ્રુતસ્કંધ સંખ્યા. (૧૪) અંગ સંખ્યા :- આચારાંગ વગેરે તીર્થકર કથિત, ગણધર ગ્રથિત આગમો અંગ કહેવાય છે. આગમોની સંખ્યા તે અંગ સંખ્યા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૪ :-

પ્રશ્ન :- દૃષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દૃષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - પર્યવ સંખ્યાથી અનુયોગ દ્વારા સંખ્યા પર્યતના ૧૦ પ્રકાર તથા (૧૧) પ્રાભૂત સંખ્યા, (૧૨) પ્રાભૂતિકા સંખ્યા, (૧૩) પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા સંખ્યા, (૧૪) વસ્તુ સંખ્યા, (૧૫) પૂર્વ સંખ્યા. આ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અને પરિમાણ સંખ્યાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૩૧૭/૪ :-

‘દૃષ્ટિવાદ’ તે તીર્થકર કથિત બારમું અંગસૂત્ર છે. તેના શબ્દ, પદ, પાદ વગેરેની ગણના તે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. પર્યવથી અનુયોગદ્વાર સુધીના દશ નામ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા પ્રમાણે જાણવા.

પૂર્વસંખ્યા :- દૃષ્ટિવાદ અંગસૂત્રના અંતર્ગત વિષય તે પૂર્વ કહેવાય છે. દૃષ્ટિવાદમાં ચૌદ પૂર્વ છે. વસ્તુસંખ્યા :- પૂર્વની અંતર્ગતના વિષયને વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુની ગણના તે વસ્તુ સંખ્યા કહેવાય છે. પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા :- વસ્તુની અંતર્ગત વિષય પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકા કહેવાય છે. પ્રાભૂતિકા :- પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકાની અંદરના વિષયને પ્રાભૂતિકા કહે છે. પ્રાભૂત :- પ્રાભૂતિકાની અંતર્ગત વિષયને પ્રાભૂત કહે છે. તેની ગણના તે તત્ તત્ સંખ્યા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૫ + વિવેચન :-

જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય, નિશ્ચય કરી શકાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનરૂપ સંખ્યાને જ્ઞાન સંખ્યા કહે છે. જે જેને જાણે તે રૂપે તે હોય છે. દેવદત્ત શબ્દને જાણે છે તો તે શાબ્દિક-શબ્દ જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન અને જ્ઞાની આ બંનેમાં અભેદ ઉપચાર કરવાથી દેવદત્ત જ્ઞાનસંખ્યા રૂપ કહેવાય છે. જેમ શબ્દને જાણનાર શાબ્દિક તેમ ગણિતને જાણનાર ગણિતજ્ઞ, નિમિત્તને જાણનાર નૈમિત્તિક, કાળને જાણનાર કાળજ્ઞ, વૈદક જાણનાર વૈદક કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૬ :-

પ્રશ્ન :- ગણના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પદાર્થની જે ગણતરી તે ગણના સંખ્યા કહેવાય છે. એકની ગણના સંખ્યામાં ગણતરી થતી નથી. બે થી ગણનાનો પ્રારંભ થાય છે. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત, તેમ ગણના સંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે.

પ્રશ્ન :- સંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જઘન્ય, (૨) મધ્યમ, (૩) ઉત્કૃષ્ટ.

પ્રશ્ન :- અસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અસંખ્યાત ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પરિત્ત અસંખ્યાત, (૨) યુક્તા સંખ્યાત, (૩) અસંખ્યાતાસંખ્યાત. પ્રશ્ન :- પરિતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પરિતાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન :- યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- યુક્તાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ. પ્રશ્ન :- અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અસંખ્યાતાસંખ્યાતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન :- અનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પરિતાનંત (૨) યુક્તાનંત (૩) અનંતાનંત. પ્રશ્ન :- પરિતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પરિતાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ. પ્રશ્ન :- યુક્તાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :- યુક્તાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ. પ્રશ્ન :- અનંતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનંતાનંતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - જઘન્ય, મધ્યમ.

● વિવેચન-૩૧૭/૬ :-

આ સૂત્રોમાં પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતના ભેદ-પ્રભેદનો નામોત્ત્તેષ છે. સંખ્યાતના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ભેદ છે. અસંખ્યાતના પરિત, યુક્ત અને અસંખ્યાત તેવા ત્રણ ભેદ છે. તે ત્રણેના પુનઃ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ-ત્રણ ભેદ, એમ કુલ નવ ભેદ છે. અનંતના પણ પરિત, યુક્ત, અનંત આ રીતે ત્રણ ભેદ છે. તેના પુનઃ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. તેથી કુલ નવ ભેદ છે. તેમાં અંતિમ નવમો ભેદ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત શૂન્ય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતમાં જગતની કોઈપણ વસ્તુ નથી માટે આઠ ભેદ જ કહી શકાય.

● સૂત્ર-૩૧૭/૭ :-

જઘન્ય સંખ્યાત કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે ? અર્થાત્ કઈ સંખ્યાને જઘન્ય સંખ્યાત કહેવામાં આવે છે ? બે' સંખ્યા જઘન્ય સંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યારપછીના ત્રણ, ચાર વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત પર્યંત મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે કરીશ. અસત્ કલ્પનાથી એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો અને ત્રણ લાખ, સોળ હજાર, બસો સત્યાવીસ યોજન, ત્રણકોશ, એકસો અઠ્યાવીસ ધનુષ્ય અને સાધિક સાડાતેર અંગુલની પરિધિવાળો, કોઈ એક અનવસ્થિત નામનો પલ્લ હોય, આ પલ્લને સરસવના દાણાથી ભરવામાં આવે. આ સરસવોથી દ્વીપ અને સમુદ્રોનું ઉદ્ભવ પ્રમાણ કાઢવામાં આવે, અર્થાત્ તે સરસવોને એક જંબૂદ્વીપમાં, એક લવણ સમુદ્રમાં, ફરી એક દ્વીપમાં, એક સમુદ્રમાં, આમ ક્રમથી દ્વીપમાં, સમુદ્રમાં, એમ એક-એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે પલ્લ ખાલી થઈ જાય અને સરસવના દાણાથી જેટલા દ્વીપ સમુદ્ર સ્પૃષ્ટ થાય (તે અંતિમ દ્વીપ કે સમુદ્ર પર્યંતના) તેટલા વિસ્તૃત ક્ષેત્રનો અનવસ્થિત પલ્લ કલ્પી તે પલ્લને સરસવના દાણાથી ભરવામાં આવે, અનુક્રમથી એક દ્વીપમાં, એક સમુદ્રમાં એક એક સરસવના દાણાનો પ્રક્ષેપ કરતાં-કરતાં તે અનવસ્થિત પલ્લ જ્યારે ખાલી થાય ત્યારે એક દાણો શલાકા પલ્લમાં નાંખવામાં આવે. આ રીતે શલાકારૂપ પલ્લમાં ભરેલ સરસવોના દાણાથી અસંલગ્નઅકથનીય પૂર્વે જે દ્વીપ સમુદ્રમાં સરસવ નાંખ્યા છે તેનાથી આગળના દ્વીપસમુદ્ર ભરવામાં આવે, તો પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રશ્ન :- તે માટે કોઈ દૈષ્ટાંત છે ? હા, જેમ કોઈ એક મંચ હોય અને તે આંબળાથી ભરવામાં આવે તેમાં એક આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાય જશે, બીજું નાંખ્યું તો તે પણ સમાય જશે, ત્રીજું પણ સમાઈ ગયું, આ

રીતે નાંખતા-નાંખતા અંતે એક આંબળું એવું હશે કે જે નાંખવાથી તે મંચ પરિપૂર્ણ બરાય જશે. પછી આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે સમાશે નહીં. આ રીતે પલ્લને સરસવોથી આમૂલશિખ ભરી દ્વીપ સમુદ્રોમાં પ્રક્ષેપ કરવો.

● વિવેચન-૩૧૭/૭ :-

જઘન્ય સંખ્યાત :- બેનો આંક, બે સંખ્યા જઘન્ય સંખ્યાત છે. જેમાં ભેદની, પૃથક્તાની પ્રતીતિ થાય તે સંખ્યા કહેવાય. મધ્યમ સંખ્યાત :- જઘન્ય સંખ્યાત બે થી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પૂર્વ સુધી-અંતરાલવર્તી બધી સંખ્યા મધ્યમ સંખ્યાત છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત :- બે થી દસ, સો, હજાર, લાખ, કરોડ, શીર્ષપ્રદેલિકા વગેરે જે સંખ્યાતની રાશિઓ કથનીય છે-શબ્દથી કહી શકાય છે, ત્યાં સુધી પણ સંખ્યાતનો અંત આવતો નથી. તેનાથી આગળની સંખ્યા ઉપમા દ્વારા જ સમજી શકાય છે.

સૂત્રમાં એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો, ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન ૩ કોશ, ૧૨૮ ધનુષ્ય, સાધિક ૧૩^૧/_૨ અંગુલની પરિધિવાળો એક પલ્લ કલ્પ્યો છે. તે જંબૂદ્વીપ બરાબર છે. તે હજાર યોજન ઊંડો અને તેની ઊંચાઈ ૮^૧/_૨ યોજન પ્રમાણ છે. તે પલ્લ તળીયાથી લઈ શિખા પર્યંત ૧૦૦૮^૧/_૨ યોજનનો થશે. આ સૂત્રમાં ઊંડાઈ અને ઊંચાઈનું સ્પષ્ટીકરણ નથી છતાં તે સૂત્ર તાત્પર્યથી અને પરંપરાથી સમજાય છે.

આટલી લંબાઈ-પહોળાઈ, ઊંડાઈ અને પરિધિવાળા ચાર પલ્લ કલ્પવા. તેના નામ ક્રમશઃ (૧) અનવસ્થિત, (૨) શલાકા, (૩) પ્રતિશલાકા, (૪) મહાશલાકા છે.

(૧) અનવસ્થિત પલ્લ :- તે ઉપરોક્ત જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ માપવાળો હોય છે પરંતુ તે સરસવથી ખાલી થઈ જાય ત્યારે તે મોટો મોટો કલ્પિત થતો જાય છે. તે પરિવર્તિત પરિમાણવાળો હોવાથી અનવસ્થિત કહેવાય છે. આ પલ્લની ઊંચાઈ ૧૦૦૮^૧/_૨ યોજન નિયત રહે છે પરંતુ મૂળ અનવસ્થિત સિવાયના અન્ય પરિવર્તિત-અનવસ્થિત પલ્લોની લંબાઈ-પહોળાઈ એક સરખી નથી. તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. જેમકે -

મૂળ અને અનવસ્થિત પલ્લને સરસવોના દાણાથી આમૂલ શિખ ભરી તેમાંથી એક એક સરસવ જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરી એક એક દ્વીપ સમુદ્રમાં નાંખતાં તે મૂળ અનવસ્થિત પલ્લ ખાલી થાય ત્યારે જંબૂદ્વીપથી લઈ અંતિમ સરસવનો દાણો જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધીનો અર્થાત્ તેટલો લાંબો પહોળો પ્રથમ ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્લ કલ્પી, તેને સરસવોથી ભરી, આગળના દ્વીપ સમુદ્રોમાં એક એક દાણો નાંખતાં નાંખતાં અંતિમ દાણો જે દ્વીપ સમુદ્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધી અર્થાત્ તેટલા લાંબા પહોળા બીજા ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્લનું નિર્માણ કરવું. આ રીતે આ પલ્લ વારંવાર પરિવર્તિત થાય છે અને વિસ્તૃત થાય છે. પ્રારંભમાં તે જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ હોય છે, પછી વધતાં વધતાં આગળના દ્વીપ, સમુદ્રપર્યંત વિસ્તૃત થતો જાય છે.

(૨) શલાકા પલ્લ :- એક-એક સાક્ષીભૂત સરસવોના દાણાથી તેને ભરવાનો

હોવાથી તેને શલાકા પલ્લ્ય કહેવામાં આવે છે. અનવસ્થિત ખાલી થાય ત્યારે તેની સાક્ષીરૂપે એક સરસવ શલાકામાં નાંખવામાં આવે છે. આ રીતે શલાકા પલ્લ્યમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાણી શકાય છે કે 'ઉત્તર અનવસ્થિત' પલ્લ્ય કેટલીવાર ખાલી થયો છે.

(૩) પ્રતિશલાકા પલ્લ્ય :- પ્રતિસાક્ષીભૂત સરસવોથી તે ભરાય છે માટે તેને પ્રતિશલાકા કહે છે. જેટલી વાર શલાકા પલ્લ્ય ભરાઈ જાય અને તેને ખાલી કરવામાં આવે તેટલીવાર તેની સાક્ષીરૂપ એક-એક સરસવ પ્રતિશલાકા પલ્લ્યમાં નાંખવામાં આવે છે. પ્રતિશલાકા પલ્લ્યમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાણી શકાય છે કે 'શલાકા પલ્લ્ય કેટલીવાર ખાલી થયો. આ પલ્લ્ય સ્થિર માપવાળો છે.

(૪) મહાશલાકા :- મહાસાક્ષીભૂત સરસવો દ્વારા ભરવાના કારણે તેને મહાશલાકા પલ્લ્ય કહે છે. પ્રતિશલાકા જેટલીવાર ભરીને ખાલી કરવામાં આવે તે પ્રત્યેકવાર એક-એક સરસવ મહાશલાકા પલ્લ્યમાં નાંખવામાં આવે છે. મહાશલાકામાં જેટલા સરસવ હોય તેટલીવાર પ્રતિશલાકા પલ્લ્ય ખાલી થયો છે તેમ જાણી શકાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૮ :-

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યામાં એક ઉમેરવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યાં પછી ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત સ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિત્ત અસંખ્યાતના સ્થાન છે.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ શું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિને જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિથી પરસ્પર અભ્યાસ કરી (પરસ્પર ગુણાકાર કરી) જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એક ન્યૂન જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત જ ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૮ :-

આ બે સૂત્રમાં અસંખ્યાતના પ્રથમ ભેદ પરિત્ત અસંખ્યાતના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણે પ્રકારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાતનો અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ આવે, તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તે ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત કહેવાશે.

જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાતની અભ્યાસ રાશિ આવે તે જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત છે અને તેમાંથી એક ન્યૂન રાશિ ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિ કહેવાય છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત વચ્ચેની સર્વરાશિ મધ્યમ પરિત્ત અસંખ્યાત છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૯ :-

પ્રશ્ન :- જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય

પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિનો જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિનો પરસ્પર અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે પરિપૂર્ણ રાશિ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત કહેવાય છે. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત તુલ્ય પ્રમાણ-વાળી એક આવલિકા હોય છે. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત પર્યંતની રાશિઓ મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત રાશિને આવલિકાથી અર્થાત્ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પન્ન થાય તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત કહેવાય અથવા જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત થાય છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૯ :-

જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસ રાશિ તુલ્ય જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત છે. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત થાય. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતની રાશિના અભ્યાસ રાશિ તુલ્ય જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત થાય. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત થાય છે. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતથી અભ્યાસરૂપ ગુણતા જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત થાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧૦ :-

જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત રાશિને આવલિકાના સમયોથી અભ્યાસ રૂપે પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ તે જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત થાય છે. જઘન્યથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધીના મધ્યમ સ્થાન.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતની રાશિને તે જ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર અન્યોન્ય અભ્યાસ (ગુણકાર) રૂપે ગુણા કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત બને છે અથવા એક ન્યૂન જઘન્ય પરિત્તાંત રાશિ જ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત પ્રમાણ છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૧૦ :-

આ બે સૂત્રોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત કહેવાય છે અને જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિને અભ્યાસ રૂપે ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જઘન્ય પરીતાંત છે. તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં

પ્રાપ્ત રાશિ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧૧ :-

પ્રશ્ન :- જઘન્ય પરીતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિને તે જ જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર પરસ્પર અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જઘન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતમાં એક પ્રકોપ કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જઘન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે. જઘન્ય પરિતાનંત પછી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિતાનંતના સ્થાન છે.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય પરિતાનંતની રાશિને તે જ જઘન્ય પરિતાનંત રાશિ સાથે (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ થાય છે અથવા જઘન્ય યુક્તાનંતની સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતની સંખ્યા બને છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૧૧ :-

આ બે સૂત્રોમાં અનંત સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ પરિતાનંતના જઘન્ય, મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણ ભેદનું વર્ણન કર્યું છે. જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જઘન્ય પરિતાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અને જઘન્ય પરિતાનંતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જઘન્ય યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તે જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિમાંથી એક બાદ કરતાં નિષ્પન્ન રાશિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંત સંખ્યા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧૨ :-

પ્રશ્ન :- જઘન્ય યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય પરિતાનંત રાશિને તે જ જઘન્ય પરિતાનંત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ જઘન્ય યુક્તાનંત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય યુક્તાનંત બને છે. અભવસિદ્ધિક જીવો જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિ તુલ્ય હોય છે. જઘન્ય યુક્તાનંત અને ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતની વચ્ચે સર્વ સંખ્યા મધ્યમ યુક્તાનંત છે.

પ્રશ્ન :- ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિ સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસરૂપે (તેટલી જ વાર) ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જઘન્ય અનંતાનંતમાંથી એક બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત કહેવાય છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૧૨ :-

આ બે સૂત્રોમાં યુક્તાનંતના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, આ ત્રણ ભેદોનું

સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. સૂત્ર-ભાગ સુગમ છે. આગમમાં અભવ્ય જીવોને અનંત કહ્યા છે. તે અભવ્યોનું નિશ્ચિત પ્રમાણ જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિ જેટલું છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧૩ :-

પ્રશ્ન :- જઘન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ઉત્તર :- જઘન્ય યુક્તાનંત સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જઘન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસ રૂપે ગુણિત કરતા પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જ જઘન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ છે. અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જઘન્ય અનંતાનંત થાય છે. જઘન્ય અનંતાનંત પચી મધ્યમ અનંતાનંતના સ્થાન છે. તત્પશ્ચાત્ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત રાશિ નથી. આ રીતે ગણના સંખ્યાનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૩૧૭/૧૩ :-

આ સૂત્રમાં અનંતાનંતના જઘન્ય અને મધ્યમ, આ બે ભેદનું વર્ણન છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યા ઉપયોગમાં ન હોવાથી સૂત્રકારે તેનું નિરૂપણ કર્યું નથી. કર્મગ્રંથ વગેરેમાં આચાર્યોએ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

● સૂત્ર-૩૧૭/૧૪ :-

પ્રશ્ન :- ભાવશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આ લોકમાં જે જીવ શંખગતિનામ-ગોત્ર કર્મને ભોગવી રહ્યા છે અર્થાત્ બેઈન્દ્રિય શંખજીવો શંખરૂપે આયુષ્ય ભોગવી રહ્યા હોય તે ભાવશંખ કહેવાય છે. આ ભાવશંખનું વર્ણન છે. આ પ્રકારે શંખ, સંખ્યા પ્રમાણ તેમજ ભાવ પ્રમાણની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૩૧૭/૧૪ :-

અર્ધમાગધિ ‘સંખ’ શબ્દની સંસ્કૃત છાયા શંખ અને સંખ્યા બંને થાય છે. ‘સંખપ્રમાણ’માં કયાંક સંખ્યા અને કયાંક શંખ શબ્દાર્થ ગ્રહણ કરેલ છે. આ ‘ભાવશંખ’માં શંખ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. જે જીવ શંખ પ્રાયોગ્ય તિર્યચગતિ, બેઈન્દ્રિય જાતિ, ઔદારિક શરીર વગેરે નામ કર્મ, નીચગોત્ર વગેરે કમપ્રકૃતિઓનું વિપાક વેદન કરતા હોય તે જીવ ભાવશંખ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૮/૧ :-

પ્રશ્ન :- વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વક્તવ્યતાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) સ્વસમયવક્તવ્યતા, (૨) પરસમયવક્તવ્યતા (૩) સ્વસમય - પર સમય વક્તવ્યતા.

● વિવેચન-૩૧૮/૧ :-

અધ્યયનાદિ પ્રત્યેક અવયવના અર્થનું યથાસંભવ પ્રતિનિયત વિવેચન કરવું, તે વક્તવ્યતા કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં પ્રયુક્ત સમય શબ્દનો પ્રાસંગિક અર્થસિદ્ધાન્ત કે મત થાય છે. સ્વ-પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્તુતીકરણ અર્થાત્ સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન તે સ્વસમયવક્તવ્યતા છે, પર-અન્યના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ તે પર સમય વક્તવ્યતા અને પોતાના એ અન્યના-બંનેના સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવું, તે સ્વ-પર સમય

વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૧૮/૨ :-

પ્રશ્ન :- સ્વસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન, ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તેને સ્વસમયવક્તવ્યતા કહેવામાં આવે છે.

● વિવેચન-૩૧૮/૨ :-

પૂર્વાપર-પહેલાના અને પછીના કથનમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે, પોતાના સિદ્ધાન્ત-માન્યતાથી અવિરોધી એવી કમબલ્લ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે સ્વસમય વક્તવ્યતા છે. આઘવિજ્જઙ્ઠી ઊવદંસિજ્જઙ્ઠી સુધીના શબ્દો સમાનાર્થક લાગે છે પરંતુ શબ્દભેદથી અર્થભેદ થઈ જાય. તેથી તે સર્વનું ભિન્ન-ભિન્ન કથન છે.

આઘવિજ્જઙ્ઠી :- સામાન્ય રૂપથી કથન કરવું કે વ્યાખ્યા કરવી. પળવિજ્જઙ્ઠી અધિકૃત વિષયની પૃથક્-પૃથક્ લાક્ષણિક વ્યાખ્યા કરવી. જેમકે ખુવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક બને તે ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે, વગેરે. પરુવિજ્જઙ્ઠી :- અધિકૃત વિષયની વિસ્તૃત પ્રરૂપણા કરવી. જેમ ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તે લોક વ્યાપી એક દ્રવ્ય છે, વગેરે. દંસિજ્જઙ્ઠી :- દેહાંત દ્વારા સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવો. જેમકે ધર્માસ્તિકાયનો ચલન સહાયગુણ છે, ણિદંસિજ્જઙ્ઠી :- દેહાંત દ્વારા સિદ્ધ સિદ્ધાંતને દોહરાવવો તે ઉપનય અને તેના દ્વારા અધિકૃત વિષયનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવું. ઊવદંસિજ્જઙ્ઠી :- સમસ્ત કથનનો ઉપસંહાર કરી, પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરવું.

● સૂત્ર-૩૧૮/૩ :-

પ્રશ્ન :- પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે વક્તવ્યતામાં પરસમય-અન્યમતના સિદ્ધાન્તનું કથન કરવામાં આવે. યાવત્ ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તે પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

● વિવેચન-૩૧૮/૩ :-

જેમાં સ્વમત નહીં પરંતુ પરમત-પર સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે પરસમયવક્તવ્યતા છે. જેમકે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં લોકાયતિકોનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે.

● સૂત્ર-૩૧૮/૪ :-

પ્રશ્ન :- સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે વક્તવ્યતામાં સ્વસમય-પરસમય બંનેનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન ઉપદર્શન કરવામાં આવે તેને સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતા કહે છે.

● વિવેચન-૩૧૮/૪ :-

જે કથન સ્વસમય અને પરસમય ઉભયરૂપે હોય તે સ્વસમય-પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે. જેમકે - જે વ્યક્તિ આગાર-ઘરમાં રહેનાર ગૃહસ્થ હોય,

અરણ્યવાસી હોય કે પ્રવ્રજિત (શાક્યાદિ હોય), આ દર્શન-સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે, ધારણ, ગ્રહણ કરે તો સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ કથનમાં ઉભયમુખી વૃત્તિ હોવાથી જૈન, જૌહ્ન, સાંખ્ય કોઈપણ દર્શનવાળા માટે તે અર્થ પોતાના મતાનુરૂપ થાય છે. તેથી પોતા માટે સ્વસમય વક્તવ્યતારૂપ અને અન્ય માટે પરસમયવક્તવ્યતા રૂપ થાય.

● સૂત્ર-૩૧૮/૫ :-

પ્રશ્ન :- આ ત્રણ પ્રકારની વક્તવ્યતાઓમાંથી કયો નય કઈ વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે ? ઉત્તર :- નૈગમનય, સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નય, ત્રણે પ્રકારની વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે. યથા - (૧) સ્વસમય વક્તવ્યતા (૨) પરસમય વક્તવ્યતા (૩) ઉભય વક્તવ્યતા.

ઋજુસૂત્રનય સ્વસમયવક્તવ્યતા અને પરસમય વક્તવ્યતા, આ બે વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે. તેઓના મતે ‘સ્વસમય-પરસમય ઉભયરૂપ આ ત્રીજી વક્તવ્યતા સ્વીકારણીય નથી. આ ત્રીજી વક્તવ્યતામાં જે સ્વસમયરૂપ અંશ છે, તે પ્રથમ ભેદ સ્વસમયમાં સમાવિષ્ટ થઈ જશે અને ત્રીજી વક્તવ્યતાનો ‘પરસમય’ રૂપ અંશ બીજા ભેદ ‘પરસમય વક્તવ્યતા’માં સમાવિષ્ટ થઈ જશે, માટે વક્તવ્યતાના બે જ પ્રકાર સ્વીકારવા જોઈએ. ત્રિવિધ વક્તવ્યતા નથી.

શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય, આ ત્રણે નય એક-સ્વસમય વક્તવ્યતાને જ માન્ય કરે છે. તેઓના મતે પરસમય વક્તવ્યતા નથી, કારણ કે પરસમય વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ, અસદ્ભાવ, અક્રિય, ઉન્માર્ગ, અનુપદેશ અને મિથ્યાદર્શનરૂપ છે, તેથી પરસમયવક્તવ્યતા તેઓને માન્ય નથી. તે જ રીતે સ્વસમય-પરસમય ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા પણ સ્વીકારણીય નથી.

● વિવેચન-૩૧૮/૫ :-

નયદંષ્ટિઓ લોકવ્યવહારથી લઈ વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપ સુધીનો વિચાર કરે છે. પૂર્વના નયો સ્થૂલ દંષ્ટિથી વિચાર કરે છે. ઉત્તરોત્તર પછીના નયો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરે છે.

સાત નયમાંથી અનેક પ્રકારે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નૈગમનય, સર્વ અર્થનો સંગ્રાહક સંગ્રહનય, લોકવ્યવહાર પ્રમાણે વ્યવહાર કરવામાં તત્પર વ્યવહારનય, આ ત્રણે નયની માન્યતા છે કે લોકમાં એવી પરંપરા, રૂઠી છે તેથી સ્વ, પર, ઉભય સમયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઋજુસૂત્ર નય પૂર્વનય કરતાં વિશુદ્ધ છે. તેના મતે ઉભયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઋજુસૂત્ર નય પૂર્વનય કરતાં વિશુદ્ધ છે. તેના મતે ઉભયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વસમય, પરસમય, આ બે વક્તવ્યતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે માટે બે જ વક્તવ્યતા છે. ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા તે ઋજુસૂત્રનયને માન્ય નથી.

શબ્દાદિ ત્રણે નય એકમાત્ર સ્વસમયવક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરે છે. તેઓના

મતે પરસમય-વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ વગેરે મિથ્યાદર્શનરૂપ છે માટે અસ્વીકારણીય છે. સ્વમત જ હિતકારી, કલ્યાણકારી, આદરણીય છે, માટે તે એક જ સ્વીકારણીય છે.

● સૂત્ર-૩૧૯ થી ૩૨૧ :-

પ્રશ્ન :- અર્થાધિકારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આવશ્યક સૂત્રના જે અધ્યયનનો જે વર્ણ વિષય-અર્થ વિષય હોય, તેનું કથન કરવું તે અર્થાધિકાર કહેવાય છે. જેમકે - (૧) સાવધ યોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપત્તિ (૪) સ્મલનાઓની નિંદા (૫) વ્રણ ચિકિત્સા (૬) ગુણધારણા આ સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોનો અર્થાધિકાર છે.

● વિવેચન-૩૧૯ થી ૩૨૧ :-

જે અધ્યયનનો જે અર્થ હોય તે તેનો અર્થાધિકાર કહેવાય. આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનના ગાથામાં કહેલ છ વર્ણ વિષય છે. તે તેનો અર્થાધિકાર છે.

(૧) સામાયિક અધ્યયનનો વર્ણ વિષય-તેનો અર્થ સાવધયોગ વિરતિ એટલે સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ છે. (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયનનો અર્થ ઉત્કીર્તન-સ્તુતિ કરવી તે છે. (૩) વંદના અધ્યયનનો અર્થ ગુણવાન પુરુષને સન્માન આપવું, વંદના કરવી તે છે. (૪) પ્રતિક્રમણ અધ્યયનનો અર્થ આચારમાં થયેલ સ્મલનાઓની-અતિચારોની નિંદા કરવી તે છે. (૫) કાર્યોત્સર્ગ અધ્યયનનો અર્થ વ્રણ ચિકિત્સા છે. (૬) પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનનો અર્થ ગુણધારણા છે.

● સૂત્ર-૩૨૨/૧ :-

પ્રશ્ન :- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમવતારના છ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ અને (૬) ભાવ.

● વિવેચન-૩૨૨/૧ :-

સમવતાર એટલે સમાવું-સમાવિષ્ટ થવું. વસ્તુ પોતાનામાં, પરમાં, ઉભયમાં ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ક્યાં અંતર્ભૂત થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે. તેના સૂત્ર કથિત નામ આદિ છ ભેદ છે.

● સૂત્ર-૩૨૨/૨ :-

નામ સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નામ સમવતાર અને સ્થાપના સમવતારનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્વવત્ અર્થાત્ આવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય સમવતારના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - આગમથીદ્રવ્યસમવતાર અને નોઆગમથી દ્રવ્યસમવતાર યાવત્ ભવ્યશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યસમવતાર સુધીનું વર્ણન આવશ્યકની સમાન જાણવું.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારના ત્રણ ભેદ છે.

જેમકે (૧) આત્મસમવતાર, (૨) પરસમવતાર (૩) ઉભયસમવતાર.

આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સર્વદ્રવ્ય આત્મભાવ-પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. પરસમવતારની અપેક્ષાએ કુંડામાં બોરની જેમ પરભાવમાં રહે છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ ઘરમાં થાંભલો અને ઘટમાં ગ્રીવાની જેમ પરભાવ તથા આત્મભાવ બંનેમાં રહે છે.

● વિવેચન-૩૨૨/૨ :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, રહેવું. પ્રત્યેક દ્રવ્ય-પદાર્થ ક્યાં રહે છે ? તેનો વિચાર નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી સર્વ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં-આત્મભાવમાં જ રહે છે. નિજસ્વરૂપથી ભિન્ન તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. વ્યવહારનયથી વિચાર કરતાં દ્રવ્ય પરભાવમાં પણ રહે છે. જેમ બોર કુંડામાં રહે છે. દેવદત્ત ઘરમાં રહે છે. દ્રવ્ય-પદાર્થનો જે આધાર, તેમાં તે રહે છે, તેમ લોકમાં વ્યવહાર થાય છે. ઉભયરૂપતામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનો યુગપદ્-એક સાથે વિચાર કરવામાં આવે છે. જે ઘરમાં થાંભલો રહે છે તે આત્મભાવમાં પણ રહે છે અને ઘરમા પણ રહે છે. તેમ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં રહી, અન્ય દ્રવ્યના આધારે પણ રહે છે.

માત્ર પરભાવ સમવતારનું કોઈ દેષ્ટાંત નથી. સૂત્રમાં ‘કુંડામાં બોર’નું જે દેષ્ટાંત આવ્યું છે, તે ઉભયરૂપતાનું જ દેષ્ટાંત કહેવાય, કારણ કે બોર સ્વસ્વરૂપમાં પણ રહે જ છે. એકલા પરભાવમાં રહેતા કોઈ દ્રવ્ય-પદાર્થ નથી. તેથી પરભાવ સમવતારનું દેષ્ટાંત શક્ય નથી. તેથી અહીં આત્મભાવથી અલગ વિવક્ષા ન કરતાં નામ માત્રથી તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરેલ છે. વાસ્તવમાં સમવતારના બે પ્રકાર છે -

● સૂત્ર-૩૨૨/૩ :-

અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. આત્મસમવતાર અને તદુભય સમવતાર. જેમ ચતુષ્ષષ્ટિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ દ્વાત્રિંશિકામાં પણ રહે છે અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. દ્વાત્રિંશિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ ષોડશિકામાં અને આત્મભાવમાં રહે છે.

ષોડશિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી અષ્ટભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

અષ્ટભાગિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી ચાર્તુભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે.

ચતુર્ભાગિકા આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભય-સમવતારની અપેક્ષાએ અર્ધમાનીમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. અર્ધમાનિકા

આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનિકામાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસમવતાર અને સમુચ્ચય દ્રવ્ય સમવતારની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ.

● વિવેચન-૩૨૨/૩ :-

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પોતાના સ્વભાવમાં, આત્મભાવમાં જ રહે છે, પરંતુ વ્યવહારથી મનાય છે કે તે પોતાનાથી વિસ્તૃતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. વ્યવહારથી જ્યારે પોતાનાથી મોટા-વિસ્તૃતમાં સમાવેશ પામે તે સમયે પણ તે દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે. કોઈ દ્રવ્ય એકલું પરસમવતાર હોય તેવું સંભવિત નથી. પરમાં રહેવા છતાં પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે માટે આત્મભાવ અને ઉભયભાવ સમવતાર ઘટિત થઈ શકે છે, પણ પરસમવતાર ઘટિત થઈ શકતો નથી. તેથી સૂત્રકારે અહીં બે જ પ્રકારના સમવતાર ગ્રહણ કર્યા છે.

નિશ્ચયનયથી આ સર્વ પોતાના સ્વરૂપમાં સમવતરિત થાય છે-રહે છે. વ્યવહારથી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની સાથે પોતાનાથી વિસ્તૃત માપમાં સમાવેશ પામે છે. ચતુષ્ષષ્ટિકા દ્વાનિશિકામાં, દ્વાનિશિકા ષોડશિકામાં, ષોડશિકા અષ્ટભાગિકામાં, અષ્ટભાગિકા ચતુર્ભાગિકામાં, ચતુર્ભાગિકા અર્ધમાનિકામાં અને અર્ધમાનિકા માનિકામાં રહે છે. પોતાના આત્મભાવમાં પણ રહે છે આમ આત્મભાવમાં અને ઉભયભાવમાં સમવતાર પામે છે.

● સૂત્ર-૩૨૨/૪ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષેત્રસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષેત્ર સમવતારના બે પ્રકાર, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભય સમવતાર. ભરતક્ષેત્ર આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ જંબૂદ્વીપમાં અને આત્મભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

જંબૂદ્વીપ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ તિર્યગ્લોક (મધ્યલોકમાં) અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

તિર્યગ્લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ લોકમાં અને આત્મભાવમાં સ્થિત છે.

● વિવેચન-૩૨૨/૫ :-

ક્ષેત્ર પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે, સાથે લઘુક્ષેત્ર પોતાનાથી બૃહત્ ક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ થાય, તેને ક્ષેત્ર સમવતાર કહે છે. ભરત ક્ષેત્ર પોતાના નિજસ્વરૂપમાં સમવતરિત છે અને વ્યવહારથી જંબૂદ્વીપમાં સમવતરિત છે. જંબૂદ્વીપ મધ્યલોકમાં

અને મધ્યલોક, લોકમાં સમવતરિત છે. લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ અલોકમાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે.

● સૂત્ર-૩૨૨/૬ :-

પ્રશ્ન :- કાલસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કાલસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભય સમવતાર.

(૧) આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આત્મભાવમાં રહે છે, તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આવલિકામાં અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે (૨) આવલિકા (૩) આનપ્રાણ, (૪) સ્તોક, (૫) લવ, (૬) મુહૂર્ત, (૭) અહોરાત્ર, (૮) પક્ષ, (૯) માસ, (૧૦) ઋતુ, (૧૧) અચન, (૧૨) સંવત્સર, (૧૩) યુગ, (૧૪) સો વર્ષ (૧૫) હજાર વર્ષ, (૧૬) લાખ વર્ષ, (૧૭) પૂર્વાંગ, (૧૮) પૂર્વ, (૧૯) ત્રુટિતાંગ, (૨૦) ત્રુટિત, (૨૧) અડડાંગ, (૨૨) અડડ, (૨૩) અવવાંગ, (૨૪) અવવ, (૨૫) હૂહૂકાંગ, (૨૬) હૂહૂક, (૨૭) ઉત્પલાંગ, (૨૮) ઉત્પલ, (૨૯) પદ્માંગ, (૩૦) પદ્મ, (૩૧) નલિનાંગ, (૩૨) નલિન, (૩૩) અર્થનિકુરાંગ, (૩૪) અર્થનિકુર, (૩૫) અચુતાંગ, (૩૬) અચુત, (૩૭) નિચુતાંગ, (૩૮) નિચુત. (૩૯) પ્રચુતાંગ, (૪૦) પ્રચુત, (૪૧) સૂલિકાંગ, (૪૨) સૂલિકા, (૪૩) શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, (૪૪) શીર્ષ પ્રહેલિકા, (૪૫) પલ્વોપમ, (૪૬) સાગરોપમ. આ સર્વ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૭) તદુભય સમવતારથી પુદ્ગલપરાવર્તન કાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૮) પુદ્ગલ-પરાવર્તનકાળ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભય સમવતારથી અતીત-અનાગતકાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૯) અતીતઅનાગતકાળ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ સર્વાદ્ધાકાળમાં તતા આત્મભાવમાં રહે છે.

● વિવેચન-૩૨૨/૬ :-

સમયાદિથી જે જણાય તે કાળ છે. કાળનું નાનામાં નાનું એકમ સમય છે. તેનાથી નિષ્પન્ન આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ વગેરે ઉત્તરોત્તર મોટા-મોટા કાળવિભાગ છે. નિશ્ચયનયથી તે સર્વ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. વ્યવહારનયથી નિજસ્વરૂપમાં તો રહે જ છે પણ સાથે પોતાથી મોટા કાળ વિભાગમાં પણ રહે છે, (સમાવિષ્ટ થાય છે.) સમય આવલિકામાં, આવલિકા આનપ્રાણમાં, આનપ્રાણ સ્તોકમાં, સ્તોક લવમાં, લવ મુહૂર્તમાં રહે છે. તેમ પલ્વોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પુદ્ગલપરાવર્તનમાં, પુદ્ગલપરાવર્તન અતીત અનાગતમાં, અતીત અનાગતકાળ સર્વ અદ્ધાકાળમાં સમવતરિત થાય છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ અસંખ્યાત અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી કાળ પ્રમાણ છે. સમય માત્ર પ્રમાણવાળા વર્તમાનકાળમાં તેનો સમાવેશ થઈ ન શકે કારણ કે પુદ્ગલ પરાવર્તન બૃહદ્ કાળ વિભાગ છે. વર્તમાનકાળ અલ્પ પ્રમાણવાળો કાળવિભાગ છે. નાનો કાળવિભાગ મોટા કાળવિભાગમાં સમવતરિત થાય પણ પોતાનાથી નાના કાળવિભાગમાં સમવતરિત થઈ શકે નહીં. તેથી અનંત સમયવાળા અતીત-અનાગત કાળમાં પુદ્ગલપરાવર્તન સમવતરિત થાય છે. સર્વાદ્ધાકાલથી મોટું કોઈ કાલ નથી તેથી તે કોઈમાં સમવતરિત થતો નથી આત્મભાવમાં જ તેનો સમવતાર થાય છે.

● સૂત્ર-૩૨૨/૭ થી ૩૨૪ :-

પ્રશ્ન :- ભાવસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જેમકે આત્મસમવતાર અને તદુભયસમવતાર. આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધ નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ માનમાં અને નિજસ્વરૂપમાં સમવતીર્ણ છે. તે જ રીતે માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીય, આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદુભયસમવતારથી છ પ્રકારના ભાવોમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. તે જ રીતે ઔદયિક વગેરે છ ભાવ જીવમાં, જીવ જીવાસ્તિકાયમાં, જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અને નિજસ્વરૂપમાં પણ સમવતરિત થાય છે. તેની સંગ્રહણી ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે – ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીયકર્મ, કર્મપ્રકૃતિ, ભાવ, જીવ, જીવાસ્તિકાય અને સર્વદ્રવ્ય, આત્મસમવતારથી પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં અને તદુભયસમવતારથી પરસ્પર અને સ્વસ્વરૂપમાં પણ રહે છે. આ ભાવ સમવતારનું વર્ણન થયું.

● વિવેચન-૩૨૨/૭ થી ૩૨૪ :-

જીવના જ્ઞાનાદિક સ્વાભાવિક ભાવો અને ક્રોધાદિ કષાયો વૈભાવિક ભાવોના સમવતારનો વિચાર કરવો તે ભાવસમવતાર કહેવાય છે. તેના આત્મભાવ સમવતાર અને તદુભય સમવતાર એવા બે ભેદ છે. ક્રોધ-માન વગેરે ઔદયિક ભાવ છે. તેથી તેનું ભાવસમવતારમાં ગ્રહણ કર્યું છે. ક્રોધ અહંકાર વિના ઉત્પન્ન ન થાય તેથી ઉભયસમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધનો મનમાં સમવતાર કરેલ છે. ક્ષાપકશ્રેણીવાળા જીવ માનના દલિકોને માયામાં પ્રક્ષિપ્ત કરી ક્ષાય કરે છે. માયાના દલિકોને લોભમાં પ્રક્ષિપ્ત કરી ક્ષાય કરે છે, તેથી માનનો માયામાં અને માયાનો લોભમાં સમવતાર કરેલ છે. લોભ રાગનો જ એક પ્રકાર છે તેથી તેનો રાગમાં અને રાગ એ મોહનીયનો ભેદ છે, તેથી તે મોહનીયકર્મમાં, મોહનીયકર્મ કર્મનો પ્રકાર છે, તેથી તે અષ્ટકર્મ પ્રકૃતિમાં, કર્મપ્રકૃતિઓની ઔદયિક, ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ છે, તેથી અષ્ટકર્મ ઉપશમ આદિ ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. છ ભાવ જીવને આશ્રિત છે, તેથી તેનો જીવમાં સમાવેશ થાય છે. જીવ જીવાસ્તિકાયના ભેદરૂપે છે, તેથી જીવ જીવાસ્તિકાયમાં અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી સમસ્તદ્રવ્યમાં સમવતરિત

થાય છે.

સામાયિકનો સમવતાર :- આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ અધ્યયન ‘સામાયિક’ પર ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. તેમાં પ્રથમ ઉપક્રમ દ્વાર છે. ઉપક્રમનો પ્રથમ ભેદ છે આનુપૂર્વી, આનુપૂર્વીના દસભેદમાંથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે. નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે.

ઉપક્રમના બીજા ભેદ ‘નામ’ના દસ પ્રકારમાંથી છઠ્ઠા પ્રકાર, ઔદાયિકાદિ છ ભાવમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે. સામાયિક શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

ઉપક્રમના ત્રીજા ભેદ પ્રમાણના ચાર પ્રકારમાંથી સામાયિક ભાવપ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. ભાવપ્રમાણના ગુણ, નય અને સંખ્યા આ ત્રણ પ્રકારમાંથી સામાયિક ગુણપ્રમાણમાં અને સંખ્યાપ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. કેટલાક આચાર્ય નય પ્રમાણમાં પણ સામાયિકને સમવતરિત કરે ચે.

ગુણપ્રમાણમાં જીવગુણ પ્રમાણમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે, અજીવગુણ પ્રમાણમાં નહીં. સામાયિક જીવના ઉપયોગ રૂપ છે, તેથી જીવગુણ પ્રમાણમાં સમાવિષ્ટ છે. જીવગુણ પ્રમાણમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આ ત્રણ ભેદ છે. સામાયિક આ ત્રણેમાં સમવતરિત થાય છે. દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ બંને સામાયિક ચારિત્ર સ્વરૂપ પણ છે તેથી ચારિત્ર પ્રમાણમાં પણ સમવતરિત થાય છે. સમ્યક્ સામાયિક દર્શન પ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનગુણ પ્રમાણમાં સમવતરિત છે.

જ્ઞાનપ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. સામાયિક આપ્ત ઉપદેશરૂપ છે, તેથી તે આગમ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવિત થાય છે. આગમ લોકિક અને લોકોત્તર બે પ્રકારના છે. તીર્થંકર પ્રણીત હોવાથી સામાયિકનો લોકોત્તર આગમમાં સમવતાર થાય છે.

લોકોત્તર આગમના આત્માગમ, અનંતરાગમ અને પરંપરાગમ ત્રણ પ્રકાર છે, આ ત્રણે પ્રકારમાં સામાયિક સમાવિષ્ટ થાય છે.

સંખ્યા પ્રમાણના આઠ ભેદમાંથી સામાયિક ‘પરિમાણ’ નામના પાંચમાં ભેદમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

ઉપક્રમના ચોથા ભેદરૂપ વક્તવ્યતા બે પ્રકારની છે - સ્વસમય અને તદુભય વક્તવ્યતા. તે બેમાંથી સામાયિક સ્વસમયવક્તવ્યતામાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

● સૂત્ર-૩૨૫/૧ :-

પ્રશ્ન :- નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નિક્ષેપના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ઔદયનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, (૨) નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, (૩) સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપ.

● વિવેચન-૩૨૫/૧ :

ઈષ્ટ વસ્તુના નિર્ણય માટે અપ્રકૃત (અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ કરી

પ્રકૃત (પ્રાસંગિક) અર્થનું વિધાન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. પ્રસંગાનુસાર અન્ય અર્થોને દૂર કરી ઉચિત અર્થને ગ્રહણ કરવો, તેને નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. નિક્ષેપ એટલે મૂકવું. શબ્દને અનેક અર્થમાંથી ઈષ્ટ અર્થમાં મૂકવો તેને નિક્ષેપ કહે છે.

(૧) ઓઘનિષ્પન્ન :- સામાન્યરૂપે અધ્યયન વગેરે શ્રુતનામથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપને ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષે કહે છે.

(૨) નામનિષ્પન્ન :- શ્રુતના જ સામાયિકાદિ વિશેષ નામોથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપ, નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૩) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન :- કરેમિ ભંતે સામાયિક વગેરે સૂત્રાલાપકથી નિષ્પન્ન નિક્ષેપ સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૨૫/૨ :-

પ્રશ્ન :- ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) અધ્યયન, (૨) અક્ષીણ, (૩) આય, (૪) ક્ષપણા.

● વિવેચન-૩૨૫/૨ :-

સૂત્રમાં ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનો જે ચાર પ્રકારનો નામોલ્લેખ છે, તે ચારે સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે રૂપ શ્રુત વિશેષના એકાર્થવાચી સામાન્ય નામ છે. જે વાંચવા યોગ્ય હોવાથી અધ્યયનરૂપ છે તેમ શિષ્યાદિને ભણાવવાથી સૂત્રજ્ઞાન ક્ષીણ થતું નથી માટે અક્ષીણ છે. મુક્તિરૂપ લાભના દાતા હોવાથી તે 'આય' અને કર્મદાય કરનાર હોવાથી તે 'ક્ષપણા' છે.

● સૂત્ર-૩૨૫/૩ :-

પ્રશ્ન :- અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અધ્યયનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ અધ્યયન, (૨) સ્થાપના અધ્યયન, (૩) દ્રવ્ય અધ્યયન (૪) ભાવ અધ્યયન.

● વિવેચન-૩૨૫/૩ :-

પરૂપણા માટે ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકારના નિક્ષેપથી વર્ણન કરવું તેવો સિદ્ધાન્ત છે. વધુમાં વધુ ૧૦ પ્રકારે નિક્ષેપ કરાય છે પરંતુ અહીં વસ્તુને ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ કરવામાં આવી છે. ક્રમથી તેની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર કરશે.

● સૂત્ર-૩૨૫/૪ :-

નામ અને સ્થાપના અધ્યયનનું સ્વરૂપ પૂર્વ પ્રકરણમાં વર્ણિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? દ્રવ્યઅધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે - આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન અને નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન.

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેણે

‘અધ્યયન’ આ પદને શીખી લીધું છે, પોતાના હૃદયમાં સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત, કર્યું છે યાવત્ જેટલા ઉપયોગથી શૂન્ય છે તેટલા આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન છે, ત્યાં સુધીનો પાઠ અહીં પૂર્વવત્ જાણવો. વ્યવહારનયનો પણ તે જ મત છે. સંગ્રહનયના મતે એક અથવા અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓ એક આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયન રૂપ છે વગેરે સમગ્ર વર્ણન આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું. આ આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન (૩) જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયન.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અધ્યયન પદના અર્થાધિકારના જ્ઞાતા-જાણકારના વ્યવગત ચૈતન્ય, રચુત, સ્યાવિત કે ટકતદેહને જોઈ યાવત્ અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સંઘાતે આ ‘અધ્યયન’ પદનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું.

આ વિષયમાં કોઈ દેષ્ટાંત છે ? હા, ઘડામાંથી ઘી કે મધ કાઢી લીધા પછી પણ આ ઘીનો ઘડો કે આ મધનો ઘડો હતો, તેવો પ્રયોગ થાય છે. આ જ્ઞાયક શરીર અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જન્મ સમયે જે જીવે યોનિસ્થાન છોડી દીધું છે અને આ પ્રાપ્ત શરીર સમુદાય દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર ‘અધ્યયન’ આ પદને જે શીખશે પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યા નથી તેવા બાળકનું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવાય છે.

તે માટે કોઈ દેષ્ટાંત છે ? હા, જેમ કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ઘી નો ઘડો કે મધનો ઘડો કહેવો, આવું ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

પત્ર નાના અથવા પુસ્તકમાં લખેલ અધ્યયનને જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયન કહે છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયનનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન કહ્યું.

● વિવેચન-૩૨૫/૪ :-

આ સૂત્રોમાં દ્રવ્ય અધ્યયનનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. તેનું વિવેચન દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમ જ અહીં જાણવું.

● સૂત્ર-૩૨૫/૫, ૩૨૬ :-

પ્રશ્ન :- ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવ અધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમતઃ ભાવ અધ્યયન (૨) નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયન.

પ્રશ્ન :- આગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે અધ્યયનના અર્થને જાણતા પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગયુક્ત પણ હોય તેને આગમતઃ ભાવ અધ્યયન કહે છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સામાયિક આદિ અધ્યયનમાં ચિત્ત લગાડવાથી, પૂર્વે ઉપાર્જિત કર્મોનો ક્ષય-નિર્જરા અને નવીન કર્મબંધ અટકે છે. આ રીતે સંવરનું કારણ હોવાથી સાધકો અધ્યયનની અભિલાષા કરે છે. આવું નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૩૨૫/૫, ૩૨૬ :-

આ સૂત્રોમાં આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. તેમાં આગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ આવશ્યકની જેમ જ છે પરંતુ નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનમાં અહીં કંઈક વિશેષતા છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક આદિ અધ્યયનના ભાવોમાં તલ્લીન થઈ અથવા સામાયિકાદિના આચરણમાં તલ્લીન થઈ જીવ પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા અને આગામી કર્મોના આશ્રવનો નિરોધ કરે છે. તે નોઆગમથી ભાવ અધ્યયનરૂપ છે.

● સૂત્ર-૩૨૭ :-

પ્રશ્ન :- અક્ષીણ ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અક્ષીણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય (૪) ભાવ [શિષ્ય પ્રશિષ્યના ક્રમથી ભણવા-ભણાવવાની પરંપરા ચાલુ રહેવાથી શ્રુતનો ક્યારેય ક્ષય થતો નથી, તેથી શ્રુત અક્ષીણ કહેવાય છે.]

નામ અને સ્થાપના અક્ષીણનું સ્વરૂપ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, આગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ અને નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ.

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અક્ષીણપદ જેણે શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું છે વગેરે જેમ દ્રવ્ય અધ્યયનના પ્રસંગે કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન :- નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણના ત્રણ પ્રકાર છે, (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૩) જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અક્ષીણપદના અર્થને જાણનાર-જ્ઞાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત દેહ વગેરે દ્રવ્ય અધ્યયનમાં વર્ણન કર્યું છે, તેવું અહીં પણ જાણવું ચાવત આવું જ્ઞાયકશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે યોનિસ્થાનને છોડી જન્મને પ્રાપ્ત કર્યો છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્ય

અધ્યયનની જેમ જાણવું ચાવત આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણની વક્તવ્યતા છે.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સર્વાકાશશ્રેણી, જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ રૂપ છે. આ નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન છે.

● વિવેચન-૩૨૭ :-

આ સૂત્રોમાં નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન અને દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જ છે. તેથી સૂત્રકારે પૂર્વોક્ત સૂત્રથી તેનું સ્વરૂપ જાણવા ભલામણ કરી છે.

● સૂત્ર-૩૨૮ :-

પ્રશ્ન :- ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવ અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

પ્રશ્ન :- આગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે જ્ઞાયક (જ્ઞાતા) ઉપયોગયુક્ત છે, જે જાણે છે અને ઉપયોગ સહિત છે, તે આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેમ એક દીપક સેંકડો દીપકોને પ્રજ્વલિત કરે છે અને પોતે પણ પ્રદીપ્ત રહે છે, તેમ આચાર્ય સ્વયં દીપક સમાન દેદીપ્યમાન છે અને અન્ય-શિષ્યવર્ગને દેદીપ્યમાન કરે છે, તે નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

● વિવેચન-૩૨૮ :-

આગમતઃ ભાવ અક્ષીણમાં જ્ઞાતાના ઉપયોગને ગ્રહણ કર્યો છે. શ્રુતકેવળીનો શ્રુતઉપયોગ અંતર્મુહૂર્ત કાલીન હોવા છતાં તેની અનંત પર્યાય છે. તેમાંથી પ્રતિસમયે એક-એક પર્યાયનો અપહાર કરવામાં આવે તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં તેનો ક્ષય થાય નહીં, તેથી તેને આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ કહે છે.

નોઆગમતઃ અક્ષીણમાં નિર્દિષ્ટ આચાર્યના ઉદાહરણનો આશય એ છે કે આચાર્ય દ્વારા શ્રુત પરંપરા નિરંતર રહે છે, શ્રુત પરંપરા ક્ષીણ થતી નથી, તે જ ભાવ અક્ષીણતા છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૧ :-

પ્રશ્ન :- આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- આયના ચાર પ્રકાર છે, (૧) નામ આય, (૨) સ્થાપના આય, (૩) દ્રવ્ય આય, (૪) ભાવ આય.

● વિવેચન-૩૨૯/૧ :-

અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થાય, લાભ થાય તેને ‘આય’ કહેવામાં આવે છે. તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૨ :-

નામ આય અને સ્થાપના આયનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્તનામ-સ્થાપના આવશ્યક

પ્રમાણે જાણવું.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્ય આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

પ્રશ્ન :- આગમતઃ દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેણે 'આય' પદના અર્થને શીખી લીધા છે, સ્થિર, મિત વગેરે કર્યા છે યાવત્ ઉપયોગ શૂન્ય હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે યાવત્ જેટલા ઉપયોગ રહિત આત્મા તેટલા આગમ દ્રવ્ય આય જાણવા. યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય આયનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઉત્તર :- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય આય, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આય, (૩) જ્ઞાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- 'આય' પદના અર્થ-અધિકારના જ્ઞાતા, વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત દેહ વગેરે વક્તવ્યતા દ્રવ્ય અધ્યયનની જેવી જ છે. આ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે જીવ સમય પૂર્ણ થતાં યોનિનો ત્યાગ કરી જન્મને પ્રાપ્ત વગેરે વર્ણન ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનના વર્ણનની સમાન જાણવું. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવાચનિક (૩) લોકોત્તર.

પ્રશ્ન :- તદ્વ્યતિરિક્ત લૌકિક દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- લૌકિક દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

પ્રશ્ન :- સચિત લૌકિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સચિત લૌકિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે (૧) દ્વિપદ આય, (૨) ચતુષ્પદ આય, (૩) અપદ આય. દાસ-દાસીઓની પ્રાપ્તિને દ્વિપદ આય, અશ્વ, હાથીની પ્રાપ્તિને ચતુષ્પદ આય અને આંબા-આંબલીના વૃક્ષ આદિની પ્રાપ્તિને અપદ આય કહે છે.

પ્રશ્ન :- અચિત આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સોના, ચાંદી, મણિ-મોતી, શંખ, શિલ, પ્રવાલ, રક્તરત્ન વગેરે સારવાન દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ અચિત આય છે.

મિશ્ર આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અલંકાર તથા વાઘોથી વિભૂષિત દાસ, દાસીઓ, ઘોડા, હાથીઓ વગેરેની પ્રાપ્તિને મિશ્ર આય કહે છે.

પ્રશ્ન :- કુપ્રાવાચનિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- કુપ્રાવાચનિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે. સચિત, અચિત અને મિશ્ર, આ ત્રણેનું વર્ણન લૌકિક આયના ત્રણ ભેદ પ્રમાણે જ જાણવું. આ કુપ્રાવાચનિક આય છે.

પ્રશ્ન :- લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? લોકોત્તરિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

પ્રશ્ન :- સચિત લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? શિષ્ય, શિષ્યાની

પ્રાપ્તિ લોકોત્તરિક આય કહેવાય છે. આ સચિત આયનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- અચિત લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પાત્ર, વસ્ત્ર, કંબલ, પ્રાદ્યપ્રોચ્છન વગેરેની પ્રાપ્તિ તે અચિત આય છે.

પ્રશ્ન :- મિશ્ર લોકોત્તરિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભંડોપકરણ સહિત શિષ્ય-શિષ્યાઓના લાભને મિશ્ર લોકોત્તરિક આય કહે છે. આ મિશ્ર આયનું સ્વરૂપ છે, આ રીતે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત આય, નોઆગમતઃ આય અને દ્રવ્ય આયનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૩૨૯/૨ :-

ઓઘનિષ્પન્ન નિદોષનો ગ્રીષ્ણે પ્રકાર આય છે આ સૂત્રોમાં તેનો વિચાર નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યથી કરવામાં આવ્યો છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય આયમાં જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર સુધીનું સ્વરૂપ વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણે જ છે. ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્ય આયના લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તર એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. પુનઃ તે ત્રણેયના સચિત, અચિત અને મિશ્ર એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૩ :-

પ્રશ્ન :- ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

પ્રશ્ન :- આગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- 'આય' પદના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવ આય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત.

પ્રશ્ન :- પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાન આય, (૨) દર્શન આય, (૩) ચારિત્ર આય.

પ્રશ્ન :- અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ક્રોધ આય, (૨) માન આય, (૩) માયા આય (૪) લોભ આય. આ અપ્રશસ્તનું ભાવ આય સ્વરૂપ છે.

● વિવેચન-૩૨૯/૩ :-

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે, તે આત્મિક ગુણરૂપ હોવાથી પ્રશસ્ત આય કહેવાય છે અને ક્રોધાદિની પ્રાપ્તિ સંસારનું કારણ છે તથા આત્માની વૈભાવિક પરિણતિ છે માટે તે અપ્રશસ્ત આય કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૪ :-

પ્રશ્ન :- ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ક્ષપણા ચાર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નામ ક્ષપણા, (૨) સ્થાપના ક્ષપણા, (૩) દ્રવ્ય ક્ષપણા,

(૪) ભાવ ક્ષપણા.

નામ અને સ્થાપના ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્વ કથિત, નામ સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

પ્રશ્ન :- દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- દ્રવ્યક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, (૧) આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા (૨) નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા.

પ્રશ્ન :- આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જેણે ‘ક્ષપણા’ પદને શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત અને પરિજિત કર્યું છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયનની સમાન જાણવું. યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી દ્રવ્યક્ષપણાના ત્રણ ભેદ છે, (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યક્ષપણા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા (૩) જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું આ સ્વરૂપ છે - ‘ક્ષપણા’ પદના અર્થને જાણનાર જ્ઞાતાનું વ્યાપગત, સ્યુત, સ્યાવિત, ત્યક્ત શરીર છે, વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન પ્રમાણે જાણવું. યાવત્ આ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- ભવ્યશરીર દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે જન્મદારણ કર્યો છે, તેવો તે જીવ પ્રાપ્ત શરીર દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર ક્ષપણા પદને શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, તેવું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા કહેવાય છે.

તેના માટે દેહાંત છે ? હા, જે ઘડામાં વર્તમાનમાં ઘી કે મધ ભર્યું નથી પણ ભવિષ્યમાં તેમાં ઘી કે મધ ભરવાની અપેક્ષાએ અત્યારે તેને ઘીનો કે મધનો ઘડો કહેવો. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય જેવું જ સ્વરૂપ ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું જાણવું અર્થાત્ લૌકિક, કુપ્રાવાચનિક, લોકોત્તરિક આવા ત્રણ ભેદ અને તે પ્રત્યેકના સચિત, અચિત, મિશ્ર તેવા પુનઃ ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. આ સ્વરૂપે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા અને દ્રવ્ય ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન :- ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી ભાવક્ષપણા, (૨) નોઆગમથી ભાવક્ષપણા.

પ્રશ્ન :- આગમથી ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ‘ક્ષપણા’ આ પદના અર્થના ઉપયોગવાન જ્ઞાતા આગમથી ભાવક્ષપણા છે. આ આગમથી ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમતઃ ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમતઃ

ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) પ્રશસ્ત, (૨) અપ્રશસ્ત.

પ્રશ્ન :- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) ક્રોધક્ષપણા, (૨) માનક્ષપણા, (૩) માયાક્ષપણા, (૪) લોભક્ષપણા.

પ્રશ્ન :- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) જ્ઞાનક્ષપણા-જ્ઞાનનોદાય, (૨) દર્શનક્ષપણા-દર્શનનો દાય (૩) ચારિત્રક્ષપણા-ચારિત્રનો દાય. આ પ્રશસ્ત ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી ભાવક્ષપણા, ભાવક્ષપણા, ક્ષપણા અને ઓધ નિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સંપૂર્ણ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● વિવેચન-૩૨૯/૫ :-

કર્મ નિર્જરા, ક્ષય અથવા અપચયને ક્ષપણા કહે છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યક્ષપણા નામાદિ ‘આય’ પ્રમાણે છે. માટે સૂત્રમાં તે જોવાની ભલામણ (અતિદેશ) છે. પરંતુ ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમ લૌકિક દ્રવ્ય આયમાં સચિત-હાથી, ઘોડા, દાસ, દાસીની પ્રાપ્તિ કહી છે. તો અહીં તે દાસ, દાસી, હાથી, ઘોડા વગેરેનું દૂર થવું-નષ્ટ થવું, ક્ષય થવો, તેમ અર્થ કરવો. કારણ કે ક્ષપણા, આયથી પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) અર્થ ધરાવે છે.

અહીં ક્રોધાદિ કષાયના ક્ષયને પ્રશસ્ત માનવાનું કારણ એ છે કે ક્રોધાદિ સંસારના કારણ છે. ક્રોધાદિના ક્ષયથી સંસાર પરિભ્રમણ અટકે છે માટે ક્રોધાદિના ક્ષયને પ્રશસ્ત કહ્યો છે. જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણ છે. આ આત્મગુણોની ક્ષીણતા સંસારનું કારણ છે, તેથી જ્ઞાનાદિની ક્ષપણા અપ્રશસ્ત છે. અહીં પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત વિશેષણ ક્ષપણાના જ છે. આ રીતે ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

● સૂત્ર-૩૨૯/૬ :-

પ્રશ્ન :- નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અહીં નિક્ષેપને પ્રાપ્ત આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનનું નિષ્પન્ન નામ સામાયિક છે. તે સામાયિક રૂપ નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપના સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકાર છે, (૧) નામ સામાયિક, (૨) સ્થાપના સામાયિક, (૩) દ્રવ્ય સામાયિક, (૪) ભાવ સામાયિક.

● વિવેચન-૩૨૯/૬ :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપના બીજા ભેદ ‘નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ’નું વર્ણન છે. નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે ‘સામાયિક’ પદ આપ્યું છે.

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ‘નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ’ અહીં, આવશ્યકનું પ્રથમ અધ્યયન “સામાયિક” છે. નિક્ષેપના પ્રથમ ભેદ ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં અધ્યયન, અક્ષીણ વગેરે પદો દ્વારા સામાયિકનો સામાન્ય ઉત્તેજ કર્યો છે. અહીં વિશેષ નિર્દેશ પૂર્વક સામાયિકનું નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ રૂપે કથન કરી તેના ચાર નિક્ષેપ કર્યા છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૭ :-

નામ અને સ્થાપના સામાયિકનું સ્વરૂપ પૂર્વકથિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક જેવું જાણવું.

● વિવેચન-૩૨૯/૭ :-

કોઈ વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિનું નામ 'સામાયિક' રાખવું તે નામ નિક્ષેપ છે. કોઈ પદાર્થ કે આકૃતિ વિશેષને 'આ સામાયિક છે' તેમ સ્થાપિત કરવું, કલ્પિત કરવું તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. સ્થાપના અલ્પકાલની પણ હોય છે અને નામ-જીવનપર્યંત રહે છે. નામ અને સ્થાપના સચિત, અચિત બંને પ્રકારે હોય છે.

● સૂત્ર-૩૨૯/૮ થી ૩૩૧ :-

ભવ્યશરીર દ્રવ્ય સામાયિક સુધીનું દ્રવ્યસામાયિકનું વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમજ જાણવું.

પ્રશ્ન :- જ્ઞાયક શરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- પત્ર કે પુસ્તકમાં લિખિત સામાયિકપદ અથવા અધ્યયન જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિક છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સામાયિકનું સ્વરૂપ છે.

આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસામાયિકની અને સાથે જ દ્રવ્ય સામાયિકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન :- ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ભાવસામાયિકના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) આગમથી ભાવસામાયિક, (૨) નોઆગમથી ભાવ સામાયિક.

પ્રશ્ન :- આગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- સામાયિક પદના અર્થાધિકારમાં ઉપયોગવાન જ્ઞાયક (જ્ઞાતા) આગમથી ભાવસામાયિક છે. અર્થાત્ સામાયિકના મૂલપાઠના અને તેના અર્થ પરમાર્થના જ્ઞાતા તેના શુદ્ધયુક્ત ઉચ્ચારણમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તેની આગમથી ભાવ સામાયિક છે.

પ્રશ્ન :- નોઆગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નોઆગમથી અર્થાત્ આચારની અપેક્ષાએ સામાયિકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - જેનો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં લીન હોય તેને નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું કથન છે.

જે સર્વભૂતો, ત્રસ-સ્થાવર વગેરે પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરે છે, તેને નોઆગમથી-આચારથી ભાવ સામાયિક હોય છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું વચન છે.

● વિવેચન-૩૨૯/૮ થી ૩૩૧ :-

આ સૂત્રોમાં ભાવ સામાયિકના બે ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ છે - (૧) આગમથી-સામાયિકના જ્ઞાતા અને તેમાં ઉપયોગવાન હોય અથવા સામાયિકના મૂલપાઠ અને

તેના અર્થ પરમાર્થના જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તે આગમથી (જ્ઞાન અપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે. (૨) નોઆગમથી-આચારની દૈષ્ટિએ જે શુદ્ધ સામાયિક હોય તે નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે. તેનું સ્વરૂપ સૂત્રમાં બે ગાથા દ્વારા બતાવ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે જેનો આત્મા તપ સંયમ અને નિયમોમાં અર્થાત્ સામાયિક ચારિત્રરૂપ સંયમાચારના મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણોના આચરણમાં લીન રહે છે અને ત્રસ, સ્થાવર, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેની તે નોઆગમતઃ (આચારપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે. આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સ્પષ્ટતઃ આચારરૂપ સામાયિક ચારિત્રને શાસ્ત્રકારે નોઆગમતઃ ભાવ સામાયિક કહી છે અને ઉપયોગ યુક્ત સામાયિકના જ્ઞાનને આગમતઃ ભાવસામાયિક કહી છે. આચાર્યોએ સામાયિકની લાક્ષણિક ભિન્ન-ભિન્ન અનેક વ્યાખ્યાઓ આપી છે. જેમકે -

(૧) બાહ્ય પરિણતિરોથી વિરત બની આત્મોન્મુખી બનવું તે સામાયિક કહેવાય છે. (૨) સમ્ અર્થાત્ મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત સાધકની મોક્ષાભિમુખી પ્રવૃત્તિ તે સામાયિક કહેવાય છે. (૩) મોક્ષના સાધનભૂત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સાધના તે સામાયિક કહેવાય છે. (૪) સામ-સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવની પ્રાપ્તિ તે સામાયિક છે. (૫) સાવધયોગથી નિવૃત્તિ અને નિરવધયોગમાં પ્રવૃત્તિ સામાયિક છે.

● સૂત્ર-૩૩૨,૩૩૩ :-

જેમ મને દુઃખ પ્રિય નથી, તેમ કોઈ પણ જીવને દુઃખ પ્રિય ન હોય, તે રીતે સર્વ જીવને પોતાની સમાન જાણી, કોઈ પણ જીવને પોતે હણે કે હણાવે નહીં. આ રીતે સર્વ જીવોને આત્મ સમાન રૂપમાં મનન કરનાર તે 'સમ-મન'=સમણ (શ્રમણ) કહેવાય છે.

જેને કોઈપણ જીવ પ્રત્યે ન રાગ હોય, ન દ્વેષ હોય, આ રીતે રાગ-દ્વેષને શમન કરનાર તે 'શમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે.

● વિવેચન-૩૩૨,૩૩૩ :-

આ સૂત્રની બે ગાથાઓમાં સામાયિકવાન શ્રમણના બે પર્યાયવાચી શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ પરક અર્થનું નિરૂપણ છે.

(૧) સમન :- જેમ મને દુઃખ ઈષ્ટ નથી તેમ બધા જીવોને હણાવાદિરૂપ દુઃખ પ્રિય નથી. સર્વ જીવને આત્મવત્ માને, સ્વ સમાન માને, એવું સમાનતાનું મનન કરનાર તે સમમન-સમન-શ્રમણ છે. (૨) શમન :- કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે રાગ દ્વેષ અથવા પ્રેમ-વેર ન કરનાર, આ દૂષણોનું શમન કરનાર શમન (શ્રમણ) કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૩૪ :-

જે સર્પ, પર્વત, અગ્નિ, સાગર, આકાશતલ, વૃક્ષસમૂહ, ભ્રમર, મૃગ, પૃથ્વી, કમળ, સૂર્ય અને પવન સમાન હોય, તે શ્રમણ છે.

● વિવેચન-૩૩૪ :-

આ ગાથામાં શ્રમણોની વિવિધ ઉપમાઓનો ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ ઉપમાઓ

એક દેશથી સમાનતાવાળી છે. ગાથામાં રહેલા 'સમ' શબ્દ 'ઉરગ' આદિ દરેક શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ. તે ઉપમાઓનો આશય આ પ્રમાણે છે -

(૧) ઉરગ(સર્પ) સમ :- સાધુ સર્પની જેમ પરકૃત ગૃહમાં રહે છે, તેથી તે ઉરગસમ છે. (૨) ગિરિસમ :- પરિષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરવામાં પર્વત સમાન અડોલ અને અવિચલ હોવાથી સાધુ ગિરિસમ છે. (૩) જ્વલન (અગ્નિ) સમ :- તપના તેજથી દેદીપ્યમાન હોવાથી સાધુ અગ્નિસમ છે અથવા જેમ અગ્નિ તૃણ, કાષ્ઠ ઈંધનથી તૃપ્ત થતી નથી, તેમ સાધુ જ્ઞાનાભ્યાસથી તૃપ્ત થતા નથી, તેથી અગ્નિ સમ છે. (૪) સાગરસમ :- સમુદ્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તેમ સાધુ આચાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અને ગુણરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા હોવાથી સાધુ સમુદ્રસમ છે. (૫) નભસમ :- આકાશ આલંબનથી રહિત છે, તેમ સાધુ પણ બીજાના આશ્રય-આલંબન રહિત હોય છે. સાધુ અન્યનો સહારો લેતા ન હોવાથી આકાશસમ છે. (૬) તરુગણસમ :- વૃક્ષો તેને સિંચનાર પર રાગ અને છેદનાર પર દ્વેષ કરતાં નથી, તેમ સાધુ નિંદા-પ્રશંસા, માન-અપમાનમાં રાગ-દ્વેષ ન કરતા સમવૃત્તિવાળા હોય છે માટે વૃક્ષસમ છે.

(૭) ભ્રમરસમ :- અનેક પુષ્પોમાંથી થોડો-થોડો રસ લઈ ઉદરપૂર્તિ કરનાર ભ્રમરની જેમ સાધુ પણ અનેક ઘરમાંથી થોડો-થોડો આહાર ગ્રહણ કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે, માટે તે ભ્રમરસમ છે. (૮) મૃગસમ :- જેમ મૃગ, હિંસક પશુ કે શિકારીઓમાંથી હંમેશાં ભયભીત રહે છે, તેમ સાધુ હંમેશાં સંસાર અને પાપથી ભયભીત રહે છે, માટે મૃગસમ છે. (૯) ઘરણિસમ :- પૃથ્વી જેમ બધુ સહન કરે છે તેમ સાધુ પણ તિરસ્કાર, ખેદ, કઠોર વચન વગેરે સમભાવથી સહન કરે છે, માટે પૃથ્વીસમ છે. (૧૦) જલરુહસમ :- જેમ કમળ કાદવમાં જન્મે, કાદવમાં વૃદ્ધિ પામે છતાં કાદવથી નિર્લિપ્ત રહે છે, તેમ સાધુ કામભોગમય સંસારમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, માટે કમળસમ છે. (૧૧) રવિસમ :- સૂર્ય સર્વ ક્ષેત્રને સમાનરૂપે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સાધુ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ-ઉપદેશ સર્વ લોકોને સમાનરૂપે પ્રદાન કરે છે, માટે રવિસમ છે. (૧૨) પવનસમ :- પવન-વાયુ સર્વત્ર અપ્રતિહત ગતિવાળો હોય છે, તેમ સાધુપણ સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે.

● સૂત્ર-૩૩૫,૩૩૬/૧ :-

પૂર્વોક્ત ઉપમાથી ઉપમિત શ્રમણ તો જ કહેવાય જો તે સુમન હોય, ભાવથી પણ પાપી મનવાળો ન હોય, જે સ્વજન અને પરજનમાં સમભાવી હોય, માન-અપમાનમાં પણ સમ હોય.

આ રીતે નોઆગમ ભાવસામાયિક, ભાવસામાયિક, સામાયિક તથા નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

● વિવેચન-૩૩૫,૩૩૬/૧ :-

આ ગાથામાં પ્રકારાન્તરથી શ્રમણના લક્ષણ બતાવવાની સાથે તેની યોગ્યતાનું

દર્શન કરાવ્યું છે. પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં શ્રમણ, સમમન=સમન અને શમન આ ત્રણ પર્યાયવાચી શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં 'સુમન' પર્યાય શબ્દથી શ્રમણનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે જે માન અપમાનમાં વિષમ ભાવ કરે નહીં, મનને નિષ્પાપ રાખે, પરિણામોને સુંદર-પ્રશસ્ત રાખે તે 'સુમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૩૬/૨ :-

અહીં નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપના કથન પછી કમ પ્રાપ્ત સૂત્રાલાપક નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવાનો અવસર છે, (શિષ્યોની જિજ્ઞાસાથી) કહેવાની ઈચ્છા પણ છે પરંતુ અનુગમના ત્રીજા અનુયોગ દ્વારમાં સૂત્રસ્પર્શી નિક્ષેપનું વર્ણન છે, તેથી લાઘવની દૈષ્ટિએ અહીં તેનો નિક્ષેપ કર્યો નથી. ત્યાં નિક્ષેપ કરવાથી અહીં અને અહીં નિક્ષેપ કરવાથી ત્યાં નિક્ષેપ થઈ જાય છે, તેમ સમજી લેવું જોઈએ. તેથી અહીં નિક્ષેપ ન કરતાં, ત્યાં સૂત્રનો નિક્ષેપ કર્યો છે.

● વિવેચન-૩૩૬/૨ :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અહીં નિક્ષેપ ન કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. સૂત્રોના ઉચ્ચારણને સૂત્રાલાપક કહે છે. અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમના ભેદ સૂત્રાનુગમમાં સૂત્રાલાપકનો નિક્ષેપ કરવામાં આવશે. અહીં ઉચ્ચારણ વિના આલાપકોનો નિક્ષેપ થતો નથી. આ કારણથી અહીં સૂત્રાલાપક પર નિક્ષેપ ઉતાર્યો નથી.

● સૂત્ર-૩૩૭/૧ :-

પ્રશ્ન :- અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- અનુગમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ.

● વિવેચન-૩૩૭/૧ :-

અનુગમ એટલે સૂત્રને અનુકૂળ અર્થ કરવો. સૂત્રાનુગમમાં સૂત્રનો પદચ્છેદ કરી તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે અને નિર્યુક્ત્યનુગમમાં નિર્યુક્તિ અર્થાત્ સૂત્ર સાથે એકીભાવથી સંબદ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે અને નામ, સ્થાપનાદિ પ્રકારો દ્વારા વિભાગ કરી, વિસ્તારથી સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. પુનરુક્તિ દોષથી બચવા સૂત્રાનુગમનું વર્ણન સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિના પ્રસંગે કરવામાં આવશે.

● સૂત્ર-૩૩૭/૨ :-

પ્રશ્ન : નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નિર્યુક્ત્યનુગમના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે - (૧) નિક્ષેપ નિર્યુક્ત્યનુગમ, (૨) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ (૩) સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ.

પ્રશ્ન :- નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપની નિર્યુક્તિનો અનુગમ પૂર્વવત્ જાણવો.

● વિવેચન-૩૩૭/૨ :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપનિર્યુક્તિ અનુગમનું સ્વરૂપ પૂર્વવત્ જાણવાનો સંકેત કર્યો છે. તેનો આશય એ છે કે નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ રૂપ નિર્યુક્તિના અનુગમને જ

નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ કહે છે. પૂર્વે જે આવશ્યક, આનુપૂર્વી, પ્રમાણ અને સામાયિકાદિ પદોની નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપો દ્વારા જે અને જેવી વ્યાખ્યા કરી છે, તે વ્યાખ્યા જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ છે.

● સૂત્ર-૩૩૭/૩ થી ૩૩૯ :-

પ્રશ્ન :- ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ બે ગાથાઓ દ્વારા આ પ્રમાણે જાણવું, જેમકે - (૧) ઉદ્દેશ, (૨) નિર્દેશ, (૩) નિર્ગમ, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ, (૬) પુરુષ, (૭) કારણ, (૮) પ્રત્યય, (૯) લક્ષણ, (૧૦) નય, (૧૧) સમવતાર, (૧૨) અનુમત, (૧૩) શું, (૧૪) કેટલા પ્રકાર, (૧૫) કોને, (૧૬) ક્યાં, (૧૭) કોનામાં, (૧૮) કેવી રીતે, (૧૯) કેટલા કાળ સુધી, (૨૦) કેટલી, (૨૧) અંતર, (૨૨) નિરંતરકાળ (૨૩) ભવ, (૨૪) આકર્ષ, (૨૫) સ્પર્શના, (૨૬) નિર્યુક્તિ. આ સર્વ દ્વારોથી ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

● વિવેચન-૩૩૭/૩ થી ૩૩૯ :-

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમને જાણવા સંબંધી ઉદ્દેશ વગેરેની વ્યાખ્યા સામાયિકના માધ્યમથી નિમ્ન પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

(૧) ઉદ્દેશ :- સામાન્યરૂપે કથન કરવું તે ઉદ્દેશ કહેવાય છે. જેમકે - ‘અધ્યયન’. (૨) નિર્દેશ :- ઉદ્દેશનું વિશેષ નામોત્તેજપૂર્વક અભિધાન-કથન કરવું તે નિર્દેશ કહેવાય છે. જેમકે - ‘સામાયિક’. (૩) નિર્ગમ :- વસ્તુના મૂળભૂત સ્ત્રોતઉદ્ગમ સ્થાનને નિર્ગમ કહે છે. સામાયિકનું ઉદ્ગમ સ્થાન-અર્થ અપેક્ષાએ તીર્થકરો અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણદરો છે. (૪) ક્ષેત્ર :- કયા ક્ષેત્રમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ ? સામાન્યરૂપે સમયક્ષેત્રમાં-અટીદ્રીપમાં, વિશેષ રૂપે પાવાપુરીના મહાસેન ઉદ્યાનમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ. (૫) કાળ :- કયા કાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ ? વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ વૈશાખ સુદ અગિયારના દિવસે, દિવસના પ્રથમ પૌરસીકાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ. (૬) પુરુષ :- કયા પુરુષે સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું ? સર્વજ્ઞ પુરુષોએ સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૭) કારણ :- કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણદરોએ ભગવાન પાસેથી સામાયિકનું શ્રવણ કર્યું ? સંયમ ભાવની સિદ્ધિ માટે. (૮) પ્રત્યય :- કયા પ્રત્યય (કયા હેતુથી) ભગવાને સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો ? ગણદરોએ કયા હેતુથી તે ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો ? કેવળજ્ઞાનના નિમિત્તથી ઉપસ્થિત પરિષદને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સામાયિક ચારિત્રનો ઉપદેશ આપ્યો અને ભગવાન કેવળી છે તે પ્રત્યયથી અથવા આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી ભવ્ય જીવોએ શ્રવણ કર્યો. (૯) લક્ષણ :- સામાયિકનું લક્ષણ શું છે ? સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા છે. શ્રુત સામાયિકનું લક્ષણ જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન છે અને ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ સર્વ સાવધ વિરતિ છે. (૧૦) નય :- સાતે નય કેવી સામાયિકને

માન્ય કરે છે ? પ્રથમના ચાર નય પાઠરૂપ સામાયિકને અને શબ્દાદિ ત્રણ નય જીવાદિ વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ સામાયિકને માન્ય કરે છે.

(૧૧) સમવતાર :- સામાયિકનો સમવતાર ક્યાં થાય છે ? ચાર નયોથી સામાયિકનો સમવતાર આવશ્યકમાં થાય છે. ત્રણનયોથી સંયમરૂપ સામાયિકનો સમવતાર આત્મામાં જ થાય છે. (૧૨) અનુમત :- કયો નય કઈ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ રૂપ માને છે ? નૈગમાદિ ત્રણ નય તપ-સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને, નિર્ગમ પ્રવચનરૂપ શ્રુત સામાયિકને અને તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ માને છે. સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રના પાલનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઋજુસૂત્રાદિ ચાર નયો સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને જ મોક્ષમાર્ગ કહે છે. (૧૩) કિમ્ :- સામાયિક શું છે ? દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવનો સમભાવરૂપ ગુણ સામાયિક છે. (૧૪) પ્રકાર :- સામાયિકના કેટલા પ્રકાર છે ? સામાયિકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સમ્યક્ત્વ સામાયિક, (૨) શ્રુતસામાયિક અને (૩) ચારિત્ર સામાયિક.

૧. સમ્યક્ત્વ સામાયિક :- તેના ત્રણ ભેદ છે. ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક. ૨. શ્રુત સામાયિક :- તેના બે ભેદ છે. સૂત્ર અને અર્થ. ૩. ચારિત્ર સામાયિક :- તેના બે ભેદ છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ. અપેક્ષાથી ચાર પ્રકારની સામાયિક પણ કહેવામાં આવે છે. (૧) સમ્યક્ત્વ (૨) શ્રુત (૩) સર્વ વિરતિ સામાયિક (૪) દેશવિરતિ સામાયિક.

(૧૫) કોને :- સામાયિક કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? જે આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સન્નિહિત હોય તથા જે જીવ ત્રસ-સ્થાવર સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમતાભાવ રાખે છે તેને સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૬) ક્યાં :- સામાયિક ક્યાં હોય છે ?

૧. ક્ષેત્રાપેક્ષાએ :- ઉર્ધ્વલોકમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત, આ બે સામાયિક હોય છે. અધોલોકમાં સત્લીલાવતી વિજય આશ્રી ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. તિર્યગ્લોકમાં અટીદ્રીપમાં ચારે પ્રકારની, અટીદ્રીપની બહાર પણ સર્વવિરતિ સામાયિક વર્જિને ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે. જંઘાયરણ વિદ્યાયરણની અપેક્ષાએ અટીદ્રીપની બહાર સર્વવિરતિ સામાયિક પણ હોય છે. ૨. દિશાપેક્ષાએ :- પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, આ ચારે દિશામાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે ચારે વિદિશાઓ એક પ્રદેશની શ્રેણી રૂપ છે, તેથી ત્યાં કોઈ જીવની અવગાહના થઈ શકતી નથી માટે ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી.

ઉર્ધ્વ-અધોદિશા ચતુષ્પ્રદેશિક છે, તેથી ત્યાં પણ જીવોની અવગાહનાનો સંભવ ન હોવાથી ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી. ૩. કાળ અપેક્ષાએ :- અવસર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં આરામાં અને ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા આરામાં ચાર પ્રકારની સામાયિક હોય છે. શેષ આરામાં બે-બે સામાયિક હોય છે. નોઉત્સર્પિણી નોઅવસર્પિણી કાલમાં અર્થાત્ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અકર્મ ભૂમિ ક્ષેત્રોની

અપેક્ષાએ સર્વત્ર બે સામાયિક લાભે છે.

૪. ગતિ અપેક્ષાએ :- મનુષ્યગતિમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. તિર્યચગતિમાં ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે. દેવ-નરકગતિમાં બે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. પ. ભવ્ય અપેક્ષાએ :- ભવ્ય જીવોમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. અભવ્ય જીવોમાં સમ્યક્ત્વ સિવાયની ત્રણ સામાયિક હોય છે.

અભવ્યો નવપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે અપેક્ષાએ તેઓમાં શ્રુતસામાયિક માનવમાં આવે છે અને વ્યવહાર નયથી તેઓમાં દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિક માનવામાં આવે છે. નિશ્ચય નયથી તેઓમાં એક પણ સામાયિક નથી.

નોભવ્ય-નોઅભવ્ય (સિદ્ધો)માં એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક જ હોય છે.

૬. સંજ્ઞા અપેક્ષાએ :- સંજ્ઞી જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અસંજ્ઞી જીવોમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે.

૭. ઉચ્ચવાસ અપેક્ષાએ :- ઉચ્ચવાસક-નિઃસ્વાસક જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે.

૮. દૈષ્ટિ અપેક્ષાએ :- સમ્યગ્દૈષ્ટિમાં ચારે સામાયિક હોય છે. મિથ્યા-મિશ્ર દૈષ્ટિમાં એક પણ સામાયિક નથી.

૯. આહારક અપેક્ષાએ :- આહારકમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અનાહારકમાં દેશવિરતિ છોડી ત્રણ સામાયિક હોય છે.

(૧૭) શેમાં ? :- સામાયિક શેમાં હોય છે ?, સમ્યક્ત્વ સામાયિક સર્વદ્રવ્ય-સર્વ પર્યાયોમાં તેના શ્રદ્ધાન રૂપ હોય છે. શ્રુત સામાયિક સમસ્ત દ્રવ્યમાં છે પણ સમસ્ત પર્યાયમાં નહીં કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય છે, સર્વ પર્યાય નહીં. ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્યમાં છે, સર્વ પર્યાયમાં નહીં. દેશવિરતિ સામાયિક ન સર્વ દ્રવ્યમાં, ન સર્વ પર્યાયમાં હોય.

(૧૮) કેવી રીતે ? :- સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મનુષ્યત્વ, આર્યક્ષેત્ર, ઉચ્ચ જાતિ, ઉચ્ચ કુળ, રૂપ, આરોગ્ય, બુદ્ધિ, ધર્મશ્રવણ, ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા અને સંયમ. આ બાર સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જીવ સામાયિકને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૯) કેટલા કાળ સુધી ? :- સામાયિક કેટલા કાળ સુધી રહી શકે છે ? કાળમાન કેટલું ? સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈક વધુ ૬૬ સાગરોપમની છે. ચારિત્ર સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિ વર્ષની છે. દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ સામાયિકની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોટિ વર્ષની હોય છે.

(૨૦) કેટલા ? :- વિવક્ષિત સમયમાં (૧) સામાયિકના પ્રતિપદમાન (સામાયિકને વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરતા જીવ), (૨) પૂર્વપ્રતિપન્ન-પહેલાં જેણે સામાયિક ગ્રહણ કરી લીધી છે, તેવા જીવ, (૩) સામાયિકથી પતિત જીવ કેટલા ?

૧. પ્રતિપદમાન :- કોઈ એક વિવક્ષિત કાળમાં સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ

સામાયિકના પ્રતિપદમાનક જીવ જઘન્ય એક, બે, ત્રણ હોય, ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ પ્રમાણ હોય છે. તેમાં પણ દેશવિરતિ કરતાં સમ્યક્ત્વ સામાયિકને ધારણ કરનાર અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. એક કાળમાં શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપદમાનક જીવ જઘન્ય એક-બે અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદમાન જીવ એક કાળમાં, જઘન્ય એક-બે અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રપૃથક્ત્વ.

૨. પૂર્વપ્રતિપન્ન :- સમ્યક્ત્વ તથા દેશવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત હોય છે. સમ્યક્-મિથ્યાના ભેદ રહિત સામાન્યરૂપે શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ધનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ જેટલા હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક અનેક હજાર કોડ છે. તેમાં જઘન્ય બે હજાર કોડ, ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર કોડ છે.

૩. પતિત :- ચારિત્ર સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સમ્યક્ત્વ સામાયિકથી પતિત જીવ સમ્યક્ત્વ વગેરે સામાયિકના પ્રતિપદમાન તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે.

(૨૧) અંતર :- સામાયિકનો વિરહકાળ કેટલો છે? એક જીવ અપેક્ષાએ સમ્યક્-મિથ્યા એવા ભેદ વિના સામાન્યથી (શ્રુત સામાયિકનું) જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર થઈ શકે. એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્શ્રુત, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ સામાયિકનું અંતર જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન-કાલનું છે. અનેક જીવની અપેક્ષાએ સામાયિકમાં વિરહ નથી.

(૨૨) નિરંતર :- લગાતાર-અંતર વિના કેટલા કાળ સુધી સામાયિક ગ્રહણ કરનાર થઈ શકે ? સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા ગૃહસ્થ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત અને ચારિત્ર સામાયિકના પ્રતિપત્તા જીવ નિરંતર આઠ સમય સુધી હોય છે. ચારે સામાયિકને ગ્રહણ કરનાર જીવ જઘન્ય બે સમય સુધી નિરંતર હોય શકે.

(૨૩) ભવ :- કેટલા ભવ સુધી સામાયિક રહે ? સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિક પત્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત, સર્વ વિરતિ સામાયિક આઠ ભવ પર્યંત અને શ્રુત સામાયિક અનંત કાળ સુધી હોય છે.

(૨૪) આકર્ષ :- એક ભવમાં કે અનેક ભવમાં સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય છે ? અર્થાત્ એક કે અનેક ભવમાં સામાયિક કેટલી વાર ધારણ કરી શકાય ? ચારે સામાયિકને એક ભવમાં જઘન્ય એક આકર્ષ હોય છે. સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને દેશવિરતિના એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર, આકર્ષ હોય છે અને સર્વવિરતિના અનેક સો આકર્ષ હોય છે. અનેક ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ

સામાયિકના અસંખ્યાત હજાર આકર્ષ હોય છે. સર્વ વિરતિના અનેક હજાર આકર્ષ હોય છે. સામાન્ય રૂપે શ્રુત સામાયિકના અનેક ભવોમાં ઉત્કૃષ્ટ અનંત આકર્ષ હોય છે.

(૨૫) સ્પર્શ :- સામાયિકવાન સામાયિકવાન જીવ કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે ? સમ્યક્ત્વ અને સર્વવિરતિ સામાયિકવાન જીવ જઘન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો અને ઉત્કૃષ્ટ સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ શ્રુત અને દેશવિરતિ સામાયિકવાળા જઘન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ રાજુ પ્રમાણ લોકના ૭ રાજુ, પાંચ રાજુ, ચાર, ત્રણ, બે રાજુ પ્રમાણ લોકનો સ્પર્શ કરે છે. કોઈ જીવ ઈલિકા ગતિથી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો ૭ રાજુને, વિરાધિત થાય પણ સમ્યક્ત્વથી પતિત થયા નથી તેવા જીવ જેણે નરકાયુ પૂર્વે બાંધી લીધું હોય અને ઈલિકા ગતિથી છઠ્ઠી નરકે ઉત્પન્ન થાય તો પાંચ રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શ છે. કોઈ દેશવિરતિ ધારણ કરનાર અચ્યુત દેવલોકમાં ઈલિકાગતિથી ઉત્પન્ન થાય તો ચાર રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શ છે.

(૨૬) નિરુક્તિ :- સામાયિકની નિરુક્તિ શું છે ? નિશ્ચિત ઉક્તિ-કથનને નિરુક્તિ કહે છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ અમોહ, શોધિ, સદ્ભાવ, દર્શન, બોધિ, અવિપર્યવ, સુદૈષ્ટિ વગેરે સામાયિકના નામ છે. સામાયિકનું પૂર્ણ વર્ણન જ સામાયિકની નિરુક્તિ છે.

આ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમની વ્યાખ્યા છે. હવે સૂત્રના પ્રત્યેક અવયવની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવા રૂપ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું કથન કરે છે.

● સૂત્ર-૩૪૦ થી ૩૪૨ :-

પ્રશ્ન :- સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર :- જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાતી હોય તે સૂત્રને સ્પર્શ કરનાર નિર્યુક્તિના અનુગમને સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ કહેવામાં આવે છે. આ અનુગમમાં અસ્ખલિત, અમીલિત, અવ્યત્યાગ્રોક્તિ, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ, કંઠોષ્ઠ વિપ્રમુક્ત તથા ગુરુ વાયનોપગત રૂપથી સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આ રીતે સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે આ સ્વસમયપદ છે, આ પરસમયપદ છે, આ બંધ પદ છે, આ મોક્ષપદ છે અથવા આ સામાયિક પદ છે, આ નોસામાયિકપદ છે. સૂત્રનું નિર્દેશ વિધિથી ઉચ્ચારણ કરાય તો કેટલાક સાધુ ભગવંતોને કેટલાક અર્થાધિકાર અધિગત થઈ જાય છે અને કેટલાક સાધુને કેટલાક (અર્થાધિકાર) અનધિગત-અજ્ઞાત રહી જાય છે. તે અજ્ઞાત અર્થાધિકારનું જ્ઞાન કરાવવા માટે એક-એક પદની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. તે વ્યાખ્યા કરવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે - (૧) સંહિતા, (૨) પદચ્છેદ, (૩) પદોના અર્થ, (૪) પદ વિગ્રહ, (૫) ચાલના, (૬) પ્રસિદ્ધિ. આ વ્યાખ્યા વિધિના છ પ્રકાર છે.

● વિવેચન-૩૪૦ થી ૩૪૨ :-

સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ સમયે જેનો ઉત્તેજ કયો છે, તે સૂત્રસ્પર્શિક

નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. સૂત્રના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

સૂત્ર અલ્પ અક્ષર અને મહાન અર્થવાળા, બગ્રીસ દોષથી રહિત, આઠ ગુણ સહિત અને લક્ષણયુક્ત હોય છે.

(૧) સૂત્રાનુગમ-પદચ્છેદ વગેરે કરે છે. (૨) સૂત્રલાપક નિક્ષેપ-સૂત્રને નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપોમાં વિભક્ત કરે છે. (૩) સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ-સૂત્ર ઉચ્ચારણ, સૂત્રની દોષ રહિતતા, સૂત્રના લક્ષણ તથા સૂત્રમાં નયદૈષ્ટિનું દર્શન કરાવે છે.

આ રીતે સૂત્ર જ્યારે વ્યાખ્યાનો વિષય બને છે ત્યારે સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ, આ બધા સાથે લેવાય.

સૂત્રગત સ્વસમય વગેરે પદોના અર્થ :-

સ્વસમયપદ :- સ્વસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિપદાર્થના પ્રતિપાદક પદ. પરસમય પદ :- પરસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિ પદાર્થના પ્રતિપાદક પદ. બંધપદ :- પરસિદ્ધાન્તના મિથ્યાત્વના પ્રતિપાદક પદ. તે પદ કર્મબંધના હેતુ હોવાથી તે બંધ પદ કહેવાય. મોક્ષપદ :- પ્રાણીઓના બોધનું કારણ હોવાથી તથા સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષનું પ્રતિપાદક હોવાથી સ્વસમય મોક્ષપદ કહેવાય છે. સામાયિકપદ :- સામાયિકનું પ્રતિપાદન કરનાર પદ સામાયિક પદ કહેવાય છે. નોસામાયિકપદ :- સામાયિકથી વ્યતિરિક્ત નરક, તિર્યચાદિના પ્રતિપાદકપદ નોસામાયિકપદ કહેવાય છે.

● સૂત્ર-૩૪૩ થી ૩૪૭ :-

(૧) જે અનેક માનો-પ્રકારોથી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણે છે, અનેક ભાવોથી વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે, તે નૈગમ નય છે. આ નૈગમનયની નિરુક્તિ-વ્યુત્પત્તિ છે. શેષ નયોના લક્ષણ કહીશ તે તમે સાંભળો. (૨) સમ્યક્ પ્રકારથી ગૃહીત-એક જાતિને પ્રાપ્ત અર્થ જેનો વિષય છે તે સંગ્રહનયનું વચન છે. આ રીતે તીર્થકર-ગણધરોએ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. (૩) વ્યવહારનય સર્વદ્રવ્યોના વિષયમાં વિનિશ્ચય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. (૪) ઋજુસૂત્રનય પ્રત્યુપગ્રાહી-વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. (૫) શબ્દનય વર્તમાન પદાર્થને વિશેષરૂપે સ્વીકારે છે. (૬) સમભિરૂઢનય વસ્તુના અન્યત્ર સંક્રમણને અવસ્તુ-અવાસ્તવિક માને છે. (૭) એવંભૂતનય વ્યંજન-શબ્દ, અર્થ અને તદુભયને વિશેષરૂપે સ્થાપિત કરે છે.

● વિવેચન-૩૪૩ થી ૩૪૭ :-

સૂત્રોક્ત ચાર ગાથામાં નૈગમાદિ સાત નયોના લક્ષણ સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે.

(૧) નૈગમનય :- જે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે નૈગમનય. નિગમ એટલે વસતિ. ‘લોકમાં રહું છું’ વગેરે પૂર્વોક્ત નિગમોથી સંબંધ નય તે નૈગમનય. નિગમ એટલે અર્થનું જ્ઞાન-અનેક પ્રકારે અર્થજ્ઞાનને માન્ય કરે તે નૈગમનય. સંકલ્પ માત્રને ગ્રહણ કરે તે નૈગમનય. ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન

પ્રણે કાળ સંબંધી પદાર્થને ગ્રહણ કરે તે નૈગમ.

(૨) સંગ્રહનય :- સામાન્યથી સર્વ પદાર્થનો સંગ્રહ કરનાર નય સંગ્રહનય કહેવાય છે. આ નય સર્વ પદાર્થને સામાન્યધર્માત્મક રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

(૩) વ્યવહારનય :- લોક વ્યવહારને સ્વીકારે તે વ્યવહારનય. લોકવ્યવહાર વિશેષથી જ ચાલે છે માટે વ્યવહારનય વિશેષને સ્વીકારે છે. સામાન્ય અનુપયોગી હોવાથી તે સામાન્યને સ્વીકારતો નથી.

(૪) ઋજુસૂત્રનય :- ઋજુ એટલે સરળ-કુટિલતા રહિત, સૂત્ર એટલે સ્વીકાર કરવો. જે કુટિલતા રહિત, સરળનો સ્વીકાર કરે તે ઋજુસૂત્ર નય. જે વર્તમાનકાલીન પદાર્થને ગ્રહણ કરે, અતીત, અનાગતકાલીન પદાર્થને ન સ્વીકારે તે ઋજુસૂત્રનય. આશય એ છે કે અતીતકાળ નષ્ટ અને અનાગતકાળ અનુત્પન્ન છે, તેથી તે બંને અસત્ છે. અસત્નો સ્વીકાર કરવો તે કુટિલતા છે. આવી કુટિલતાને છોડી, સરલ વર્તમાનકાલિક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે ઋજુસૂત્ર નય છે. વર્તમાન કાલવર્તી પદાર્થ જ અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે.

(૫) શબ્દનય :- જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે અર્થ ગૌણ છે તે શબ્દનય. જેના દ્વારા વસ્તુ કહી શકાય, જેનું ઉચ્ચારણ કરી શકાય તે શબ્દ કહેવાય છે. વસ્તુ શબ્દ દ્વારા કહેવાય છે અને બુદ્ધિ તે અર્થને મુખ્યરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી શબ્દથી ઉત્પન્ન તે બુદ્ધિ ઉપચારથી શબ્દ કહેવાય છે. ભિન્ન-ભિન્ન લિંગ, વચન, કારક આદિથી યુક્ત શબ્દ દ્વારા કહેવાતી વસ્તુ પણ ભિન્ન-ભિન્ન જ હોય તેમ વિચારી આ નય લિંગ, વચનાદિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ માન છે.

તટઃ, તટી, તટમ્ આ પ્રણે શબ્દના લિંગ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગુરુ, ગુરુ, ગુરવઃ તે એકવચન-દ્વિવચન, બહુવચન, તે ભિન્ન-ભિન્ન વચનવાળા શબ્દ છે. ઋજુસૂત્ર આ સર્વના વાચ્યાર્થને એક માને જ્યારે શબ્દનય લિંગાદિના ભેદથી વાચ્યાર્થને પણ ભિન્ન માને છે. શબ્દનય નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં નિક્ષિપ્ત વસ્તુ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોવાથી, અપ્રમાણ ભૂત માની તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. ભાવથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે માટે ભાવને જ પ્રધાન માને છે.

(૬) સમભિરૂટનય :- વાચક ભેદથી વાચ્યાર્થને ભિન્ન માને તે સમભિરૂટ નય અર્થાત્ શબ્દભેદથી અર્થભેદને સ્વીકારે તે સમભિરૂટ નય. વસ્તુનું અન્યત્ર સંક્રમણ અવસ્તુ કહેવાય છે. જો એક વસ્તુમાં અન્ય શબ્દનો આરોપ કરવામાં આળે તો તે અવસ્તુરૂપ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દનય લિંગ-વચન એક હોય તો એક વાચ્યાર્થને સ્વીકારી લે. જેમકે ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર એક લિંગ-પુલિંગ છે અને એક વચનવાળા શબ્દ છે. તેથી શબ્દનય તેનો વાચ્યાર્થ એક માને છે. પરંતુ સમભિરૂટ નયના મતે આ શબ્દોના વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમકે — ઐશ્વર્યવાન હોય તે ઈન્દ્રશક્તિ સંપન્ન હોય તે શક અને શત્રુના નગરનો નાશ કરે તે પુરન્દર. આ રીતે પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન છે માટે તેના વાચ્યાર્થ પણ

ભિન્ન છે. ઈન્દ્ર શબ્દથી શક શબ્દ એટલો ભિન્ન છે જેટલો ઘટ અને પટ, હાથી અને ઘોડા.

(૭) એવંભૂતનય :- જે વસ્તુ જે પર્યાયને પ્રાપ્ત થઈ હોય, જે વસ્તુ જ્યારે જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત હોય ત્યારે તે નામને સ્વીકારે તે એવંભૂતનય. ગાથામાં આ જ વાત સૂચવી છે કે વ્યંજન એટલે શબ્દ તેના અર્થને વિશેષરૂપે સ્થાપે તે એવંભૂત. અર્થક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વસ્તુને તે રૂપે એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. જ્યારે આજ્ઞા અને ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ તે ઈન્દ્ર છે, અન્ય સમયે નહીં.

સમભિરૂટ અને એવંભૂત બંને વ્યુત્પત્તિના ભેદથી શબ્દના અર્થમાં ભેદ સ્વીકારે છે. પરંતુ સમભિરૂટ વ્યુત્પત્તિને સામાન્ય રૂપે સ્વીકારે છે. દરેક અવસ્થામાં તે વાચક શબ્દને સ્વીકારે, એવંભૂત નય તો વ્યુત્પત્તિ રૂપ ક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વાચક બને તેમ માને છે. જ્યારે ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ ઈન્દ્ર કહેવાય. અન્ય સમયે ઈન્દ્ર ન કહેવાય.

નય પોતાને ઈષ્ટ ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુગત અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે છે, તે વસ્તુગત અન્યધર્મોનો ગૌણતાએ સ્વીકારે તો જ તે નય સુનય કહેવાય. પોતાને માન્ય ધર્મને સ્વીકારી, વસ્તુગત અન્ય ધર્મોનો જો નિષેધ કરે તો તે દુનય કહેવાય છે. નૈયાયિક-વૈશેષિક નૈગમનયવાદી છે, અદ્વૈતવાદી અને સાંક્યદર્શન સંગ્રહનયવાદી છે, ચાર્વાકદર્શન વ્યવહારનયવાદી છે, બૌદ્ધ ઋજુસૂત્ર નયવાદી છે, વૈયાકરણીઓ શબ્દાદિ ત્રણ નયવાદી છે. એકાન્ત પદાના આગ્રહી હોવાથી તે તે નયવાદી દુનયવાદી બની જાય છે.

સાતનયોનો સંક્ષિપ્ત સાર :-

આ સાત નયમાંથી પ્રથમ ત્રણ નય દ્રવ્યને પ્રધાન કરે છે માટે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. અંતિમના ચાર નય પર્યાયને મુખ્ય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાંથી પ્રથમના ચાર નય અર્થના પ્રતિપાદક હોવાથી અર્થનય કહેવાય છે, અંતિમ ત્રણ નય શબ્દના પ્રતિપાદક હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાં પૂર્વ-પૂર્વના નય વિસ્તૃત વિષયવાળા અને ઉત્તર-ઉત્તર નયો પરિમિત વિષયવાળા છે.

સંગ્રહનય માત્ર સામાન્યનો સ્વીકાર કરે છે. નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષ બંનેને સ્વીકારે છે માટે સંગ્રહનય કરતા નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે.

વ્યવહારનય સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહિત પદાર્થમાંથી વિશેષને જ સ્વીકારે છે જ્યારે સંગ્રહનય સમસ્ત સામાન્ય પદાર્થને સ્વીકારે છે માટે વ્યવહારનય કરતાં સંગ્રહનય વધુ વિષયવાળ છે.

વ્યવહારનય પ્રણે કાળના પદાર્થને સ્વીકારે છે જ્યારે ઋજુસૂત્ર નય માત્ર

વર્તમાનકાલીન પદાર્થને જ સ્વીકારે છે માટે ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે.

શબ્દનય વર્તમાન પર્યાયમાં પણ કાલ, લિંગ આદિનો ભેદ કરે છે જ્યારે ઋજુસૂત્રનય કાલાદિનો ભેદ કરતો નથી માટે શબ્દનય કરતાં ઋજુસૂત્ર નય વધુ વિષયવાળો છે.

એવંભૂતનય સમભિરૂઢનયે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં ક્રિયાના ભેદથી ભેદ માને છે. શબ્દની ક્રિયાથી યુક્ત હોય ત્યારે જ તે પદાર્થ તે શબ્દનો વાયક બને છે તેવી એવંભૂત નયની માન્યતા છે. સમભિરૂઢ નય તે અર્થક્રિયા ન હોય તો પણ વ્યુત્પત્તિ પરક તે શબ્દને સ્વીકારતો હોવાથી એવંભૂત નય કરતા સમભિરૂઢ નય વિસ્તૃત વિષયવાળો છે.

● સૂત્ર-૩૪૮ થી ૩૫૦ :-

આ નયો દ્વારા હેય-ઉપાદેય અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનો જે ઉપદેશ છે તે નય કહેવાય છે.

આ સર્વ નયોની પરસ્પર વિરોધી વક્તવ્યતા સાંભળી સમસ્ત નયોથી વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને જ્ઞાન ગુણમાં સ્થિત થનાર સાધુ (મોક્ષ) સાધક છે.

આ રીતે નય અધિકારની પ્રરૂપણા છે. અનુયોગ દ્વારનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

● વિવેચન-૩૪૮ થી ૩૫૦ :-

ઉપર્યુક્ત બે ગાથામાં નયવર્ણનથી થતાં લાભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘જેટલા વચન માર્ગ છે તેટલા નય માર્ગ છે’ આ સિદ્ધાન્તાનુસાર નયોના અનેક ભેદ છે. સંક્ષેપમાં નૈગમાદિ સાત નય, અર્થનય-શબ્દનયના ભેદથી બે પ્રકારના નય, દ્રવ્યાર્થિકનય-પર્યાયાર્થિક નય, જ્ઞાન-ક્રિયા, નિશ્ચય-વ્યવહાર એવા પણ નયના ભેદો થાય છે. મોક્ષ માર્ગના કારણભૂત જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ અહીં-પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનનયનું મંતવ્ય છે કે જ્ઞાન વિના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. જ્ઞાનીપુરુષ જ મોક્ષના ફળને અનુભવે છે. જ્ઞાન વિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી. પ્રત તથા સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે. હેયઉપાદેયનું જ્ઞાન હોય તો જ ઉપાદેયને ગ્રહણ કરી શકાય, હેયને છોડી શકાય.

ક્રિયા નયનું મંતવ્ય છે કે સિદ્ધિ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ ક્રિયા છે. ત્રણે પ્રકારના અર્થોનું જ્ઞાન મેળવી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કથન દ્વારા જ ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે. ક્રિયા મુખ્ય છે જ્ઞાન ગૌણ છે. જીવ માત્ર જ્ઞાનથી સુખ પામતા નથી. ક્રિયા-કાર્યથી સુખ મળે છે. જ્ઞાન-ક્રિયા બંનેના એકાન્ત પક્ષમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. જે સાધુ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં સ્થિત રહે છે, તે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકાંતે જ્ઞાન કે એકાંતે ક્રિયાથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. ક્રિયા રહિત જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, તો જ્ઞાન રહિત ક્રિયા

કાર્યસાધક નથી. અંધ અને પંગુ સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકતા નથી. એક પૈડાવાળું ગાડું સ્થાને પહોંચી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયા મોક્ષ રથના બે પૈડા છે. જ્ઞાન આંખ છે તો ક્રિયા પગ છે. બંનેના સુમેળથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે માટે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય જ મોક્ષનું કારણ છે. નયોનો સમન્વય કરી સાધક હેયને છોડી, ઉપાદેયને ગ્રહણ કરે, તો સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વે ચોથા પ્રકરણમાં આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવા ચાર અનુયોગ દ્વાર કહ્યા છે – (૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય તેનો આધાર લઈ ક્રમથી ભેદ પ્રભેદોના વર્ણન વિસ્તાર દ્વારા સામાયિકનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કર્યો છે. આ ચોથા નયદ્વારથી સાત નયોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું છે. આ રીતે ચોથા અનુયોગદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું સાનુવાદ વિવેચન પૂર્ણ

ભાગ-૪૨ મો-સમાપ્ત

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨